

ENIGMA

MŰVÉSZETELMÉLETI FOLYÓIRAT

A kiadvány megjelentetését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Lektorálta: Bardoly István és Pataki Gábor

Készült a HUN-REN BTK MI XX. századi Magyar Művészet és Tudománytörténet Kutatócsoportjával együttműködésben.

Az *Enigma* az MTA Magyar Tudományos Művek Tára által regisztrált tudományos folyóirat, illetve Open Access rendszerű oktatási segédanyag.

ENIGMA művészetelméleti folyóirat

Alapította: Szabó Ágnes

Kiadja a Meridián-2000 Kiadói, Oktatási és Művészeti Bt.

Felelős kiadó: Vajdovich Györgyi

1037 Budapest, Erdőalja út 165/b, Tel.: 250-6247, e-mail: enigma@meridiankiado.hu

Főszerkesztő: Markója Csilla

Arculatterv: Kelényi Gabi

Tördelőszerkesztő: Fekete Émi

Terjesztő: Holczer Miklós, Tel.: 06-30-932-8899, e-mail: emholczer@gmail.com

Az ENIGMA kapható a nagyobb könyvesboltokban.

A lap előfizethető és régebbi számai megrendelhetők a kiadóban az enigma@meridiankiado.hu címen.

Még kapható számaink listája megtekinthető a folyóirat honlapján: <https://enigma-online.hu/>

ISSN: 1218-8069

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM INTERJÚKBAN 3.

Szerkesztette: Markója Csilla és Bardoly István

Vendégszerkesztők: F. Dóczi Erika, Kovács Gergely

MERIDIÁN – INTERJÚK A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEMRŐL

F. Dóczi Erika – Kovács Gergely Az újabb műemlékes interjúk elé	5
F. Dóczi Erika – Kovács Gergely „Legyünk teljesen tárgyilagosak” – Interjú Hokkyné Sallay Marianne művészettörténésszel, 1. rész	7
F. Dóczi Erika – Kovács Gergely „Legyünk teljesen tárgyilagosak” – Interjú Hokkyné Sallay Marianne művészettörténésszel, 2. rész	44
F. Dóczi Erika – Kovács Gergely „Nagyon szerettem a főosztályt” – Interjú Granasztóiné Györffy Katalin művészettörténésszel, 1. rész	89
F. Dóczi Erika – Kovács Gergely „Nagyon szerettem a főosztályt” – Interjú Granasztóiné Györffy Katalin művészettörténésszel, 2. rész	112
Rövidítésjegyzék	127

MŰ/HELY – FILM VS ETIKA

Csilla Markója „True” crime – Kyle Faulkner’s <i>Street</i> and the ethics of true crime	131
---	-----

F. Dóczi Erika – Kovács Gergely

AZ ÚJABB MŰEMLÉKES INTERJÚK ELÉ

A soron következő interjúkötettel az OMF megalapítása előtti korszakig nyúlunk vissza, az eddigi két számtól¹ eltérő módon egyetlen részlegen, a Tudományos Osztályon keresztül szemlélve a 20. század második felében, a műemlékvédelem háza táján történeteket. Két beszélgetés szerkesztett változatát közöljük; ezeket Hokkyné Sallay Marianne-nal (1932–), illetve Granasztóiné Györffy Katalinnal (1943–2024) folytatuk. Több tekintetben párhuzamos életutakról van szó, amelyeknek – néhány éves eltolódással – nemcsak az egyes állomásaik, hanem összekötő kapcsaik is ugyanazok, legyen szó személyekről vagy kutatási témákról, feladatokról. Ennek megfelelően két különböző időszakban tekinthetünk rá az ELTE Művészettörténet Tanszékére; az egyikben még Gerevich Tiborral, Fülep Lajossal, a másikban már Vayer Lajossal vagy épp Marosi Ernővel, továbbá mindkét esetben az állandó emberi és szakmai támaszt nyújtó Zádor Annával.

Sallay Marianne 1955-ben, a Várgondnokság Műemléki Csoportjánál kezdte pályafutását. Viszonylag kevésbé kutatott szelete a műemlékvédelem történetének a MOB megszüntetése és az OMF megalapítása közötti „interregnum” (1949–1957), amihez nagy segítséget nyújthat a személyes visszaemlékezés. Fontos információkhoz juthatunk az új szervezet létrehozásának folyamatáról, Dercsényi Dezső kulcsfontosságú szerepéről, továbbá arról is, hogy az alapítás körül bábáskodók eleve közép-európai kontextusban gondolkodtak, folyamatosan építve a kapcsolatot elsősorban az osztrák, a lengyel és a cseh kollégákkal. Ez idő alatt jött létre és vált megkérdőjelezhetetlen, nemzetközileg is elterjedt tudományos módszerré a falkutatás, amely napjainkban is meghatározza az épületekről való információszerezést.

Györffy Katalin számára némiképp rögzösebb út vezetett a hivatalhoz, ám miután 1974-ben elhelyezkedett a Tudományos Osztályon, nyugdíjba vonulásáig ez a részleg maradt a munkahelye. Először szobatársak voltak Sallay Marianne-nal, majd utóbbi osztályvezetőse idején egyre szorosabb, bizalmi munkakapcsolat alakult ki köztük. Mindketten a középkor iránti érdeklődéssel kezdték pályájukat, Györffy Katalin viszont idővel inkább a barokk felé tartott, nem függetlenül a Tudományos Osztály restaurátor csoportjaival kapcsolatos teendőktől, valamint a zsűriklubban való állandó részvételtől. Ezeket a feladatokat fokozatosan átvette Sallay Marianne-tól, majd 1984-től a gyűjtemények felügyeletével igyekezett némileg tehermentesíteni a már-már gigantikus léptékűvé váló részleg vezetőjét. Tökéletesen tisztában voltak az intézményes műemlékvédelem megszervezése óta töretlenül gyarapodó archívum, valamint az ott őrzött anyagoknak fokozottabb publicitást biztosító műemlékes kiállítások jelentőségével, amelyekre főleg az 1990-es évektől nyílt lehetőség. Úgyszintén hasonlóképpen látták az évtizedeken át jól működő

¹ A magyar műemlékvédelem interjúiban I-II. című válogatás az *Enigma* 113. és 117. számában jelent meg.

hivatalnak az 1980-as évektől tapasztalható, fokozatos lejtmenetét és annak okait. Sallay Marianne 1996-ban nyugdíjba vonult, átadva a stafétát Györffy Katalinnak, aki az egyre nehezebbé váló körülmények között is hiánypótló vállalkozásokat valósított meg, és komoly eredményeket ért el.

Az interjúk szerkesztése az eddigiekhez hasonló módon történt. Az összeállítás végén a szóba kerülő intézmények rövidítéseinek feloldásai, illetve a mindkét interjúalany által említett személyek rövid életrajzai találhatóak. Az elhangzottakat igyekeztünk összevetni a publikált adatokkal, valamint az elsődleges gyűjteményi forrásokban, mindenekelőtt a műemléki Tudományos Irattárnak a korszakból fennmaradt hivatali irataiban foglaltakkal. Egyetlen szomorú eltérés történt a korábbi gyakorlathoz képest, mivel Granasztóiné Györffy Katalin sajnos már nem vehette kezébe a kéziratot a szokásos visszaolvasásra. Köszönettel tartozunk gyermekeinek, Granasztói Olgának és Granasztói Péternek, akik áttekintették, és több helyütt pontosították, kiegészítették az elkészült anyagot. Jelen interjúkötetet családjuknak ajánljuk.

„LEGYÜNK TELJESEN TÁRGYILAGOSAK”

INTERJÚ HOKKYNÉ SALLAY MARIANNE MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSSZEL, 1. RÉSZ¹

Kovács Gergely: Elsőként arra kérnénk, meséljen a családi háttéréről, valamint Kispesten töltött gyermek- és ifjúkoráról. Hogyan indult el a bölcsészkar felé?

Hokkyné Sallay Marianne: Édesapám² orvos volt, édesanyám³ keramikumművész, aki, miután elvégezte az Iparművészeti Főiskolát, férjhez ment, és szült három gyereket. Háztartásbeli maradt, mint ahogy számos nő akkoriban, ráadásul az ő munkájához kemence is kellett volna. Viszont nagyon erős művészi érzék munkált benne. Olyan családba születtem, ahol a kultúra szinte mindenk fölé állt. Óriási, több száz kötetes könyvtárunk volt, nekem pedig tízéves koromra egy nyolcvankötetes külön gyerekkönyvtáram. A szüleim rengeteg lemezt gyűjtöttek össze, a testvéreimmel zongorázni tanultunk, kicsi korunktól kezdve bábszínházba, moziba jártunk. Anyám különösen imádta a múzeumokat, úgyhogy hatévesen már megfordultam a Szépművészeti Múzeumban, majd később is rendszeresen vittek bennünket ide-oda. Sokszor jártunk vidéken: Győrben, Egerben, Tihanyban. Rengeteget foglalkoztak velünk, a kultúrát pedig tudatosan az életünk egyik lényeges elemévé tették. A másik ilyen alapot apámtól kaptuk, akinek rendkívül fontos volt, hogy tanuljunk. Mind a ketten nagyon jól beszéltek németül, franciául, mi pedig a húgommal⁴ kicsi korunktól fogva tanultuk ezt a két nyelvet, amelyeket tízéves korunkra elsajátítottunk, mert otthon ez természetes volt. A szüleink nem tették kötelezővé a tanulást, helyette olyan környezetet alakítottak ki, amelyben mi magunk választottuk ezt az utat. (Igaz, a nálam hat évvel fiatalabb öcsém⁵ már nehezebb volt ilyesmikre rávenni.)

Kispesten akkoriban nem volt lánygimnázium, ezért apámnak engedélyt kellett szereznie, hogy a helyi fiúgimnáziumba felvegyenek. Huszonhárom fiúval alkottuk az osztályunkat – így érettségiztem. A húgom, aki utánam jött, már koedukált osztályba járt, de az én évfolyamomnak még nem adatott meg ez a lehetőség. A gimnázium nyolc éve alatt, a franciatanómat leszámítva, az oktatóim is mind férfiak voltak.

¹ Az interjút F. Dóczi Erika és Kovács Gergely készítette 2023. június 21-én, július 6-án, július 13-án és szeptember 8-án. Annak érdekében, hogy a publikált szöveg kronologikus rendben mutassa be az életművet, az egyes beszélgetések alkalmával elhangzottak sorrendjét több helyen megváltoztattuk. A leíratot készítette, a szöveget gondozta és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczi Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (HUN-REN BTK MI).

² Sallay Ferenc (1896–1969), orvos.

³ Bruzer Melánia (1903–1984), iparművész, keramikus.

⁴ Sallay Melánia (1934–1981), matematikus, az MTA Matematikai Kutató Intézetének tudományos munkatársa.

⁵ Sallay Péter (1938–1958), építészhallgató.

1. Hokkyné Sallay Marianne. © Kovács Gergely felvétele, 2023.

Az osztályfőnökünk latin-magyar szakos volt, hatalmas zenerajongó, úgyhogy minden második vasárnap délelőtt az Operában ültünk, a harmadik emelet első sorában. Előtte alaposan felkészített minket a várható zenei élményre. Ebből is látszik, mekkora szerencsém volt, hiszen a szüleim kulturális nevelése az iskolában ilyesmikkel egészült ki. Így talán nem olyan meglepő, hogy a reáltárgyakért kevésbé rajongtam. Ellentétben a húgommal, aki zseniális matematikus volt, három versenyt nyert meg, és felvételi nélkül került be az egyetemre, húszévesen pedig már az akadémiai intézetben dolgozott. Apám persze a matematikához is remekül értett, és nagyon sokat foglalkozott velem, hogy azért ezekből a tantárgyakból se valljak szégyent.

Az érettségihez közeledve egyre többször merült fel a kérdés: hogyan tovább? Apám a kezdetektől fogva önállóságra nevelt minket, és mindig azt mondta, hogy egy nőnek is el kell tudni tartani magát, ezért feltétlenül szüksége van diplomára vagy valamilyen szakképzettségre. Ekkoriban hallottuk, hogy a budapesti egyetem bölcsészkarán létezik muzeológia szak. Hogy tájékozódjunk a lehetőségekről, találkozózt kértünk Banner professzortól,⁶ aki az ősrégészeti tanszékét vezette, és régi ismeretséget ápolt apámmal. A Nemzeti Múzeumban kerestük fel, és részletesen elmagyarázta, hogy a muzeológia szakon belül művészettörténet, néprajz vagy régészet szakirányt lehet választani. Ekkor úgy döntöttem, hogy művészettörténésznek

⁶ Banner János (1888–1971), régész, néprajztudós. 1924–1946 között a szegedi egyetem Régiségtudományi Tanszékének munkatársa, 1937-től tanszékvezetője. 1946–1967: a Budapesti Tudományegyetem (1950-től ELTE) Ősrégészeti Tanszékének vezetője.

fogok jelentkezni. Annál is inkább, mert anyámnak olyan gyönyörű képeskönyvei voltak, amiket gyerekkorom óta előszeretettel forgattam. Pontosan tudtam, ki volt Corot,⁷ kik azok az impresszionisták, egyszerűen megtanultam, mert olyan természetes volt.

KG: Gimnáziumban akkor még nemigen volt művészettörténet óra. Az Ön iskolájában bármilyen szinten megjelent a tantervben?

HSM: Nem, semmilyen szinten, csak rajzóránk volt. Az egyetemi felvételi akkor még úgy zajlott, hogy az érettségit követően behívták az embert egy beszélgetésre, ami nem volt túlságosan komoly megpróbáltatás. Elmentem a felvételire, ahol kiderült, hogy a bizottság egyik tagja a francia intézet tanársegédje. Nézegették az érettségi bizonyítványomat, látták, hogy három tárgyból (franciából, latinból és magyarból) is külön dicséretet kaptam, tehát elég jó tanuló lehetek. Amikor pedig kiderült, hogy sokkal jobban tudok franciául, mint ez a bizonyos tanársegéd, kaptam egy papírt, mely szerint felvettek francia szakra. Egyáltalán nem szerettem volna francia szakra járni, ezért apám ismét a tettek mezejére lépett. Mivel az oktatási miniszter, Jóború Magda⁸ sofőrje az ő betege volt, megkérdezte a minisztériumban, hogy nem fogadna-e engem a miniszterasszony. Elmondta, hogy felvettek francia szakra, tehát nem veszem el senki elől a helyet a bölcsészkaron, viszont művészettörténetre szeretnék járni. Kaptunk is időpontot, mire apám azt mondta, „Nagylány vagy, majd szépen elmész egyedül.” Így történt, hogy kék szoknyában és matrózbúzban, teljesen egyedül bevonultam a miniszterhez.

F. Dóczy Erika: Ez mikor történt pontosan?

HSM: 1951-ben. Ezek meglehetősen nehéz évek voltak. Bementem a miniszterhez, akinek Karinth Frigyes⁹ menyé,¹⁰ Karinth Ferenc¹¹ felesége volt a titkárnője; nagyon helyes nő volt. Felhívta a bölcsészkar rettegett személyzetis főnökét, Kékes elvtársat, és azt mondta:

– Ezt a lányt most azonnal áteszíték művészettörténetre.

Körülbelül öt percig tartott az egész, tiszta mázli volt. Soha nem felejttem el, egyszer, legalább tizenöt évvel később együtt ültem egy bizottságban Jóború Magdával, és mondtam neki, hogy biztos nem emlékszik rám, de neki köszönhetem, hogy most itt vagyok.

⁷ Jean-Baptiste Camille Corot (1796–1875), francia festőművész, a XIX. századi tájképfestészet meghatározó alakja.

⁸ Jóború Magda (1918–1982), művelődéspolitikus, pedagógus, könyvtáros. 1947-től az MKP, majd az MDP központi vezetőségének tagja, országgyűlési képviselő, 1950–1958: oktatási miniszterhelyettes. 1958-tól az OSZK főigazgatója, 1963-tól az ELTE BTK egyetemi docense.

⁹ Karinth Frigyes (1887–1938), író, költő, műfordító, a *Nyugat* első nemzedékének tagja.

¹⁰ Boros Ágnes, látszerész. Karinth Frigyes és Karinth Ferenc hagyatékának örököse és gondozója. Az általa kiadott, a Karinth családot (főként Karinth Frigyest és két fiát) reflektorfénybe állító album: *A Karinthyak. Egy budapesti művészcsalád száz éve képekben 1887–1992*. Bev. Hubay Miklós, vál. Karinth Ferencné, Jovánovics Miklós. Budapest, 1995.

¹¹ Karinth Ferenc (1921–1992), író, drámaíró, dramaturg. Karinth Frigyes fia, Karinth Márton apja.

2. Hokkyné Sallay Marianne. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899.
© Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

Így kerültem be az egyetemre, művészettörténetre. Fantasztikus volt az a tanszék. Két éven át hallgathattam Gerevich Tibort,¹² de tanított Zádor Anna, a Mama, Dercsényi Dezső és Genthon István is. Utóbbi nemigen szeretett bejárni az egyetemre, ezért a Kati Presszóban tartotta meg az óráit, és minden alkalommal ihattunk egy szimplát. Ez a családi légkör egyébként is jellemző volt, ugyanis a muzeológia szakon be-

¹² Gerevich Tibor (1882-1954), művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1925-től a Római Magyar Akadémia igazgatója, 1934 és 1949 között a MOB elnöke.

lül összesen harmincketten jártunk a művészettörténet szakirány négy évfolyamára, tehát egy igazán kis közösséget alkottunk. Amikor mindenkit automatikusan beléptettek a DISZ-be (később a KISZ-be),¹³ és ennek keretében valamilyen munkát kellett végeznünk, a három szakirány DISZ-csoportja színjátszókört alapított. Minden évben rendeztünk egy előadást, ezzel abszolválva a DISZ-munkánkat. Én Molière¹⁴ és Beaumarchais¹⁵ szinte valamennyi szobalányszerepét eljátszottam. Remekül szórakoztunk, és nagyon-nagyon jól teltek el az egyetemi évek.

KG: Hogyan épült fel a tanrend és az előadások tematikája?

HSM: Furcsa rendszerben működött a képzés. Mivel négy évfolyam tanult együtt, az ember nem feltétlenül az ókortól a modern korig hallgatta végig a művészet történetét, hanem azzal a korszakkal kezdte a tanulmányait, ahol a belépésekor a többiek éppen tartottak. Nekünk szerencsénk volt, mert első éves korunkban épp az ókor volt soron. Kötelező volt az ókori irodalom (amit más szakirányok diákjaival hallgattunk együtt), a történelem, az esztétika, sőt, mi még vallástörténetet is tanultunk, mert az akkori elképzelés szerint nem lehetett művészettörténész, aki nem rendelkezett ilyen ismeretekkel.

FDE: Kik tartották ezeket az órákat?

HSM: Vallástörténetre átjártunk a teológiai karra. Az irodalmat Fülep professzor¹⁶ tanította, az ókori művészetet Oroszlán professzornál¹⁷ hallgattuk. Nagyjából ezek a tárgyaink voltak az első évben. Aztán a másodikban jött Gerevich a középkorral. Elvileg egyetemes romanikát kellett volna leadnia, de azt mondta, idén ahhoz van kedve, hogy a lombard romanikáról¹⁸ beszéljen, így nem is tért ki semmi másra, miközben a vizsgán az egész európai román kort kérdezte. Feladott tizenkét német és francia nyelvű könyvet, és azokból kellett mindent megtanulnunk, miközben rajtam

¹³ Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ), az MSZMP 1957-ben létrehozott ifjúsági szervezete. Elődje az 1950-ben alapított DISZ (Dolgozó Ifjúság Szövetsége) volt, amely az 1956-os forradalom nyomán feloszlott.

¹⁴ Jean-Baptiste Poquelin, írói és színpadi nevén Molière (1622–1673), francia drámaíró, színész és rendező, a modern komédia megteremtője.

¹⁵ Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais (1732–1799), francia író, drámaíró.

¹⁶ Fülep Lajos (1885–1970), Kossuth-díjas művészettörténész, művészettfilozófus, református lelkész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

¹⁷ Oroszlán Zoltán

¹⁸ Gerevich Tibor az Árpád-kori művészet kutatása során nagy jelentőséget tulajdonított a lombard orientációnak. Innen eredeztette például a három, egyvonalból induló, félköríves apszisú, kereszthajó nélküli alaprajzi megoldást, amelyet a 12. századtól (pl. Garamszentbenedek, Somogyvár, Kapornak) a 13. századig (Lébény, Ják) fennálló bencés sajátosságként határozott meg, melyhez ld.: Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, 1938. 29–30. Ez az alaprajzi elrendezés Gerevich nyomán hosszú időre „lombard alaprajzként”, illetve „bencés templomtípusként” rögzült, miközben a korszak több parochiális templomára és székesegyházára is jellemző volt. Gerevichnek a magyarországi romanikáról, valamint annak lombard orientációjáról alkotott számos elképzelését tanítványa, Dercsényi Dezső vitte tovább, melyhez ld.: Szakács Béla Zsolt: Dercsényi Dezső és a román kori művészet kutatása. *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 78–85., különös tekintettel: 84.

kívül talán ketten tudtak valamilyen idegen nyelven. Gerevich természetesnek vette, hogy egy művészettörténész-hallgató el tudja olvasni a nemzetközi szakirodalmat, azonban ekkorra már felnőtt az első generáció, amelyikbe a hűgom is tartozott, és amelyik az iskolában már csak oroszot tanult. Nekem könnyű volt, mindent el tudtam olvasni, de a többség óriási bajban volt.

KG: Mindez néhány évvel azután történt, hogy megszüntették a Gerevich által vezetett MOB-ot. Az egyetemen beszélt Önöknek a műemlékvédelemről, esetleg a korszak emblematisz munkáiról, például az esztergomi királyi palota feltárásáról és helyreállításáról?¹⁹

HSM: Nem, soha. Ő még a régi professzorok stílusát követte. Nem iskolás módszerrel ment végig az anyagon, hanem arról beszélt, amihez kedve volt.

KG: A visszaemlékezések szerint híresen jó előadó volt.

HSM: Eszméletlenül. Nagyon kedveltem az öregurat, és valószínűleg ő is kedvelt engem, főleg, mert mindketten szerettük a detektívregényeket. Apám óriási könyvtárának volt egy olyan része, ami csak ilyen köteteket tartalmazott, így mindig vihettem neki olvasnivalót.²⁰ De a futballért is rajongott. Az utolsó éve már rendkívül nehézkes volt az egyetemen. Szinte alig láttuk, rengeteget betegeskedett. Lehet, hogy a mai világban már nem kor az, amit ő megélt, de akkoriban még jelentősnek számított. Valóban fantasztikus előadó volt, és amit elmondott, az összefüggő volt és logikus. Mindig tudta, miről beszél.

Genthon is remek előadó volt, és ő is arról beszélt, ami éppen érdekelt, úgyhogy mi ötvösséget hallgattunk nála. Dercsényi a magyarországi középkort tanította, amibe természetesen bevonta a műemlékvédelmet. Számos kirándulásra elvitt minket, az első utunk Visegrádra vezetett. Emlékszem, rettenetesen hideg volt, ezért elmentünk egy „presszóba”, ahol mindenkinek fizetett egy fél decit. Életemben nem ittam addig pálinkát, olyan köhögőrohamot kaptam tőle, hogy majdnem megfulladtam. Dercsényi erre azt mondta, ha műemlékes akarok lenni, akkor meg kell tanulnom meginni egy pálinkát. Ez utóbbi később sem sikerült.

¹⁹ 1934 és 1938 között zajlott az esztergomi királyi palota Lux Kálmán vezette feltárása és helyreállítása, amelyhez – a palotakápolnára koncentrálva, a korábbi irodalom összefoglalásával – ld.: Marosi Ernő: Az esztergomi palotakápolna rekonstrukciójának mintakép-szerepe a magyar műemlékvédelemben. *Kő. Díszítő, Termész., Építő- és Műkő.* 16. 2014. 2. 10-18.

²⁰ A korabeli könyvolvasási szokásokat jól tükrözi, hogy Gerevich barátjának, Hóman Bálintnak az ekkor az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozó ifjú felfedezettje, Asztalos Miklós biztosította a könyveket: „Hómannal elég sűrűn találkoztunk különben is. Gyakran hivatott át bennünket, főleg engem és Deér Józsefet, a historikusokat, és mi gondoskodtunk arról, hogy mindig legyen friss esti, éjszakai kikapcsolódási olvasmánya. Hóman épp eléggé elfoglalt ember volt. Nemcsak a Gyűjteményegyetem szerteágazó ügyvezetése futott össze a kezében, hanem írta a folyamatosan megjelenő Hóman-Szekfünek nevezett új magyar történelmet, s emellett széleskörű társadalmi életet is élt. Így elalvás előtt minden este, inkább éjjel, könnyű irodalmat, detektívtörténeteket olvasott s mi gondoskodtunk arról, hogy a befutó kötelezpéldány-anyagból az ilyen természetű művek eléje kerüljenek, hogy azokból kiválogassa azokat, amiket el akart olvasni.” – Asztalos Miklós: *Szekfü – Hóman*. Máriabesnyő, 2020. 28.

FDE: Korábban említette, hogy Fülep Lajos is tanította. Milyen emlékeket őriz vele kapcsolatban?

HSM: Fülep egy jelenség volt, nem tudok rá mást mondani. Egy kultúrtörténeti előadást tartott Világirodalom címen, elképesztő tudással. Rengeteget tanultunk tőle, általános műveltséget, amire óriási szüksége van az embernek. Én mindig azt mondom, hogy akkoriban, az 1950-es években a művészettörténet tanszék egy kis oázis volt az egyetemen (akárcsak később a műemlékvédelmi hivatal, amit szintén viszonylag kevésbé tudott befolyásolni a párt és a napi politika). Kevesen voltunk, ugyanakkor azok a hallgatók, akik oda jöttek, általában véve egy polgári kultúrával rendelkező társaságot alkottak, hiszen, legyünk teljesen tárgyilagosak, ki más választotta volna a művészettörténetet? Mindannyian sokat olvastunk és tanultunk addig is, ennek ellenére az egyetemen nagyon erősen elmélyítették a műveltségünket. Rengeteget köszönhetünk ezeknek a nagyszerű tanároknak, így Fülepnek is, akinek ott voltam az akadémiai székfoglalóján.²¹ Lukács György²² volt az egyik legjobb barátja, akinek szinte ki sem jött a szájából a szivar, állandóan szívta. Ő is ott ült az előadáson, amelynek a legelején Fülep így szólt:

– Mielőtt elkezdeném, megkérem Lukács professzor urat, hogy hagyja abba a dohányzást.

Hangosan rászólt, ott, az akadémián – Fülep ilyen volt. Elég furcsán alakult az élete. Református lelkész volt, ugyanakkor a felesége, Erdős Renée,²³ hogy is mondjam, némileg megbotránkozató regényeket²⁴ írt. Ezek a művek ma már valószínűleg lányregénynek minősülnek, de akkoriban, főleg a két háború között még másképpen hatottak. Később Fülep elvonult valahova, egy Baranyai megyei kis településre.

KG: Zengővárkonyba.

HSM: Igen, ott szolgált lelkészként, miközben erősen baloldali érzelmű ember volt.²⁵ Az egész világirodalomról önálló gondolatokkal rendelkezett. Olyan oldalait

²¹ Fülep Lajos 1950. október 9-én tartotta akadémiai székfoglaló előadását A magyar művészettörténelem föladata címmel. Ld.: *Fülep Lajos levelezése VI. 1951-1960*. Összeáll. és szerk. F. Csanak Dóra. Budapest, 2004. 25.: 4. jegyzet. Az előadás tézise szerint tisztázni kell, mi a magyar és mi a magyarországi művészet. Publikálva: Fülep Lajos: A magyar művészettörténelem föladata. *Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 2. 1951. 3-24.

²² Lukács György (1885-1971), kétszeres Kossuth- és Baumgarten-díjas filozófus, esztéta, egyetemi tanár, 1948-tól az MTA tagja. A Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosa, a Nagy Imre-kormány népművelési minisztere.

²³ Erdős Renée, 1897-ig Ehrenthal Regina (1878-1956), író, költő. 1904-től *Az Újság* bécsi, majd firenzei és római tudósítója. 1905 és 1914 között Rómában élt. 1913-1918 között Fülep Lajos felesége, majd 1926-ban házasságot kötött Erdős Artúrral. Egykori rákoshegyi lakóháza ma a nevét viseli, és a helytörténeti gyűjteménynek ad otthont.

²⁴ Pl. *Norina* (1909), *Egy szerelmes nyár története* (1922), *Borsóhercegnő* (1924), *Brüsszeli csipke* (1930). Ezeknek a regényeknek a zömét azt követően írta, hogy elváltak Füleppel.

²⁵ Fülep nézeteihez ld.: Lackó Miklós: *Korszellem és tudomány*. Budapest, 1988. 243-248. (Fülep és a marxizmus).

mutatta meg nekünk, amelyekre, hiába olvastunk sokat, magunktól nem találtunk volna rá. Egy idő után, amikor az ember olvasott, felismerte közben a Füleptől tanultakat, például, hogy hogyan kell megvizsgálni egy prózai művet. Viszont nagyon nehéz volt nála vizsgázni, mert elvárta, hogy szóról-szóra azt adjuk vissza a vizsgán, amit az előadásokon elmondott, nem tudta elviselni, ha ettől bármilyen formában eltérünk. Ekkoriban nem voltak még jegyzetek, ezért a vizsgák előtt közösen raktuk össze a félév anyagát. Rendszerint hármásban ültünk össze Kovács Évával²⁶ és Mojzer Mikivel,²⁷ és megbeszéltük, melyikünk mit írt le Füleptől, hogy minél jobban átlásuk, miket mondott.

KG: Vannak emlékei a Széher útról és a Dohnányi-villáról, ahol lakott? Ha minden igaz, ott kellett nála vizsgázni.

HSM: Bizony, ki kellett menni hozzá! Télen is, a legnagyobb hidegben, és sétálni kellett vele a kertben – borzasztó volt. Ráadásul nem tudom, mivel fűthetett, de a lakása is egy jégverem volt, mindig télikabátban üldögéltünk nála. De fiatalok voltunk, és inkább jól szórakoztunk az ilyesmin. Örülök, hogy tanulhattam tőle. Rengeteg mindent adott nekünk.

KG: Gerevich halála után Vayer Lajos vette át a tanszéket.

HSM: Rettenetesen száraz ember volt, talán ez rá a legjobb kifejezés. Nagyon precíz volt, hatalmas tudással, de az az elegancia és az a kedves báj – nem tudok jobb szót rá –, ami Gerevichet jellemezte, abszolút hiányzott belőle, továbbá előadasmódjában is nagyon távol állt az elődjétől. Nem lehetett hozzá közel kerülni, ő a tanár volt a katedráról, míg Gerevich-csel elbeszélgetett az ember a futballról, bármiről. Tehát főleg emberileg voltak nagyon mások. Akárcsak Fülep, Vayer is pontosan úgy kérte vissza a vizsgán az anyagot, ahogy a félév során elmondta. Ebben is nagyon különbözött tőlük Annuska,²⁸ aki minden szempontból csodálatos volt. Ő addig kérdezgetett minket, amíg ki nem húzta belőlünk, amit tudunk, mert az érdekelte. „Mondjátok, nyugodtan mondjátok.” – így biztatott mindig. Dercsényi tanár úr és Entz tanár úr²⁹ sem volt túlonútl szigorú. Elvárták, hogy tudjuk, amit kell, de nagyon emberiek voltak, és mindig remek hangulat lengte be az óráikat. Utóbbi harmadéves koromtól tanított, akkor jött haza Erdélyből, ahova az 1940-es visszacsatolás után került, és ott is nősült, egy erdélyi származású hölgyet³⁰ vett feleségül. Nem kinevezett tanárként, hanem óraadóként tanított minket. Ő is kitűnő előadó volt, és hatalmas tudással rendelkezett, amiről szerencsére később is annyiszor megbizonyosodhattam, évtizedeken át.

²⁶ Kovács Éva (1932–1998), művészettörténész, muzeológus. 1970–1995: MTA MKCs–MKI munkatársa.

²⁷ Mojzer Miklós (1931–2014), művészettörténész, muzeológus. 1955–1957: az esztergomi Keresztény Múzeum, 1957–1974: a Szépművészeti Múzeum, 1974–1989: a Magyar Nemzeti Galéria munkatársa. 1989–2004: a Szépművészeti Múzeum főigazgatója.

²⁸ Zádor Anna

²⁹ Entz Géza

³⁰ Klima Erzsébet (1914–1982), polgári család gyermekeként született, édesapja állatorvos volt. 1946-ban, Kolozsváron házasságot kötött Entz Gézával.

Az egyetemen tehát végig nagyon jó hangulat uralkodott, különösen annak fényében, hogy ezek nem voltak olyan egyszerű évek. A tantervünknek természetesen a marxizmus is része volt, amiből hármasmal volt, miközben minden másból ötösöm. Kötelező volt, de hát ki a nyavalya foglalkozott vele? Ezzel együtt semmiféle politizálás nem zajlott, amíg oda jártam. Nem voltunk benne a nagy eseményekben, a művészettörténet szakon pedig különösen védve voltunk, mondhatni, egy kis zárványt alkottunk, olyan kevesen voltunk. Valamelyik évben felvettek hozzánk egy cipő felsőrész készítő szegény lányt meg három bányászt; egy év után elmenekültek. Egyszerűen nem tudtak felzárkózni.

FDE: Szaktársai-évfolyamtársai közül kik voltak a legmeghatározóbbak Marianne számára?

HSM: Kovács Éva volt a legjobb barátnőm, és a későbbi férjével, Mojzer Miklóssal hárman elválaszthatatlanok voltunk egymástól. Továbbá egy évfolyamra jártam Wellisch Judittal,³¹ Róna-Tas Andrással³² és Andrásfalvy Bertalannal,³³ aki Mikinek volt nagyon jó barátja. 1956 nyarán, miután lediplomáztunk, apám szervezett egy romániai nyaralást a hűgomnak, nekem, valamint az egyetemi barátainknak. Mindannyiunknak ez volt az első „külföldi” útja. Apám erdélyi, és a teljes családnak a Házsongárdi temetőben nyugszik. Ő a csíksomlyói ferenceseknél érettségizett, és még azt a padot is megtaláltuk, ahova be volt vésve a neve: Sallay Ferkó. Kolozsváron a Farkas utcai kollégiumban laktunk.³⁴ Erdély mindenkit lenyűgözött, ugyanakkor elképesztő állapotokkal szembesültünk. Amikor a vonat késés miatt nem akart meg-

³¹ Wellisch Tehel Judit (1931–), festőművész, művészettörténész. 1948–1950: vendéghallgató a Magyar Képzőművészeti Főiskolán, 1950–1955: az ELTE művészettörténet szakos hallgatója, 1955–1956: a Magyar Iparművészeti Főiskola vendéghallgatója. 1957-től 1960-ig a bécsi, majd 1961-ig az oslói művészeti akadémia vendéghallgatója. Ezt követően Norvégiában telepedett le. Az 1960-as években nonfiguratív, absztrakt expresszionista stílusú, majd montázsjellegű műveket alkotott. – Vö.: Nagy T. Katalin: *Judit Wellisch Tehel*. Budapest, 2024.

³² Róna-Tas András (1931–), nyelvész, orientalista, egyetemi tanár, 1990-től az MTA levelező, 1995-től rendes tagja. 1950–1955 között az ELTE muzeológia, majd néprajz-orientalista szakos hallgatója. Diplomája megszerzését követően az Akadémiai Kiadó munkatársaként, az ELTE Belső-ázsiai Intézetének MTA-segédmunkatársaként, majd az OSZK munkatársaként dolgozott. 1968-tól a szegedi József Attila Tudományegyetemen tanított, amelynek 1990–1992 között a rektora volt.

³³ Andrásfalvy Bertalan, szül. Andráscsik Bertalan (1931–), Széchenyi-díjas néprajzkutató, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő. 1950–1955 között az ELTE román-magyar, majd muzeológia-néprajz szakos hallgatója volt. Ezt követően a budapesti Néprajzi Múzeum, majd a székszárdi múzeum muzeológusaként dolgozott. 1960–1976: a pécsi Dunántúli Tudományos Intézet, 1976–1977: a Baranya Megyei Levéltár tudományos főmunkatársa, 1977–1985: a pécsi Janus Pannonius Múzeum néprajzi osztályvezetője, 1985–1989: az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának főmunkatársa. 1990–1993 között művelődési és közoktatási miniszter. 1993 és 2001 között a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem általa megszervezett Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszékének vezetője, egyetemi tanára.

³⁴ Ekkor már zajlott a kolozsvári Szent Mihály-templom 1956 tavaszán megkezdett helyreállítása, amelyet Sallay Marianne bizonyára láthatott, ugyanis a befejezését követően egy publikációt is írt róla: Sallay Marianne: A kolozsvári Szent Mihály-templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 3. 1959. 53–54.

állni Gyergyószentmiklóson, apám odament az állomásfőnökhöz, adott neki pénzt, ő megállította, és így tudtunk felszállni. Nagyon jó kis út volt, kalandos. Apám egészen a Fekete-tengerig elvitt minket. Andrásfalvy Berci nem velünk jött, hanem már korábban kiment Moldáviába néprajzi gyűjtőmunkát végezni. Ott álltunk fürdőruhában a tengerparton, hetven fok melegben, mire kit látnak szemünk. Berci egy óriási hátizsákkal, kalappal a fején, egyszer csak megjelent. Gyalog érkezett Moldáviából.

Az egykori hallgatótársaim egy része '56 után elhagyta Magyarországot. Nem tudom, jól tették-e. Éva meg Miki maradtak, és velük életük végéig jó barátságot ápoltam. A fiatalabb szaktársaim közül Gergelyffy András³⁵ és még egy fiú³⁶ került később az OMF-be, aki aztán disszidált. A következő generációk tagjai közül kizárólag azokat ismertem, akik hozzánk jöttek dolgozni, illetve szegről-végről azokat, akik az akadémiai kutatóintézetben helyezkedtek el, mert ők is a Várban voltak. A múzeumi köröktől távol kerültem, és ott egy teljesen más társaság jött össze.

KG: Szeretnénk mutatni egy fényképet, amit a műemléki tudományos irattár őriz, és a „párdarabját” korábban közöltük.³⁷ Ezek tanszéki kiránduláson készültek?

HSM: Nem, hanem egy olyan kiránduláson, amit emlékeim szerint Genthon Pista és Mojzer Miki szervezett. Elvittek minket, egy szűkebb társaságot valahova epret szedni. Mintha valahova Visegrád környékére mentünk volna, de ebben nem vagyok biztos. Ez egy nagyon régi fénykép.

KG: A felirat szerint Kuthy Sándor, Genthon István, Kampis Antal,³⁸ Mojzer Miklós, Sallay Márta³⁹ és Marianne, valamint Kovács Éva szerepel rajta.

HSM: Igen. Éva, Miki meg én kivételesen jó viszonyt ápoltunk a professzorainkkal. Évával másodéves korunktól kezdve demonstrátorok voltunk az egyetemen, egyebek mellett mi kezeltük a könyvtárat. A tanáraink nagyon szerettek minket, több ehhez hasonló programot is szerveztek nekünk, amelyek során általában műemlékeket is megnéztünk.

Az utolsó időszakban, 1954–1955-ben, átmenetileg kezdett egy kicsit lazulni a légkör. Megalakult a Petőfi Kör,⁴⁰ és amikor negyed-, illetve ötödévesek lettünk, meg

³⁵ Gergelyffy András (1935–2005), művészettörténész, 1957-től nyugdíjba vonulásáig az OMF tudományos kutatója. A Dávid Ferenc, Tóth Melinda és Tóth Sándor fémjelezte generáció előtt úttörő szerepet játszott a falkutatás módszerének kiművelésében és a kifejezés alkalmazásában.

³⁶ Kuthy Sándor (1934–), művészettörténész. 1956–1957: a Várgondnokság, 1957–1960: az OMF munkatársa. 1960-tól Párizsban élt, és a műemléki hivatalnál dolgozott. 1968–1999: a berni Kunstmuseum munkatársa, illetve igazgatóhelyettese. Családi háttéréhez, valamint egyetemi éveivel ld.: *Enigma*, 15. 2008. No 55. 100. (Zádor Anna 1.).

³⁷ Az egyetemista Sallay Marianne-t, Mojzer Miklóst és Kovács Évát ábrázoló fényképet a Lővei Pállal készített interjúnk mellékleteként közöltük: *Enigma*, 29. 2022 (2023). No 113. 23.: 8. kép.

³⁸ Kampis Antal (1903–1982), művészettörténész, egyetemi tanár. Tanított a Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékén, a Képzőművészeti Főiskolán, valamint az Iparművészeti Iskolában.

³⁹ Sallay Melánia

⁴⁰ A Petőfi Kör 1955 márciusában alakult az MDP ifjúsági szervezete, a DISZ keretein belül. Érdemi tevékenységet 1956 márciusától fejtett ki, miután Rákosi Mátyás pozíciói véglegesen meggyengültek. Ezek a viták hatalmas érdeklődést váltottak ki, jelentősen hozzájárulva a forradalom előtti szellemi-politikai erjedéshez.

BAJRÓL JOBBRA: KUTHY SÁNDOR, GENTHON ISTVÁN,
KAMPIS ANTAL, MOJZER MIKLÓS, SALLAY MÁRTA ÉS
MARIANNE, KOVÁCS ÉVA

3. Csoportkép kiránduláson. Balról jobbra: Kuthy Sándor, Genthon István, Kampis Antal, Mojzer Miklós, Sallay Melánia, Sallay Marianne, Kovács Éva. MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

hívtak bennünket a mozgalom összejöveteleire. Én a feldebrői altemplom falképeiről tartottam egy referátumot, ahogy mindenki más a saját érdeklődéséhez legközelebb álló témáról beszélt, miközben sikamlósabb szociológiai-szociográfiai előadások is elhangzottak. Utólag derült ki, hogy a rendezvénysorozat egyfajta kulturális bölcsője volt az '56-os eseményeknek, amiről akkor persze fogalmunk sem volt. Mi voltunk a vatta: a szakelőadásainkkal semlegesítettük – vagy egyenesen legitimáltuk – a Petőfi Kört. A forradalom idején én már dolgoztam, ugyanis 1955. szeptember 1-jével felvettek a Várgondnokságba.⁴¹ Akkor kezdődött az ötödévem, tehát még a szakdolgozatom megírása előtt álltam.

FDE: Egyetemistaként miképpen orientálódott a műemlékvédelem felé?

HSM: Másod- és harmadév után egy-egy hónapot a Szépművészeti Múzeumban töltöttem gyakornokként. Akkoriban már sokat gondolkodtam azon, mivel foglalkoz-

⁴¹ A MOB 1949-es megszüntetését követően a műemlékvédelemmel kapcsolatos feladatok az alábbi intézményekhez tartoztak: 1949–1953: MuMOK, 1953: Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, 1953–1955: Építészeti Tanács Műemléki Csoportja (operatív feladatok), 1953–1957: Országos Építésügyi Hivatal (hatósági feladatok), 1955–1957: Várgondnokság Műemléki Csoportja (operatív feladatok). 1957: megalakul az OMF.

4. Budapest VIII., Puskin utca 24. MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 023.201N. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

nék szívesen a diploma megszerzését követően, ugyanakkor a múzeumi munka, amit meglehetősen idegennek éreztem a habitusomtól, nem szerepelt a terveim között. Aztán a negyedik év után, amikor mindenkit beosztottak egy állásba, közölték velem az egyetemen, hogy a szombathelyi múzeumban fogok dolgozni. Segítség reményében természetesen Zádor Annuskához fordultam, aki rögtön felhívta Dercsényi Dezsőt, és egy óra múlva megvolt az állásom a Várgondnokságnál. Szakdolgozati

témának a vizsolyi középkori templom feldolgozását kaptam, és már az intézmény munkatársaként írtam meg a diplomamunkámat.⁴²

KG: Kihez írta a szakdolgozatát?

HSM: Dercsényihez. Azt is elárulom – ezt nem sokan tudják –, hogy az 1950-es évek végén jelentkeztem kandidátúrára. A Szépművészeti Múzeumban dolgozó, a középkori falképekről írt korpuszát⁴³ akkoriban publikáló Radocsay Dénest kértem fel kandidátusi vezetőmnek, aki elvállalta a feladatot. Akkor úgy éreztem, hogy nagyon jól sikerült a vizsgám, majd közölték, hogy aki velem egyszerre jelentkezett, párttag, így ő kapja meg a helyet. Én pedig azt mondtam, hogy akkor ez ennyi volt, nem idegesítem magam tovább emiatt.

KG: Később kiderült esetleg, hogy ki volt az illető?

HSM: Nem, nem jártam utána. Úgy éreztem, akkor sem változna semmi, ha tudnám. És azt is eldöntöttem, hogy soha nem fogok hasonlóknak részt venni.

FDE: Térjünk rá a műemléki hivatalnál töltött évtizedekre. Meséljen egy kicsit a Várgondnokságról, ahol 1955-ben megkezdte a munkát. Kikkel dolgozott együtt, kik voltak Önre nagy hatással, és mik voltak az első feladatai?

HSM: A budavári Dísz tér 4–5. szám alatt székelő Várgondnokság Műemléki Csoportjának a Puskin utcában, egy háromemeletes ház legfelső szintjének az egyik lakásában⁴⁴ volt az irodája, amely rendszeresen beázott. Sedlmayr Jánossal⁴⁵ egyidőben kerültünk be a hivatalba.⁴⁶ Még egyetemista korunkból ismertem őt és a későbbi feleségét,⁴⁷ ugyanis Zádor Anna és Major Máté⁴⁸ évente egyszer egy egyhetes, közös kirándulásra vitte a művészettörténész- és az építészhallgatókat. Ha zuhogott az eső, Hanzi meg én – immár a Várgondnokság munkatársaként – egy-egy nagy vödörrel rohagáltunk, és próbáltuk megakadályozni, hogy a könyvtár elázzon; ez volt az

⁴² A szakdolgozat eredményei publikálva: Sallay Marianne: A vizsolyi református templom. *Művészettörténeti Értesítő*, 6. 1957. 16–21.

⁴³ Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, 1954.

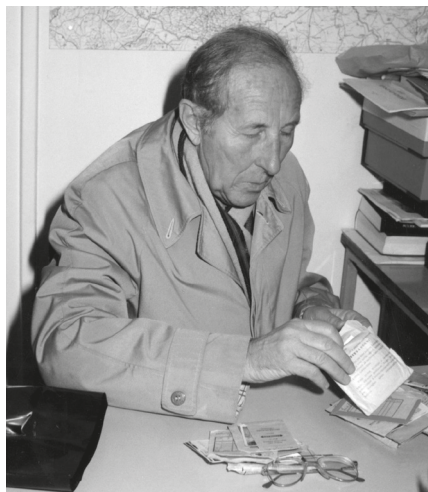
⁴⁴ Budapest VIII., Bródy Sándor utca 14.–Puskin utca 24.

⁴⁵ Sedlmayr János (1932–2004), építészmérnök. 1957-től nyugdíjba vonulásáig az OMF, majd az ÁMRK munkatársa, hosszú ideig a Tervezési Osztály egyik műtermének vezetője. Széles körben elterjedt beceneve: Hanzi.

⁴⁶ Sedlmayr valóban 1955-ben szerzett diplomát a műegyetemen, azonban a források szerint hivatalosan az OMF megalapításának évében, 1957-ben lépett be a műemlékvédelmi hivatalba, melyhez ld. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Vg. 2/1.; továbbá: Schönerné Pusztai Ilona: Sedlmayr János emlékezete. *Műemlékvédelem*, 49. 2005. 53–54. 1957-es felvétele Gerő László hívására történt, akivel már hallgató korában is jó kapcsolatot ápolt. 1955-től vélhetően nem főállásban, hanem valamilyen más státuszban segíthette a Várgondnokság munkáját.

⁴⁷ Sedlmayrné Beck Zsuzsanna (1932–), építészmérnök, várostervező. 1955-től nyugdíjba vonulásáig a VÁTI tervezője, majd műteremvezetője.

⁴⁸ Major Máté (1904–1986), építészmérnök, egyetemi tanár, az MTA és a CIAM magyar szekciójának tagja. 1950–1951 között a BME Építészmérnöki Karának dékánja, 1972–1975 között Építésztörténeti és Elméleti Intézetének igazgatója volt.

5. Entz Géza. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lybus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

Frigyes⁵¹ műegyetemi professzor volt a vezetője. Viszonylag ritkán láttuk, de született tanár volt – rengeteget tanultam tőle. Amikor bekerültem a hivatalba, két héttel később azt mondta:

– Holnap megyünk Magyarpolányba, ahol a templom főoltárának helyreállítása zajlik.⁵² Maga is eljön velem, és megnézi, mire kell ügyelni egy ilyen munkánál, és mi alapján adunk rá engedélyt.

Szinte mindenhová elvitt magával, és egy év alatt elsajátítottam mindazt, amit az egyetemen soha nem tudtam volna. Ott megtanultuk például a 18. századi francia

egyik fontos feladatunk. Ráadásul alig fértünk el, ezért amikor vezetői értekezletet tartottak, elküldtek minket Hanzival fagyaltozni vagy moziba. Egyszerűen nem tudtunk volna hol ülni addig, az értekezleten elhangzottak pedig nem tartoztak ránk. A probléma azt követően is fennállt, hogy 1956 tavaszán átköltöztünk a Dísz tér 4–5. számú épület földszintjére, és csak akkor javult számottevően a helyzet, amikor a KÖZTI kiköltözésével az emeletet is elfoglaltuk.

A Várgondnokság élén egy népi káder⁴⁹ üldögélt. Azt hiszem, egyszer találkoztam vele életemben, igazság szerint már a nevére sem emlékszem a jóembernek. A Műemléki Csoport körülbelül tíz főből állt,⁵⁰ és Pogány

49 Balczer Elemér: Mi legyen a Várral? *Esti Budapest*, 1956. június 28. 3. szerint „Sólyom Mihály elvtárs, a várgondnokság vezetője”. Ld. még: MDP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései, 1948–1956 (HU BFL-XXXV.95.a.), 1953. november 17. 30.: „Sólyom Mihály elvtársat az Építésügyi Minisztérium PB. titkárnak elfogadta.”

⁵⁰ Az 1950. február 1-jén megalakult Várnegyed Beruházási Vállalatból 1952. január 1-jén jött létre a Várgondnokság, amelyhez 1955. április 1-jével hozzácsatolták az Építészeti Tanács Titkárság Műemléki Csoportját. A Várgondnokság Műemléki Csoportjának alkalmazottjai az OMF 1957-es megalapításáig: Bán Attila, Détsy Mihály, Entz Géza, Ferenczy Károly, Gerő László, Keszegh Istvánné (Geróné Krámer Márta), Papp Imre, Papp Oszkár, Sallay Marianne, Szakál Ernő, Tombor Ilona. – Vö.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, Vg. 2/1.

⁵¹ Pogány Frigyes (1909–1976), építészmérnök, egyetemi tanár. 1953-tól az Építészeti Tanács főosztályvezetője, annak megszűnése után az Országos Építésügyi Hivatal, majd a Várgondnokság Műemléki Csoportjának vezetője.

⁵² A magyarpolányi Szent László-templom barokk főoltárához ld.: Aggházy Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon*, II. Budapest, 1959. 167.

művészetet, de arról nem sokat hallottunk, mivel szembesülünk majd a gyakorlati munkánk során. Azt is Pogány tanár úrtól tanultam meg, hogyan kell tárgyalni. Az első megbeszélés előtt azt mondta, figyeljem, mit mond, mikor és hogyan reagál, második alkalommal pedig már nekem kellett beszélni. Huszonhárom éves voltam ekkor.

A Műemléki Csoport tagja volt még Entz tanár úr, akit az egyetemről már ismertem. A fotótárért Krámer Márta, a könyvtárért Tombor Ilike⁵³ felelt – mi voltunk négyen művészettörténészek. Ugyancsak meghatározó személyiség volt Gerő László.⁵⁴ Neki is sokat segítettünk Hanzival, a tervezési munkái során rendszerint átadott nekünk egy jókora listát, és megkért, hogy gyűjtsük össze a felsorolt rajzokat, illetve egyéb dokumentumokat, utána pedig mindig elvitt minket hálából fagyaltozni – ez alapvető volt nála. Később, már az OMF 1957-es megalapítása után, eleinte főleg régészekkel bővültünk: Kozák Károlyt,⁵⁵ Pamer Nórát,⁵⁶ Gerőné Sándor Máriát,⁵⁷ Valter Ilonát vették fel, a művészettörténészek közül pedig Faller Lászlót,⁵⁸ Gergelyffy Andrást és Dávid Ferit. Ők mindannyian az 1960-as évek elején kerültek a hivatalhoz, amelynek a fejlesztése, ha lassú ütemben is, de folytatódott, így a következő időszakban még több régésszel, művészettörténésszel és építésszel bővültünk.

FDE: Említette, hogy Gerő Lászlónak Önök gyűjtötték össze a rajzokat a tervezéshez. Milyen állapotban voltak a Várgondnokság idejében a gyűjtemények?

HSM: Szörnyű állapotban. A tervtári rajzokat a Puskin utcai lakás egy nagyobb szobájában őriztük, bezsúfolva, faszekrényekben, a fotóanyag viszont nem fért el itt, úgyhogy a Károlyi-palota (a jelenlegi Petőfi Irodalmi Múzeum) pincéjében tároltuk. A könyvtárat, amely – mint már említettem – folyton beázott, összesen háromszor költöztettem: a Puskin utcából a Dísz tér földszintjére, onnan az emeletre, majd 1972-ben a Táncsics Mihály utcába. Valamennyi alkalommal segédkeztem Tombor Ilikének, aki idősebb korában erre egyre inkább rászorult, és aki rendkívül kedves kolléga volt, nagyon szerettem. A sok pakolás következtében álmomból felébresztve is megmondtam,

⁵³ Rozványiné Tombor Ilona (1908–1997), művészettörténész. 1945-től MOB fotótárában, majd a hivatal utódintézményeinek (OMF, OMvH) könyvtárában dolgozott, de topográfiai munkákban is részt vett.

⁵⁴ Gerő László (1909–1995), építésmérnök, egyetemi tanár. A második világháború előtt Budapest főváros szolgálatában állt. 1957-től az OMF Tervezési Osztályának vezetője, a *Műemlékvédelem* folyóirat első szerkesztője.

⁵⁵ Kozák Károly (1920–1989), régész. Az OMF Tudományos Osztályának munkatársaként elsősorban a középkori emlékanyagot (centrális és falusi templomokat) kutatta, emellett a nevéhez fűződik Eger, Sümeg és Szigliget várának ásatása.

⁵⁶ Pamer Nóra (1924–2011), régész, művészettörténész. 1960-tól az OMF Tudományos Osztályának munkatársa, 1970-től a Műszaki Könyvkiadó szerkesztője volt. 1989–1995: a *Műemlékvédelem* folyóirat felelős szerkesztője.

⁵⁷ Gerőné Sándor Mária (1933–2023), régész. 1961-től 1996-os nyugdíjba vonulásáig az OMF Tudományos Osztályának főmunkatársaként, később főtanácsosaként, majd az OMvH Tudományos Főosztálya Kutatási Osztályának munkatársaként dolgozott.

⁵⁸ Faller László (1936–), művészettörténész. Az OMF könyvtárának vezetője. Összeállította a magyar műemlékvédelem 1966-tól 1975-ig tartó időszakának bibliográfiáját.

6. Geróné Krámer Márta. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

mossal hazamentem. A hivatal természetesen bezárt, de elég hamar, már 1956 decemberében ismét bejártunk dolgozni.

KG: Említette, hogy több szaktársa disszidált. Önben nem merült fel a távozás gondolata?

HSM: Elmehettem volna. A nagybátyám, Békés Gellért⁵⁹ a római bencés egyetem dékánja volt, és küldött értem egy autót a *Corriere della Sera*⁶⁰ újságíróival, hogy megvan az állásom a Vatikáni Múzeumban. Tudtam franciául és egy picit olaszul is, de végül maradtam, mert úgy gondoltam, hogy egy országot nem lehet mindenkinek elhagynia. Az öcsém, aki tizennyolc éves volt ekkor, disszidált. Anyai nagymamám tizennégyen voltak testvérek, és anyám huszonnyolc unokatestvéréből az egyik Amerikában élt; ők vették magukhoz. Aztán 1958 karácsonyán meghalt egy autóbalesetben, amelynek a körülményei máig tisztázatlanok.

Azt kell mondjam, főleg a családom miatt nem bántam meg, hogy maradtam. Az olasz újságírók 1956. október 30-án mentek el, és számtalanszor elmondták, hogy „Jöjjön velünk, mert itt vannak az oroszok!” Nyugat-Európa tökéletesen tisztában

minek hol a helye a gyűjteményben, és ez igencsak hasznomra vált, mert alaposan megismerhettem az anyagot. Persze, természetes is, hogy ha az ember huszonévesen bekerül egy ilyen munkahelyre, akkor ő keresi ki a rajzokat, a könyveket.

FDE: Az 1956-os események mennyiben érintették?

HSM: 1956. október 23-án munka után, öt óra körül jöttem le a Várból, és elindultam hazafelé Kispestre. Láttam, hogy óriási tömeg hömpölyög a Bem tér felől, majd azonnal megtudtuk, mi a helyzet. Elindultam a tömeggel, és egészen a Nemzeti Múzeumig jutottam, de amikor meghallottam az első lövést, éreztem, nem szabad ott maradnom, és az utolsó 52-es villamossal hazamentem.

⁵⁹ Békés Gellért OSB, szül.: Bruzer József (1915–1999), bencés szerzetes, teológus, költő, egyetemi tanár. 1932-ben belépett a bencés rendbe, majd 1938-ban pappá szentelték. 1940–1945: hittanár és diákkotthoni nevelő Pannonhalmán, 1946–1992: a római Szent Anzelm és Szent Gergely Egyetemek professzora. 1948–1951 között Dalos Patrik szerzetessel közösen újrarendezte az Újszövetséget. 1959–1999: a Rómában megjelenő *Katolikus Szemle* főszerkesztője. 1992-ben hazatért Pannonhalmára, és élete végéig a főapátság általános helynöke volt.

⁶⁰ A legnagyobb országosan megjelenő olasz napilapot 1876-ban alapították Milánóban. Az 1950-es években konzervatív, antikommunista hangvétel jellemezte.

volt azzal, amit mi is éreztünk, jelesül, hogy ez a forradalom, bár rendkívül hősiessé, nem lesz túlságosan hosszú életű. A nemzetközi helyzet nem nekünk kedvezett. Ezzel együtt egészen elképesztő, ami akkor itt volt, és aki végigcsinálta az ezt megelőző éveket, pontosan tudta, hogy elviselhetetlen dolgok történtek. Mindig mondom az unokáimnak, akik szinte nem is akarják elhinni, hogy tizennyolcéves koromban, 1951-ben kétféle kabátot lehetett kapni: szürke vagy zöld lödönt. Tehát vagy szürkét vettél magadnak vagy zöldet, ezenkívül semmi más nem volt. De az is jellemzi az általános helyzetet, hogy noha magamtól soha életemben nem lettem volna DISZ- vagy KISZ-tag, az egyetemen mégis kötelezően beléptettek, a megkérdezésem nélkül. Tudomásul kellett venni, és mindenféle borzalmas értekezletet tartottak, a marxizmus órák pedig minden képzeletet „felülmúltak”. Közvetett módon talán mégis volt némi előnye a rendszernek, ugyanis az ellenállás nagyon összetartóvá tette a társadalmat. Akadtak olyanok is, akik kihasználták a kurzust; pontosan lehetett tudni, kik azok, ezért óvatosak voltunk. Így is sokan bajba keveredtek, főleg az első két-három kegyetlen évben, amikor csúnyán megtorolták '56-ot. Utána viszont nagyon igyekezett Magyarország, az enyhülés pedig a többi országhoz képest kiváltképp érzékelhető volt.

FDE: A műemléki hivatalhoz visszatérve: az OMF megalapítását már egészen közelről szemlélte.

HSM: 1957-ben az UNESCO rendezett egy nagy nemzetközi műemlékes kongresszust Párizsban. Meglepő módon Dercsényi és Entz tanár úr is kapott útlevelet. Azon három munkatársuk egyike voltam, akit szerettek volna kivinni Franciaországba, ez azonban meghiúsult. Mivel az öcsém disszidensként volt nyilvántartva, nem kaptam meg az útlevelet, így nem utazhattam Párizsba. Apám akkor azt mondta, ezt nem lehet ennyiben hagyni, és írt egy levelet a Kádár-titkárságnak. Nem jött konkrét válasz, viszont, egy kis idő elteltével, egyszer csak küldtek egy útlevelet, ami később fontos szerepet töltött be pályafutásom alakulásában.

Ezen az 1957-es kongresszuson Dercsényi tanár úrék kigondolták a magyar műemlékvédelem jövőbeli fejlődésének irányát, és ennek érdekében igyekeztek jó kapcsolatot kialakítani a lengyel Zachwatowicz⁶¹ professzorral, a cseh Hruška⁶² professzorral,

⁶¹ Jan Zachwatowicz (1900–1983), lengyel építész, építésztörténész, restaurátor. 1946-tól a Varsói Műszaki Egyetem professzora, 1952-től a Lengyel Tudományos Akadémia tagja. 1971-től a lengyel műemléki hivatal vezetője. Magyar fórumokon is publikált: Zachwatowicz, Jan: A műemlékvédelem és restaurálás néhány nemzetközi kérdése. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 2. 1958. 445–447. – Vö.: Dercsényi Dezső: Jan Zachwatowicz (1900–1983). *Műemlékvédelem*, 28. 1984. 57.

⁶² Emanuel Hruška (1906–1989), cseh építész, várostervező, egyetemi tanár. 1938-tól a prágai Cseh Műszaki Egyetem docense, 1948–1962 között a pozsonyi Szlovák Műszaki Egyetem Építészmérnöki és Építőmérnöki Karán a Várostervezési Tanszék vezetője. 1958-tól a csehszlovák műemléki hivatal vezető-helyettese, 1971-től haláláig az ICOMOS Csehszlovák Nemzeti Bizottságának elnöke. Az 1960–1980-as években magyar periodikákban is publikált, pl.: Hruška, Emanuel: Egy városépítő megjegyzései a „védett városok” problémájához Csehszlovákiában. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 8. 1964. 132–133.; Uő: A város átalakulása városrégióvá – mint spontán és tervezett agglomerációs folyamat. Néhány példa a CSSZSZK-ból. *Településtudományi Közlemények*, 28. 1979. 129–133.; Uő: Kontinuität und Wandel im Stadtbild. *Építés-Építésztudomány*, 12. 1980. 45–51.

valamint az osztrák műemlékvédelmi hivatalt képviselő Walter Frodlal.⁶³ Amikor hazajöttek Franciaországból, közölték velem, hogy mi is rendezünk egy konferenciát Budapesten, még ugyanabban az évben. Párizsban rá tudták venni a három említett szakembert, hogy jöjjenek el Magyarországra, és rám bízta a rendezvény megszervezését. Egyetemista korom óta ismertek, pontosan tudták, hogy ügyesen szervezek, és jól beszélem a nyelveket. A konferencia 1957 októberében került megrendezésre, és nagyon jól sikerült.⁶⁴

Egy hónappal később Dercsényiék közölték velem, hogy Lengyelországba küldenek. Végig kellett járnom a nagy lengyel műemlékvédelmi központokat, és egy állandó intézményközi kapcsolat kiépítéséről kellett tárgyalnom. Fantasztikus út volt, el sem tudom mondani, milyen jó dolgom volt kint – és nem csak szakmailag. Bejártam Varsót, Krakkót, Poznań-t, Gdanskot, a négy nagy központot. A varsói királyi palotából ekkor bokáig érő falmaradványok látszottak, Poznań-nak pedig a 70%-a rom volt. Ide délután három óra körül érkeztem meg. Előzetesen mindent megszerveztünk, lefoglaltuk a szállásomat, azonban szörnyen éhes voltam, ezért elindultam, hogy keressek egy vendéglőt. Találtam is egyet, aminek nyitva volt az ajtaja, így hát bementem. Még itthon mondták, hogy Lengyelországban sehol se kezdjek el németül beszélni. Nagyon sokan tudnak ezen a nyelven, mégis mindig franciául kezdjek neki, mert abból kiderül, hogy nem vagyok német. Ebben a vendéglőben is franciául érdeklődtem, amiből természetesen senki nem értett egy mukkot sem. Átváltottam németre, elmondtam, hogy magyar vagyok, mire azonnal leültettek. Mint kiderült, az étterem zárva volt, de átmentek a szomszédba, hogy hozzanak nekem egy ebédet, amit nem hagytak kifizetni. Hasonló történt, amikor Gdanskból utaztam vissza Varsóba, és a dugig teletömött vonaton kiderült, hogy magyar vagyok. Az idős néni felálltak, és mondták, hogy a magyar lány üljön le, hát csak nem hagyják, hogy álljon. Természetesen lebeszéltem őket; tökéletes volt nekem a bőrdörmön ülni. Mindenesetre elképesztő. Ekkora hatással bírt '56, és azt kell mondjam, hogy a lengyelekkel való szakmai kapcsolatunk egészen a rendszerváltásig töretlen maradt. Nagyon jól lehetett velük dolgozni. Zachwatowicz professzor némileg idősebb volt Dercsényinél, és amikor átadta a stafétát, az utódai is a magyarokkal való együttműködés fenntartására törekedtek. Csehszlovákiával is jó kapcsolatunk volt⁶⁵ – nekem személy szerint Hruška professzorral is –, egészen 1968-ig; utána szakmai téren is megtörtént az elhidegülés. Az ország megszűnését követően egy jó ideig Szlovákiával is reménytelennek bizonyult bármilyen együttműködést kialakítani. Többször jártam továbbá Tito⁶⁶

⁶³ Walter Frodl (1908–1994), osztrák művészettörténész, egyetemi tanár. 1952–1970: a Bundesdenkmalamt tudományos részlegének vezetője, 1965–1970: az intézmény elnöke.

⁶⁴ A konferencia beszámolója: Entz Géza: Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Konferencia Budapest (1957. okt. 22–25.). *Műemlékvédelem*, 2. 1958. 65–66. A cikk szerint a Szovjetuniót B. P. Mihajlov, Lengyelországot J. Zachwatowicz, Csehországot W. Lorenc, Romániát G. Oprescu képviselte Budapesten, továbbá az éppen itt tartozkodó Virgil Vătăşianu is bekapcsolódott a programba.

⁶⁵ Vö.: Dercsényi Dezső: Műemlékvédelem Csehszlovákiában. *Műemlékvédelem*, 1. 1957. 55–60.

⁶⁶ Josip Broz Tito (1892–1980), jugoszláv forradalmár, államfő. 1945–1953: a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság miniszterelnöke, 1953–1980: a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Népköztársaság elnöke.

Jugoszláviájában, főleg Zágrábban. A szerbek és a horvátok éles szembenállása a műemlékvédelem területén is érzékelhető volt. A tengerpartjuk miatt a horvátok hozták a tőkét az országba, Belgrád azonban minden pénzt elnyelt. Velük is reménytelen volt,⁶⁷ akárcsak a románokkal, akik egyszer mégis Budapestre küldtek egy építész. Ehhez hozzá kell tegyem, hogy Zachwatowicz professzoréktól kezdve Hruška professzoréig, valamennyi Magyarországra érkező műemlékest meghívtam magunkhoz. Úgy gondoltam, minden ott kezdődik, hogy az ember jó személyes, baráti kapcsolatot alakít ki a szakmai partnereivel. Ezt a román fiatalembert is elkísértem mindenhova, még az Operettszínházba is, amihez semmi kedvem nem volt, de ő feltétlenül el akart menni. Apámékhoz is elvittem egy vacsorára. Végig franciául beszéltem vele, ám ezen az estén, amikor apám mondott egy viccet magyarul, a román kolléga akaratlanul elnevette magát. Azonnal nyilvánvaló volt, hogy érti a nyelvünket, amit addig nem árult el. Másnap mindenkinek mondtam a hivatalban, hogy semmi lényegesről ne beszéljenek előtte magyarul. Elképesztő volt, és később sem lehetett a románokkal igazi szakmai kapcsolatot kialakítani,⁶⁸ szemben az osztrákokkal, akikkel kezdettől fogva kiváló volt a viszony.

KG: Hogyan látta Dercsényi Dezsőnek az OMF megalapításában játszott szerepét? Ismer-e bizonyos részleteket a minisztériummal való együttműködésről, valamint arról, hogy miként nyílt lehetőség a hivatal létrehozására?

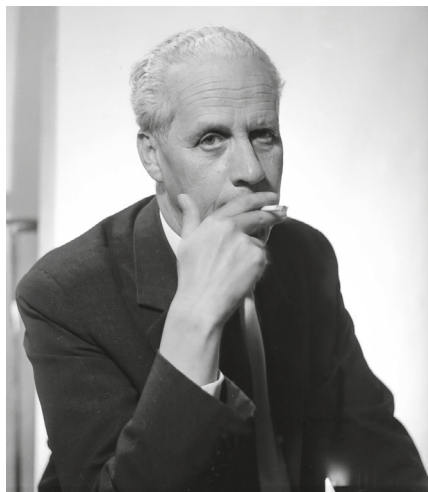
HSM: Az OMF megalakulása idején huszonéves kezdő voltam, tehát túl sok részletbe nem avattak be. Azt tudom, hogy Dercsényi a minisztériumban együtt dolgozott Tóth Jánossal,⁶⁹ a népi építészet szakértőjével, és nagyon jó kapcsolatot ápoltak az építésügyi miniszter helyettesével, Trautmann Rezsővel.⁷⁰ Az OMF megalapításához szükséges másik komoly támaszt Entz Géza, Gerő László és Pogány Frigyes

⁶⁷ Az 1964. szeptember 25-én, Budapesten tartott jugoszláv-magyar tárgyaláson javaslat született a két ország műemlékvédelme közötti együttműködésre. A felek egybekel mellett az alábbi területekre koncentrálták a cserkapcsolatokat: „a.) a két felet kölcsönösen érdeklő tervdokumentációk, fotódokumentációk, műemlékekkel kapcsolatos levéltári és egyéb kutatási, valamint nyilvántartási adatok cseréje, b.) műemléki kiadványok cseréje, c.) műemlékvédelemre vonatkozó törvények, egyéb jogszabályok és működési utasítások cseréje.” Ehhez ld.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok II. 1964/72/2.

⁶⁸ A román fél részéről a források alapján is meglehetősen passzívitás volt tapasztalható, az OMF munkatársai közül viszont többen is megfordultak hivatalos úton a keleti szomszédnál. 1958-ban Entz Géza, 1960-ban Erdei Ferenc, 1962-ben Mendele Ferenc töltött két-két hetet Romániában, melyhez ld.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok II. 1964. 111/2. 1965. április 20. és május 6. között Gólya József és Barcza Géza tartózkodott Romániában tanulmányúton, melyhez ld.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok II. 1964/111/2. Erdei Ferenc útbeszámolójához ld.: Erdei Ferenc: Romániai tanulmányút. *Műemlékvédelem*, 5. 1961. 59–62.

⁶⁹ Tóth János (1899–1978), építészmérnök. 1922-től Szombathely városi főmérnöke, 1949-től irányító tervezője; 1957–1965: az Építésügyi Minisztérium főmérnöke.

⁷⁰ Trautmann Rezső (1907–1995), építészmérnök, politikus. 1948-ban az Építéstudományi Intézet csoportvezetője, 1949-ben az ÉM műszaki osztályvezetője lett. 1951. január 27-én kinevezték az építésügyi miniszter helyettesévé, valamint ugyanettől az évtől 1957-ig az OÉH elnöke volt. 1957-től 1967-ig építésügyi miniszter, 1967-től 1968-ig építésügyi és városfejlesztési miniszter, és mint ilyen, az OMF felettese.

7. Dercsényi Dezső. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

és létrehozták az önálló intézményt, amit ezt követően a tanár úrék lényegében maguk alakíthattak. Pontosan tudták, hogy kiket szeretnének felvenni az OMF-be, amihez kellő szabadsággal rendelkeztek. A műgyetemről kezdetben Pogány Frigyes, a művészettörténet tanszékről Zádor Anna adta a javaslatokat. Ily módon egy olyan intézményt alakítottak ki, amelyik nem politizált, hanem dolgozott, és szerintem ez elsősorban ennek a három embernek, Dercsényinek, Entznek és Gerőnek az érdeme, akik harmonikusan tudtak együttműködni. A pezsgő szellemi légkör miatt boldogan jöttek ide dolgozni a kollégák, aki pedig más vonalról érkezett, egy idő után a többséghez igazodva ugyanúgy felvette a ritmust. Most egy kissé előre szaladok, de ott volt például Barcza Géza.⁷² Abszolút pártvonalról jött, ennek ellenére öt-hat év elteltével úgy harcolt a műemlékekért, mintha egész életében ezzel foglalkozott volna. A hozzá hasonló előéletű kollégáknak is nagyon hamar át tudtuk adni, mennyire jó itt dolgozni, és milyen fontos, amit csinálunk. Azon kevesek pedig, akik ennek ellenére nem tudtak beilleszkedni, előbbutóbb elmentek. Hozzá kell tegyem, hogy bár nem voltak rettentő magasak a bérek, a múzeumi kollégákhoz képest valamivel még jobban is kerestünk.

⁷¹ Császár László: Trautmann Rezső emlékére. *Műemlékvédelem*, 39. 1995. 209.: „Trautmann Rezső akkor került a miniszteri székbe, amikor az 56-os forradalom leverése után keményebb elnyomás következett. A diktatúra ennek ellenére mégis sok gazdasági, politikai, kulturális engedményre kényszerült. Trautmann Rezső is ennek az enyhülésnek volt reprezentánsa e pozícióban. Kulturáltsága, humanista jelleme kiemelte a rossz emlékű miniszterek sorából. Elődjé, Szijártó Lajos az akkor még igencsak romos Várnegyedet le akarta bontani, s helyén új lakónegyedet építeni.”

⁷² Barcza Géza (1924–2017), jogász. 1976-tól majdnem egy évtizeden át az OMF Műemlékfelügyeleti Osztályának vezetője.

jelentette számára. Adott volt tehát a szakmai háttér, amely mindenben segítette őt, valamint a minisztériumi kapcsolatok, elsősorban Trautmann, aki – bár én csak egyszer-kétszer találkoztam vele, de – párttag létére is egy kulturált ember volt.⁷¹ Érezte, hogy szükség van Magyarországon egy önálló és komplex műemlékvédelmi hivatalra, amelynek elődjét 1872-ben, azaz európai viszonylatban is egészen korán alapították, továbbá, hogy nem szabad veszni hagyni az addigi évtizedek munkájának eredményeit. Ugyanakkor Trautmann esetében is szükség volt egy nagy tudású „diplomátára”, aki megértette és elfogadta vele mindezt – ő volt Dercsényi. Szervezőmunkája eredményeképpen kivontak minket a Várgondnokság alól,

8. Dercsényi Dezső interjút ad az ICOMOS budapesti kongresszusa alkalmával, 1972. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

Így jött létre az OMF, ami aztán elég gyorsan fejlődött. A minisztérium a kezdet kezdetén még több pénzt adott, amiből fejleszthettük az intézmény szakember-állományát. Megalakulásakor a hivatal – a pénzügyi és a munkaügyi részleg kivételével – három osztályból állt: a Tudományos, a Tervezési és a Kivitelezési Osztályból, majd 1961-ben a hatósági munka a Tervezési Osztálytól az újonnan felállított Igazgatási (később Műemlékfelügyeleti) Osztályhoz került. Elég hamar létrejöttek a kivitelezési részlegek; Sopronban alakult az első, Szakál Ernő⁷³ kezdeményezésére, amit szép sorban követett a többi: Pécs, Miskolc, Székesfehérvár, Nyíregyháza stb. Valamennyit a Kivitelezési Osztály fogta össze. A hatósági rész is gyorsan bővült. Általában minden vagy minden második megyére jutott egy felügyelő – annak megfelelően, hogy az adott megyében mennyi műemlék volt –, az ő munkájukat pedig a Tudományos Osztály is segítette.

⁷³ Szakál Ernő (1913–2002), kőfaragó, kőszobrász-restaurátor. 1947-ben a soproni Szent Orsolya-templom helyreállítása alkalmával állt a magyar műemlékvédelem szolgálatába. 1959-ben Szakál körül megalakult az OMF Tudományos Osztályához tartozó soproni kőszobrászrészleg, ami évtizedeken át működött. – Vö.: Hokkyné Sallay Marianne: A műemléki szakember, restaurátor, szervező és tanító-mester. *Műemlékvédelem*, 45. 2001. 15.

9. Gólya József. MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

foghíjbeépítéseket, és gratulált hozzájuk, miközben a magyar társadalom eleinte rettenetesen ellene volt ezeknek a megoldásoknak.⁷⁶

KG: Nem esett még szó az OMF első igazgatójáról, Gólya Józsefről.⁷⁷

HSM: Golyócskáról? Már korábban is ismertem őt, mivel Kispesten volt párttitkár az 1950-es évek elején. Az ottani kommunisták sem kedvelték, olyannyira, hogy '56 után leváltották; így került a következő évben az újonnan alapított OMF élére.

⁷⁴ Csatkai Endre et al.: *Sopron és környéke műemlékei*. (Győr-Sopron megye műemlékei 1. Magyarország műemléki topográfiája, II.). Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest, 1953.

⁷⁵ Csatkai Endre (1896–1970), művészettörténész, zenetörténész, a művészettörténeti tudományok kandidátusa. 1925: a kismartoni Wolf Múzeum munkatársa. 1945: megbízzák a soproni múzeum újjászervezésével, amelynek 1963-as nyugdíjba vonulásáig az igazgatójaként tevékenykedett. 1954-ben Dercsényi Dezsővel Kossuth-díjat kapott.

⁷⁶ „A közönség az említett restaurálási módszert végül is megszokta, de a foghíjak helyére épített házakat szinte ellenségesen fogadta. Féltették például a Várnegyed »biedermeier« hangulatát, s nehezen tudtuk megértetni, hogy ha egy házat a környezők stílusában építünk fel, akkor az összes többi a hitelét veszti. [...] Walter Frodl professzor például, aki évekig irányította Ausztria műemlékvédelmét, 1964-ben – sorsdöntő műemléki konferencia zajlott akkor Budapesten – kalapot emelve állt meg az Úri utca 32. előtt.” – Vedres Vera: Beszélgetés a műemlékvédelem ellentmondásairól Dercsényi Dezsővel. *Élet és Irodalom*, 1981. június 27. 7. Ld. még Frodl hozzászólását az MTA budapesti műemlékvédelmi konferenciáján, 1964. október 6-án. Publikálva: Frodl, Walter: Hozzászólás az épületek helyreállításának elméletéhez. *Műemlékvédelem*, 9. 1965. 85–87.

⁷⁷ Gólya József (1913–1982), kőművesmester, az MKP, majd az MDP tagja, az OMF első igazgatója (1957–1965).

Az OMF gyors kibontakozásához az ahhoz hasonló fejlemények is nagyban hozzájárultak, mint Dercsényi Kossuth-díja, amit 1954-ben, a soproni topográfiaért⁷⁴ kapott Csatkai Endrével⁷⁵ közösen. Az, hogy ilyen hamar kitüntették, még tovább emelte a renoméját. Nagyon sok mindent el tudott érni, annak ellenére, hogy se ő, se Gerő, se Entz nem volt párttag, Horler Miklósról nem is beszélve. Mindannyian pontosan tudták, mit kell csinálnunk ahhoz, hogy elfogadják a munkánkat, és hogy a politika szférájában a hivatal legitimitását erősíti, ha a magyar műemlékvédelmet nyugaton is respektálják. Nagy jelentőséggel bírt, amikor Frodl professzor idelátogatott, hogy megnézzék a vári

Nekem személy szerint különösen rosszul jött a jelenléte. Apám visszafogottabb típus volt, sosem szállt szembe nyíltan a rendszerrel, a mélyen vallásos anyám viszont a legvadabb időkben is minden vasárnap ünneplőbe öltöztetett minket, és úgy vonultunk be a templomba. Gólya párttitkárként tudott erről, ahogy az öcsém '56 utáni disszidálásáról is. Amikor az OMF igazgatója lett, én már a műemlékvédelemben dolgoztam. Tisztában volt vele, ki vagyok, és egészen biztos vagyok benne, hogy miatta nem kaptam útlevelet az 1957-es párizsi kongresszust megelőzően.

Borzalmas figura volt, írni sem tudott rendesen. Azért hívtuk Golyónak, mert az O betű még ment neki, az A viszont már meghaladta a képességeit, két T helyett pedig rendszerint hármát írt – biztos, ami biztos. Egyszer valamiért eljött velünk egy visegrádi kiszállásra, ahonnan hazafelé jövet beültünk egy étterembe vacsorázni. Entz tanár úr halat rendelt, amitől Golyó rettenetesen megijed:

– Halat? Abban szálka van...

Majd, amikor meghozták a vacsorát, és Géza hozzálátott, őszinte megnyugvással és csodálattal konstataulta:

– De jól tudod halat enni, Entz elvtárs.

És ő volt a főnök. Egyszer, az 1960-as évek elején kiutazott Rómába, az OMF képviselőjeként.⁷⁸ Végig pisztoly volt nála, és két héten keresztül a Római Magyar Intézet portásával kártyázott. Nem mert kimenni az utcára, attól félt, hogy az imperialisták megölik, mert kommunista. Mintha bárki tudta volna ott, hogy kicsoda Gólya elvtárs...

Azt már Dercsényiéknek sem sikerült megakadályozniuk, hogy őt tegyék pártvonalról a hivatal élére, ráadásul elég sokáig, majdnem tíz évig ő volt az igazgató. Ez alatt az idő alatt úgy tudnám leírni az OMF-et, hogy volt Golyó és vele szemben egy intézmény. Entz tanár urat sokszor kimentettem a vele való találkozás alól, amikor megkért erre:

– Marianne, nem menne be helyettem az értekezletre? Ránézek Gólya elvtársra, és nem jut eszembe semmi.

Emlékszem, éppen szilveszterkor, december 31-én távozott. Mindannyian az ablakból lestük, mikor lép ki a kapun, és abban a pillanatban pukkantak a pezsgők.

FDE: Az új magyar műemlékvédelem felépítésében való részvétel mellett milyen egyéb hivatali munkái voltak 1957 után?

HSM: Számos művészettörténeti szakvéleményt kellett megírnom, emellett már a kezdet kezdetén Sopronba küldtek minket Hanzival, hogy vegyünk részt a második világháború során súlyos károkat szenvedett város műemléki együttesének megmentésében.⁷⁹ Míndjárt az elején megtaláltuk az Új utca 14. századi zsinagógáját, az

⁷⁸ Fennmaradt az OMF 1957–1965 között külföldön járt munkatársainak névsora. E szerint Gólya József 1960-ban két hetet töltött Rómában, „rendkívüli tanulmányi szabadságon”. – MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok II. 1964/111/2.

⁷⁹ Ehhez ld.: Nagypál Judit: Műemlékvédelmünk eredményei és gondjai Sopronban. *Életünk*, 15. 1977. 256–262., különös tekintettel: 257–261.; Dercsényi Dezső: A soproni műemlékvédelem három évtizede (1945–1975). *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 7–30., különös tekintettel: 11–23.

10. Sopron, Szent György-templom. © Dobos Lajos felvétele. MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 150.506N. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

eredményeinket pedig az évkönyv második kötetében publikáltuk.⁸⁰ Mindannyiunk számára azonnal nyilvánvalóvá váltak Sopron megkülönböztetett értékei, Dercsényi pedig a kezdeti sikereken felbuzdulva elhatározta, hogy elindítjuk a belváros teljes rekonstrukcióját, a terv elkészítését pedig Nagypál Juditra⁸¹ és rám bízta. Hosszú időn keresztül minden második héten hétfőtől péntekig Sopronban voltunk.⁸² A régészeti feltárást Póczy Klára,⁸³ a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa indította el, méghozzá komoly eredményekkel, tisztázva, hogy a középkori városfal az ókorra épült rá, tehát Sopron központi része gyakorlatilag teljesen azonos az ókori Scarbantiaival.⁸⁴ Judittal ketten szó szerint minden műemlék-épületet lejár-tunk, egyetlenegy sem volt, amit kihagytunk volna. Az ő feladata volt a leendő helyreállítások megtervezése, miközben én a tárgyalásokat folytattam a tanácselnök Erdély Sándorral,⁸⁵ valamint a tulajdonosokkal. Nem volt egyszerű, mivel a házak egy része nem magán-, hanem állami tulajdonban volt, és ezekben az esetekben az IKV-val⁸⁶ kellett megtárgyalni a továbbiakat. Ennek ellenére nagyon szépen haladt a munka, minden eredményesen és jól ment. Közben megjött Dávid Feri, aki le is költözött Sopronba. Fialat házások voltak a városi múzeumban dolgozó Askercz Évával,⁸⁷ és a sopronbánfalvi malomban kaptak egy lakást, ahol télen befagyott a víz, olyan hideg volt – szörnyen nehéz körülmények között éltek. A fizetés, főleg a múzeumi, rendkívül alacsony volt. Mikor megszületett az első gyerekük, Judit meg én felváltva dajkáltuk, hogy szegény Éva is tudjon dolgozni. Feri a munkái

⁸⁰ Sallay Marianne–Sedlmayr János: A soproni középkori zsinagóga. *Magyar Műemlékvédelem*, 2. 1964. 191–205. Az 1957-ben kezdődő módszeres kutatás és feltárás során előkerült részletek tisztázták az Új utca 11. számú épület eredeti rendeltetését, azonban 1967-ben, Dávid Ferenc és Tóth Sándor kutatásai nyomán kiderült, hogy az Új utca 22–24. számú épület is egy középkori zsinagógát rejt magában. Utóbbi 13. századinak bizonyult, így a soproni ó-zsinagóga nevet kapta. Ld.: Dávid Ferenc – Scheiber Sándor: *A soproni ó-zsinagóga*. Budapest, 1978.; Sedlmayr János: A soproni ó-zsinagóga helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 315–339.

⁸¹ Nagypál Judit (1924–1980), építészmérnök. Az OMF munkatársaként másfél évtizeden át irányította Sopron belvárosának rehabilitációját.

⁸² A korai soproni munkák összefoglalása: Sallay Marianne: A soproni műemléki együttes helyreállítása. *Építésügyi Szemle*, 7. 1963. 41–49.

⁸³ Póczy Klára (1923–2008), régész, művészettörténész, a történeti (régészeti) tudományok doktora. 1950-től a BTM munkatársa, 1953-tól régészeti osztályának helyettes vezetője, 1963–1973 között az Aquincumi Múzeum igazgatója. Munkássága összefonódott a pannoniai városok, elsősorban Aquincum és Scarbantia római kori örökségének feltáráásával.

⁸⁴ Vö.: Sz. Póczy Klára: Scarbantia romjai Sopron mai városképében. *Soproni Szemle*, 20. 1966. 341–343.; Uő: Scarbantia városfalának korhatározása. *Archaeologiai Értesítő*, 94. 1967. 137–154.

⁸⁵ Erdély Sándor (1924–2010), jogász, várospolitikus, 1958–1980 között Sopron tanácselnöke. Tevékenysége során a város oktatása, kulturális és művészeti élete jelentős fejlődésnek indult.

⁸⁶ Ingatlankezelő Vállalat

⁸⁷ Askercz Éva (1938–2022), művészettörténész. 1968-tól a soproni múzeum munkatársa. Kezdetben a barokk anyag, később a Storno-gyűjtemény feldolgozásával, kiállításával foglalkozott.

által szoros kapcsolatba került a soproni kőszobrászati műhellyel, amit Szakál Ernő vezetett. Vele addigra már nagyon-nagyon jóban voltunk, ugyanis Hanzival éppen akkor kerültünk be a hivatalba, amikor megkezdte Visegrádon az oroszlános kút rekonstrukcióját,⁸⁸ és mi voltunk a sameszai. Hosszú munka volt, napokig ültünk, és néztük, miként állnak össze azok a kis töredékek, és hogyan készül egy ilyen rekonstrukció. Közben találtam egy francia könyvet, amiben pontosan leírták, hogy a középkorban milyen szabályok és arányrendszerek szerint készült egy ilyen kút. Lefordítottam Ernőéknek, és nagyon boldog voltam, hogy a munkájuk során hasznosítani tudták. Ez az együttműködés Sopronban is megmaradt. Ernő rengeteget segített nekünk, óriási szerepet játszott a Dávid Feri által kidolgozott falkutatási módszerben, valamint abban is, hogy utóbbi ilyen jó szakemberré vált, ugyanis mindenre megtanította őt, amit az egyetemen képtelenség lett volna elsajátítani. Ez részben persze mindannyiunkra igaz volt. Tökéletesen értett a kövekhez, mi, Budapestről érkezett művészettörténészek pedig csak egy ilyen szakembertől tanulhattuk meg, hogy mire kell figyelni a falazat különböző rétegeiben. Nagyszerű időszak volt ez a mi életünkben, és azt hiszem, a magyar műemlékvédelem történetében is.

Szintén az egyik korai feladatomból volt az 1960-as műemlékjegyzék⁸⁹ előkészítése és összeállítása.⁹⁰ Életem legszörnyűbb munkája volt, egy favágás. De mindig minden favágást megcsináltam.

FDE: A jegyzék összeállítása komoly terepmunkával is járt.⁹¹

HSM: Így van, az összes műemléket lejártuk, de én kevesebbet voltam terepen, helyette a különböző adatok összefésülésével foglalkoztam. A műemlék-nyilvántartást a kezdetektől fogva nagyméretű könyvekben vezettük, amelyekbe kézzel írtuk be az újonnan felvett műemlékeket. A jegyzék összeállításakor ezekből a könyvekből, öt-hat kézírásból kellett kiselbizálni, hogy mit mikor védtek le, megvan-e a védetté nyilvánításról szóló irat stb. Gergelyffy Andris volt a segítségemre ebben, aki nagyon kedves ember volt, viszont az ilyesmikben kevésbé megbízható. Általában más dolga akadt, és elment valahova. Az épületeket három védési kategóriába kellett besorolni: műemlék, műemlékjellegű, városképi jelentőségű; ugyanakkor számosról kiderült, hogy bár benne van a jegyzékben, hivatalosan soha senki nem nyilvánította műemlékké.

⁸⁸ Szakál Ernő 1955-ben készítette el a visegrádi Mátyás kori oroszlános falikut rekonstrukciós tervét, melyhez ld.: Szakál Ernő: Mátyás király oroszlános díszkútjának rekonstrukciója. *Művészettörténeti Értesítő*, 8. 1959. 232–250.

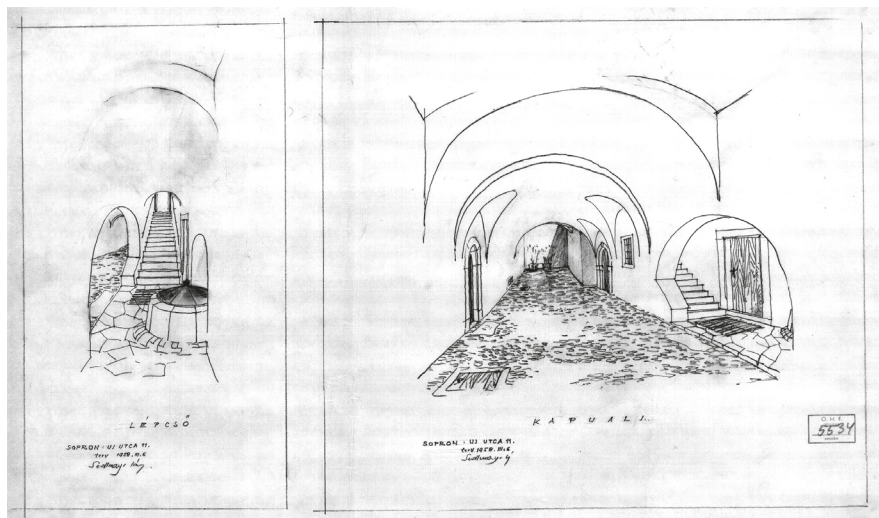
⁸⁹ *Műemlékjegyzék*. Szerk. Gólya József. Budapest, 1960.

⁹⁰ Vö.: Sallay Marianne: Műemléki nyilvántartás I. *Magyar Műemlékvédelem*, 1. 1960. 247–248.; Uő: Műemléki nyilvántartás II. *Magyar Műemlékvédelem*, 2. 1964. 254.

⁹¹ 1959-ben pedig megkezdődött egy több éven át tartó felülvizsgálat, országos lejárás, a műemlékvédelem ún. távlati terve. Ennek eredményeképpen jelent meg az 1960-as műemlékjegyzék, amelyben hozzávetőlegesen 11000 emlék szerepelt. Ez a szám túl magasnak bizonyult, hiszen mindenért a tulajdonosnak, az államnak kellett felelnie, így a helyszíni szemlék nyomán történő törlések eredményeként kb. 9000 darabra csökkent a műemlékállomány 1964-re, a távlati terv lezárásakor. Ehhez ld.: Dümmerling Ödön: A magyar műemlékvédelem távlati terve. *Magyar Műemlékvédelem*, 2. 1964. 252–253.

11. Sopron, Caesar-ház. © Mihalik Tamás felvétele, 1984. MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 115.733N. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

12. Sopron, 14. századi zsinagóga (Új utca 11.) Sedlmayr János rajzai, 1958. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 5534. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

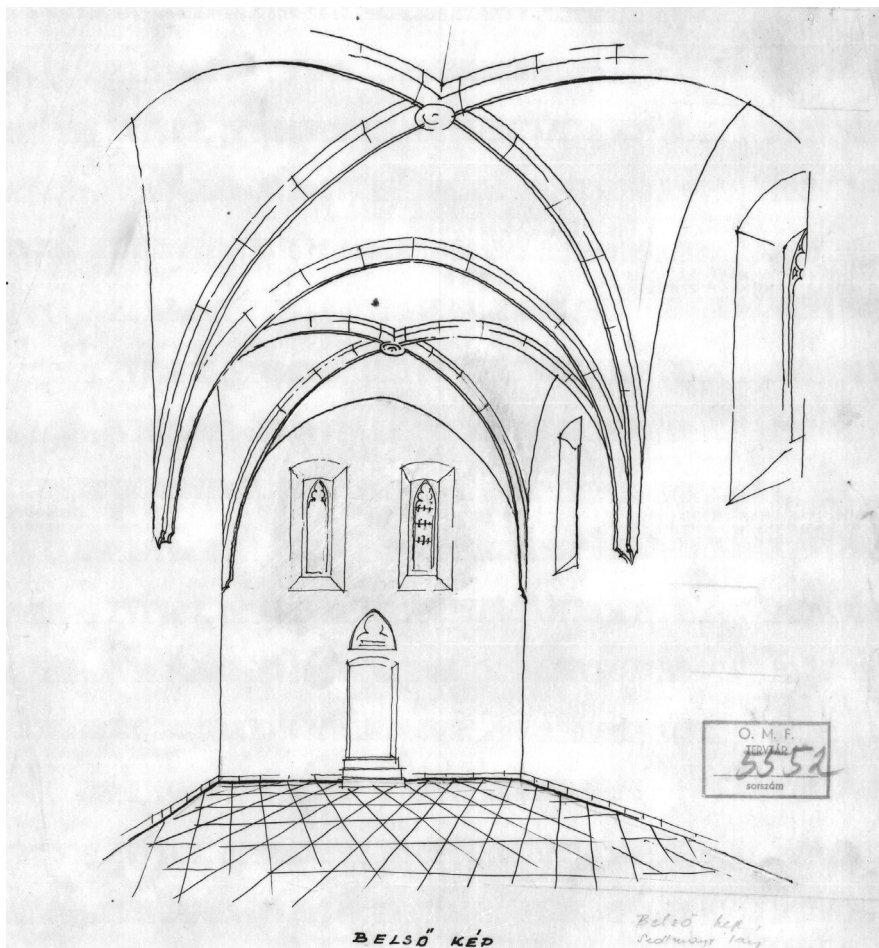
Ha nem volt védetté nyilvánítási irat, azt utólag kellett megírni. Szörnyű munka volt, szerteágazó, a hibalehetőség pedig óriási. És a tetejében Pécsre kellett lejárjunk, mert a nyomdai munkálatok ott zajlottak. Az első műemlékjegyzék után, az 1970-es években végeztünk egy műemlékrevíziót. Újból lejárunk az ország összes műemlékét, és ennek az eredményeként adtuk ki a második műemlékjegyzéket.⁹² Módosult a lista, hiszen számos épületnek erősen leromlott az állapota, így „kiesett” a jegyzékből, viszont találtunk olyanokat, amiket érdemesnek tűnt védetté nyilvánítani. Meghatározó munka volt, amely minden későbbi feladatunk alapjául szolgált. Az 1990-es jegyzék⁹³ összeállításakor is én vezettem az osztályt.

Visszatérve az 1960-as évekhez: miközben a soproni munka zajlott, egy másik helyszínre is eljutottam. Említettem már, hogy 1957-ben nem utazhattam Párizsba, ezt követően viszont megküldték az útlevelemet. Ennek hamarosan nagy jelentősége lett, ugyanis 1961-ben Kovács Évával együtt elnyertem egy poitiers-i ösztöndíjat,⁹⁴ így együtt vághattunk neki életünk első nyugat-európai útjának. *Stage d'été*-nek hívták ezt a nyári összejövetelt, amelyre a világ minden tájáról érkeztek művészettörténészek. 1961-ben harmincketten voltunk Japántól az Egyesült Államokig: olaszok, néme-

⁹² Magyarország műemlékjegyzéke. Szerk. Tillinger István. Budapest, 1976.

⁹³ Magyarország műemlékjegyzéke, I-II. Szerk. Ikafalvi Diénes Virág. Budapest, 1990.

⁹⁴ A Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale nyári egyetemi tanfolyamán többen is részt vettek az OMF-ből - pl. 1960: Gergelyffy András, 1961: Sallay Marianne, 1965: Gerőné Krámer Márta. Ehhez ld.: Gergelyffy András: Jelentés az 1960. július 5-étől augusztus 20-áig tartó tanulmányútról. *Műemlékvédelem*, 5. 1961. 104-107.; Gerőné Krámer Márta: Rövid beszámoló az 1965. évi poitiersi nyári egyetemi ülészakról. *Műemlékvédelem*, 11. 1967. 119-120.

13. Sopron, 14. századi zsinagóga (Új utca 11.) Sedlmayr János rajzai, 1958. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 5552. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

tek, franciák, és mi ketten magyarok. Egy hónapon keresztül különféle előadásokat hallgattunk, kizárólag a középkori művészettörténetről és műemlékvédelemről. A poitiers-i egyetemet a középkorban alapították, a nyári rendezvényt pedig az ott dolgozó, neves romanika kutató, René Crozet⁹⁵ irányította. Az utánunk következő években Tóth Melinda⁹⁶ is eljutott ide, később pedig még többen. Crozet professzor-

⁹⁵ René Crozet (1896–1972), francia művészettörténész, vallástörténész, medievista, a román kori művésze kutatója, 1966-os nyugdíjba vonulásáig a poitiers-i egyetem professzora. 1930-tól haláláig 25.000 tételes fotógyűjteményt hozott létre Franciaország középkori műemlékeiről.

⁹⁶ Tóth Melinda (1939–2012), művészettörténész. Az OMF egykori könyvtárosa, falkutatója; 1972–1999: az MTA MKCs-MKI munkatársa.

14. Sopron, 13. századi zsinagóga (Új utca 22–24.) Sedlmayr János rajza, 1974.
 MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 35605. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

15. Sopron, 13. századi zsinagóga (Új utca 22–24.) © Hack Róbert felvétele, 2022.
 MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 244.910D. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

ral nagyon jóban lettünk, és később is megmaradt a kapcsolat – Magyarországon is vendégül láhattuk. Rém kedvesek voltak, mert az egyhónapos *stage d'été* után a feleségével elvittek Normandiába. Egy hétig utaztam velük, fantasztikus volt. Ez volt az első alkalom, amikor betekintést nyerhettünk abba, hogy mi a helyzet nyugaton. Úgyszintén komoly tanulságot szolgált, hogy Évával sokkal jobban tudtuk a világtörténelmet és az európai művészetet, mint a más országból érkezett kollégák. Kiváló volt az egyetemi oktatás akkoriban Magyarországon, olyan általános tudással rendelkeztek, amivel rendre leköröztük a többieket.

Néhány évvel később egy újabb nyugat-európai út következett. 1964-ben részt vehettem azon a nemzetközi kongresszuson Velencében, ahol megalakult az ICOS, és megszövegezték a Velencei Kartát.⁹⁷ Az OMF ekkor már jelentős munkákról és számottevő eredményekről tudott beszámolni, ezért Nagypál Judittal kettőnket bízták meg, hogy vigyünk ki egy kiállítást, amely bemutatja a hivatal elmúlt néhány éves tevékenységét.⁹⁸ A Tervezési Osztály megalkotta a tervet, utána berakták egy nagy kamionba, elszállították Velencébe, mi pedig ott álltunk az érkezésekor, és valahonnan munkásokat kellett szerezni, akik fölállítják. Nem volt egyszerű, főleg, mert bár tudok valamennyit olaszul, nem beszélek olyan jól. A kiállítás viszont remekül sikerült.

FDE: A friss helyreállításokat vitték megmutatni?

HSM: Igen. Sopron volt a középpontban, de általánosságban is bemutattuk, hogy milyen munkákat végzünk.⁹⁹ Nagyon nagy sikerünk volt, négy újságban is megjelentünk. A karta megszövegezésében a magyarok közül Horler Miklós vett részt, aki nagyszerűen beszélt franciául, továbbá maximális elméleti képzettséggel rendelkezett. Gond nélkül befogadtak minket ebbe a közegbe, mivel a magyar hivatal által képviselt színvonal olyan volt, amit a különböző európai országokban megszoktak. Ezt pedig annak köszönhetjük, hogy Dercsényi tanár úr, Entz tanár úr, valamint az OMF összes vezetője ezt a színvonalat várta el a helyreállítások valamennyi résztvevőjétől.

⁹⁷ Dercsényi Dezső–Horler Miklós: Beszámoló az 1964. évi velencei II. Nemzetközi Műemlékvédelmi Kongresszusról. *Műemlékvédelem*, 8. 1964. 193–210.

⁹⁸ A Műemlékvédelem Építészeinek és Technikusainak második nemzetközi kongresszusa (II Congresso Internazionale degli Architetti e Tecnici dei Monumenti) alkalmából, a velencei Palazzo Grassiban rendezett kiállítás „a műemlékek technikai és művészi konzerválásának, restaurálásának módjait” mutatta be az egyes országokra lebontva. A kongresszusra az OMF képviseletében Horler Miklós, Sallay Marianne, Szarka Imre, valamint Nagypál Judit utazott ki; utóbbiak hárman a Római Magyar Akadémia ösztöndíjának keretéből, míg Horler az Építésügyi Minisztérium kiküldetésének terhére. Ehhez ld.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok II. 1964/111/2.

⁹⁹ A kiállításon 17 darab 2 × 1 méteres fatablót (felkasírozott rajzokkal, fotókkal, szövegekkel), 2 darab visegrádi kútrekonstrukciós makettet, könyvsorozatokat és topográfiai köteteket állítottak ki. A tablókon az alábbi munkákat mutatták be: Szombathely, Iseum; Veszprém, Szent György-kápolna; Várgesztes, vár; Kőszeg, vár; Sopron, Fabricius-ház; Sopron, Caesar-ház; Budapest, törökfürdő; Mátraverebély, r. k. templom; Sopron, zsinagóga; Feldebrő, altemplomi falképek; Siklós, várkápolna, falképek; Visegrád, Anjou-kút (3 tablón); Visegrád, oroszlanos kút. – MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok II. 1964/72/2.

16. Szakál Ernő, 1946. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

retnék rendbe hozni a Santo Stefano Rotondót, és egy hét múlva egy német delegáció érkezik ez ügyben. Senkit nem tudtak az OMF-től ilyen rövid idő alatt kiküldeni, hiszen Magyarországon ekkor legalább hat hetet kellett várni az útlevele. Mivel úgyszólván Rómában voltunk, Juditot és engem bíztak meg a küldöttség fogadásával. Kértük, hogy legalább valami szakirodalmat küldjenek, de erre sem volt lehetőség.¹⁰¹ Majd elmentünk az egyeztetésre, ahol tizenkét professzorral találtuk szemben magunkat; a legfiatalabb talán hatvanéves lehetett. Sorra bemutatkoztunk egymásnak, elmondtuk, hogy nem sokat tudunk az előzményekről, de ha valamilyen adatra vagy anyagra szükségük

Rengeteget dolgoztunk Judittal a kiállításon, jutalmul pedig a rendezvény végeztével hat hetet Rómában tölthetünk.¹⁰⁰ Nagyon jól éreztük magunkat, csodálatos volt minden, ráadásul itt is történt egy érdekes eset. A középkorban minden országnak volt egy fogadalmi temploma Rómában. A Magyar Királyságé volt a Santo Stefano Rotondo, egy szép román kori rotunda, ami szörnyű állapotba került, mert a Rákosi-korszakban a magyar állam lemondott róla, és átvették a németek. Állítólag ők valamit csináltak vele, de ez sem segített túl sokat az épületen. Merényi Ferenc volt ekkor a Római Magyar Akadémia igazgatója, aki később az OMF-et is vezette. Egyszer csak szólt nekünk, hogy Budapestről telefonáltak, ugyanis sze-

¹⁰⁰ Az 1964. május 25. és június 20. közötti olaszországi tanulmányút egyes állomásai: május 25–30.: Velence, II. Nemzetközi Műemlékvédelmi Kongresszuson való részvétel; június 1.: Ravenna, kora középkori falképek és mozaikok megtekintése, június 2–4.: Róma, a Santo Stefano Rotondo helyreállításával kapcsolatos megbeszélés; június 5–8.: Róma, a Centro del Restauro munkájának megtekintése; június 9–10.: Nápoly, a város környezetében lévő falképanyag megtekintése; június 11–12.: Róma, a város műemlékeinek megtekintése; június 13.: Nepi, Castel Sant'Elia falképeinek megtekintése; június 14.: Subiaco, bencés apátság falképeinek megtekintése; június 15.: Róma, a Centro del Restauro falkép-leválasztási munkáinak megtekintése; június 16.: Róma, Soprintendenza ai Monumenti, illetve Ostia Antiqua feltárási és konzerválási munkáinak megtekintése; június 17–19.: Firenze, műemlékek megtekintése; június 20.: Róma. Sallay Marianne, Szarka Imre és Nagypál Judit az OMF Tudományos, Tervezési, valamint Kivitelezési Osztályának képviselőjeként vettek részt a tanulmányúton, és – amint az jelentéseikből kiderül – ennek megfelelő feladatokat kaptak. Sallay Marianne a történeti városközpontok rekonstrukcióját, valamint a középkori freskófestészetet, a falképek restaurálását és konzerválását tanulmányozta. Ehhez ld.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMB iratok II. 1964/111/2.

¹⁰¹ Pedig Gerő Lászlónak már 1944-ben megjelent egy könyve a templomról: Gerő László: *A római Santo Stefano Rotondo a magyarok nemzeti temploma*. Budapest, 1944.

17. Szakál Ernő, 1980 körül. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899.
© Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

lenne Magyarországról, szívesen közbenjárunk. Szóval elég rövidre sikerült a megbeszélés, viszont kiderült, hogy VI. Pál¹⁰² még aznap magánkihallgatáson fogadja ezt a német delegációt. Egy ilyen lehetőséget nem lehetett kihagyni. Megengedték, hogy csatlakozzunk hozzájuk, így mi is eljutottunk a pápához. Előtte rengeteget rohangáltunk hosszúujjú, fekete ruháért és a fejünkre fekete kendőért – a legmelegebb olasz nyár kellős közepén. Szerencsére sikerült mindent elintézni. Amikor bejutottunk, és ott ültünk a tizenkét idős proffal, a pápa rám nézett, majd azt kérdezte:

- Maga honnan jött ide?
- Magyarországról.
- És hogyan?
- Véletlenül.

Nagyon kilógtunk a sorból Judittal, de életre szóló élményben volt részünk. Egy másik este a híres karmester, Doráti Antal,¹⁰³ aki anyagilag is támogatta a Santo

¹⁰² VI. Pál, szül.: Giovanni Battista Enrico Antonio Montini (1897–1978), 1963 és 1978 között római pápa. Ő felügyelte az elődje, XXIII. János pápa által összehívott II. vatikáni zsinat legtöbb döntésének meghozatalát. 1977-ben magánkihallgatáson fogadta Kádár Jánost. Sikerral érte el a magyarországi templomi hitoktatás engedélyezését és az utolsó börtönbe zárt szerzetes, Lénárd Ödön szabadon bocsátását, de a szerzetesrendek újbóli engedélyezését már nem. Ferenc pápa 2018. október 14-én szentté avatta.

¹⁰³ Doráti Antal, 1933-ig Deutsch Antal (1906–1988), karmester, zeneszerző. 1925–1927: az Operaház korrepetitora. 1928-tól Drezdában, Münsterben és Párizsban dolgozott. 1939 és 1960 között az Amerikai Egyesült Államokban élt, megszervezve a Dallasi Szimfonikus Zenekart. 1960–1970 között Rómában élt, de munkája elsősorban Londonhoz kötötte.

18. René Crozet, Dercsényi Dezső és Bogyay Tamás Splitben, 1968-ban. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

Stefano Rotondo helyreállítását,¹⁰⁴ fogadást adott a Monte Marión lévő, csodálatos villájában, ahova minket is meghívott. Csodálatos volt éjszaka, a Monte Mario tetején, alattunk Róma fényeivel.

FDE: Ezen a ponton arra kérnék, foglalja össze gondolatait a Velencei Kartával¹⁰⁵ kapcsolatban. Főként arra lennének kíváncsiak, hogyan épültek be az abban foglaltak az OMF által végzett munkába. Elsőként azt kérdeznénk, hogy a szöveg szemléletformáló előzményének tekinthető-e például a soproni helyreállítások vagy a szombathelyi Iseum?¹⁰⁶

¹⁰⁴ A munkák 1960 óta folytak a Német Szövetségi Köztársaság támogatásával. Ehhez ld.: H. Vladár Ágnes: „A Caelius Sfinxe”. Mit rejteget és mit jelent nekünk magyaroknak a római Santo Stefano Rotondo-templom? *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2002. 48.

¹⁰⁵ A Velencei Karta magyar fordításának első megjelenése: Dercsényi-Horler 1964. i. m. 215–216. – vö.: *Karták könyve. 2. bővített kiadás.* Gyűjt., vál. és szerk. Román András. Budapest, 2011. 16–18.

¹⁰⁶ Az 1955–1961 között Szombathely belvárosában zajló régészeti ásatások felszínre hozták az egykori Savaria Ízisz kultuszát szolgáló szentélykörzetét. A régészeti leletek, valamint az ásatási eredmények alapján lehetőség nyílt a pódiumtemplom szentélyének részleges rekonstrukciójára, amely 1961–1963 között, az Athéni Kartában foglalt *anastylosis* elvét (az eredeti töredékeknek az egykori helyükre történő visszahelyezése) követve zajlott. Ehhez ld.: Hajnóczy Gyula – Szentléleky Tihomér: Római kori homlokzat-helyreállítás Szombathelyen. *Magyar Műemlékvédelem*, 2. 1964. 129–136.; valamint (a korábbi irodalom

HSM: Feltétlenül.

FDE: A magyar delegáció hogyan vett részt a Karta megszervezési munkájában? Előterbe kerülhetett eközben a hazai helyreállítási gyakorlat?

HSM: Erről nincsenek közvetlen információim. A karta megszervezésében az OMF részéről Horler Miklós vett részt. Mindannyiunknak megvolt a maga feladata Velencében. Mi Judittal a kiállításért feleltünk: előbb megszerveztük, hogy felállítsák, majd, miután megnyílt, beszélgettünk a látogatókkal, és ha igényelték, tartottunk nekik egy rövid vezetést. Judit remekül beszélt németül, én amellet franciául és minimálisan olaszul is tudtam. Egy előadást is kellett tartanom, és a többi referátum is érdekes volt, úgyhogy felváltva hallgattuk őket, miközben a másikunk a tartatot felügyelte. A kongresszuson több százan vettek részt, és volt egy bizottság, amelyik egy külön teremben írta a kartát. Horler végig részt vett ebben a munkában, illetve úgy emlékszem, időnként Dercsényi is bekapcsolódott, de ő olaszból volt perfektt, ez a tárgyalás viszont franciául zajlott. Az elkészült szöveget azonnal fordították angolra, majd németre, azóta pedig még több nyelven megjelent.

FDE: Magyarul is.

HSM: Igen.

FDE: Ki fordította?

HSM: Nem tudom, de azt hiszem, fordítóiroda, mert ez egy olyan szöveg volt, amivel hivatalosan így kellett eljárni. Nem házilag csináltuk, miközben nagyon sokat használtuk a hivatalban a franciát, nemcsak Horler és én, hanem később például Fejérdy Tamás is. Nekem az egyik nagyanyám nagyszzebeni szász lány volt, és csak gót betűkkel tudott írni, úgyhogy jól beszélek németül is, ami nálunk félig-meddig családi nyelv volt. A németet később azért tanulta meg számos kolléga, mert Frodlék Bécsben sokunkkal foglalkoztak. Nem állítom, hogy a leghochdeutschabban, de többen egész jól elsajátították a nyelvet az osztrák kimenők miatt.

FDE: Miben látta a karta legfőbb jelentőségét?

HSM: Mivel az eltelt három évtized alatt sokat változott a világ, szükségesnek bizonyult az 1931-es Athéni Kartában¹⁰⁷ foglaltak újragondolása, és bizonyos fokú felfrissítése. A Velencei Karta rendkívül fontos viszonyítási pontot jelentett atekintetben, hogy a helyreállítás során meddig lehet elmenni, és mire kell ügyelni. Az abban foglaltakat természetesen nem szabad dogmaként kezelni, hanem egyfajta iránymutatásnak tekintendők. E szerint csak azt lehet kiegészíteni, amiről a meglévő részletek alapján szilárd hipotézist alkothatunk, az új pedig soha nem nyomhatja el az eredetit. A karta főleg ez utóbbi fontosságára, az értékek pótolhatatlanságára, valamint a pusztulás veszélyeire hívta fel a figyelmet. Mindez különösen fontos volt a háború után, amelyet Európa műemlék-állománya erősen megsínylett. Jelentős helyreállítási, pontosabban újjáépítési hullám vette kezdetét, és annak megnyilvánulásából okulva fontos volt kijelölni a határokat a jövőre nézve. E tekintetben a lengyelek és a németek egyér-

összefoglalásával): Mezős Tamás: A szombathelyi Iseum helyreállítás-története és új elvi rekonstrukciója. *Építés-Építészettudomány*, 33. 2005. 245–288.

¹⁰⁷ *Karták könyve* 2011. i. m. 13–15.

19. Nagypál Judit. MÉM MDK, Tudományos Irratár, Lybus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

telmüen átlépték azt a bizonyos pontot. Amikor életemben először jártam Varsóban, térdig érő falakkal találkoztam, amelyekből aztán teljes egészében felépítették a királyi palotát, akár csak Drezda számos épületét. Ehhez minden esetben megvolt a tervanyag, tehát nem beszélhetünk hazugságról, azonban amit újonnan felépítettek, az nem egyenértékű az eredetivel, hiszen hol van ezekben az új épületekben az a sok száz év, amit az elpusztultak hordoztak? Az ehhez hasonló rekonstrukciók némiképp visszatérést jelentettek a 19. századi purista restaurálásokhoz, amelyek tervezői tökéletesebb gótikus épületeket kívántak alkotni, mint amire a középkor képes volt. De az eredmény ettől még 19. századi, és nem gótikus. Ha az ember megnézi mondjuk a Mátvás-templomot, egyér-

telmüen el tudja választani az eredeti részleteket attól, amit a historizmus rájuk épített, ráadásul egyáltalán nem biztos, hogy ez utóbbiak a középkorban is pont így néztek ki, bármennyire is jól ismerte Schulek a gótikát.

Fontos továbbá, hogy az eredeti részletek műemléki értékét a technikai fejlődés helytelen alkalmazása is devalválhatja. Ma már mindent meg tudunk csinálni, hisz olyan eszközök állnak rendelkezésre, amelyekkel szebb produktum állítható elő, mint bármikor. De nem igaz, hogy az ily módon, gépileg legyártott felületek – amelyek többnyire nem is az eredetinek megfelelő kőanyagból készülnek – ugyanúgy néznének ki, mint amit az emberi kéz készített. Az eredeti középkori felület soha nem tökéletes, az apróbb egyenetlenségek, az árnyékok miatt van egy olyan „játéka”, ami megismételhetetlen. A mai rekonstrukciók során általában minden részletet elvágólagossá, tökéletesen szabályossá alakítanak. Ettől nem érezzük ezekben az új épületekben az időt, és ha nem érezni az időt, nem beszélhetünk műemlékről. De az az élmény sincs meg bennük, ami abból fakad, hogy észreveszem, mit-hogyan csinált egy középkori mester ötszáz évvel ezelőtt. Ma már le lehet másolni úgy egy Leonardo-festményt,¹⁰⁸ hogy elsőre a kutya nem veszi észre a különbséget. De attól az még nem lesz Leonardo-festmény, és ugyanez érvényes az épületekre. Ami egyszer elpusztult, azt nem lehet visszahozni, a karta egyik nagy erénye pedig az volt, hogy felhívta erre a figyelmet, célul tűzve ki a háború utáni rekonstrukív törekvések kordában tartását. Tudomásul kell venni, hogy az, amit Lengyelországban a nemzeti érzéstől fűtve véghez vittek, nem

¹⁰⁸ Leonardo da Vinci (1452–1519), itáliai reneszánsz festő, szobrász, építész.

20. Nagypál Judit. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

műemlékvédelem, ahogy napjaink rekonstrukciói sem tekinthetők annak. Félő, hogy minden, ami régi, elveszíti a jelentőségét; emiatt a veszély miatt szövegezték meg a kartát, amely ugyanakkor kiutat is engedett. Alapvetően nem volt olyan szigorú, mint ahogyan mi alkalmaztuk, és szerintem ez volt az egyik hiba, amit elkövettünk. Talán ideje volna egy átfogó felülvizsgálatnak, amelynek során mérlegelni lehetne, hogy mi az, ami jelen körülmények között is érvényes a kartából, és mi az, amin változtatni kellene. Ugyanakkor biztos vagyok benne, hogy elsősorban a kutató szemétől és a tervező ízlésétől függ, hogy sikerül egy helyreállítás. Ezek döntő fontosságú tényezők.

„LEGYÜNK TELJESEN TÁRGYILAGOSAK”

INTERJÚ HOKKYNÉ SALLAY MARIANNE MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSSZEL, 2. RÉSZ¹

F. Dóczi Erika: Térjünk vissza a kronológiai áttekintéshez. 1964-ben járunk.

Hokkyné Sallay Marianne: Amikor visszajöttünk Rómából, Frodl professzor felkért, hogy vegyek részt a stájerországi topográfia megírásában. Főnt a hegyekben van néhány középkori templom, rendkívül érdekes falképekkel – ezeket kellett feldolgoznom. Végül 1966-ban mentem ki Ausztriába három hónapra, hogy elvégezzem ezt a munkát. Egy osztrák sofőrrel és egy művészettörténész lánnyal jártam be a vidéket, aki fordított nekem, ugyanakkor ő sem mindig értette azt a németet, amit fenn a hegyekben beszéltek. Közben Dercsényi tanár úr megkapta a Herder-díjat.² Nem kisebbítve az érdemeit: ez az elismerés egy újabb jele volt az újjászervezett magyar műemlékvédelem nyugat-európai megbecsültségének. Aki megkapta a Herder-díjat, egy évre kiküldhetett egy művészettörténészt Ausztriába. Dercsényi Dávid Ferit választotta, és úgy alakult, hogy az ott töltött első hónapja egybeesett az én utolsó hónappal. Együtt voltunk kint Bécsben, és végig arról álmodoztunk, milyen jó lenne egy olyan falkutatási csoportot alapítani otthon, amelynek a tevékenysége az egész országra kiterjed. Addig jóformán csak Sopronban végezhattünk ilyen jellegű munkát, illetve nagyon ritkán máshová is eljutottunk, de nem voltunk elegendőek, és a pénz is kevés volt.

Ausztriába már úgy mentem ki, hogy tudtam, ha visszajövök, férjhez³ megyek. Így is lett, majd 1968 januárjában megszületett a lányom, akivel két évig otthon voltam. Ugyanakkor Entz tanár úr már a kiutazásom előtt felvetette, hogy nagyon szeretné, ha az OMF-nek önálló restaurátor részlege lenne, úgyhogy Ausztria előtt ennek az előkészítésével is foglalkoztam. A tanár úr nem ért rá mindenre, mi pedig rendkívül tiszteltük a tudományos munkásságát, ezért valamennyi adminisztratív teendőt elvégeztünk helyette, amit csak lehetett. A restaurátor csoportok kialakítása egy időre lekerült a napirendről, mígnem 1969 nyarán Entz tanár úr behívott magához a hivatalba.

– Marianne, tudom, hogy három évig otthon maradhat, de borzasztóan szeretném, ha visszajönné, mert két nagy feladat is vár magára.

¹ Az interjút F. Dóczi Erika és Kovács Gergely készítette 2023. június 21-én, július 6-án, július 13-án és szeptember 8-án. Annak érdekében, hogy a publikált szöveg kronologikus rendben mutassa be az életművet, az egyes beszélgetések alkalmával elhangzottak sorrendjét több helyen megváltoztattuk. A leíratot készítette, a szöveget gondozta és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczi Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (HUN-REN BTK MI).

² Dercsényi Dezső 1966-ban, Kodály Zoltán és Németh László után a harmadik magyarként kapta meg a Herder-díjat, melyhez ld.: Major Máté: Dercsényi Dezső 60 éves. *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1970. 348.

³ Hokky György (1913–1988), mérnök, közgazdász.

Egyrészt szerette volna rám bízni a restaurátor csoportok kialakítását és felügyeletét, másrészt a hivatal addigi tevékenységének köszönhetően megkaptuk a lehetőséget arra, hogy 1972-ben mi rendezzünk meg Budapesten az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusát, aminek a szervezésére szintén engem kért fel. Kértem egy kis időt, mivel meg kellett oldanom az óvodáig a lányom felügyeletét, ami végül sikerült, így 1970 januárjában visszamentem dolgozni.

Először fél évig Entz tanár úr mellett foglalkoztam a restaurálás ügyével: minden zsúrire elmentem, továbbá a műhelyek megszervezésén dolgoztam. Mindez nagy újdonság és nehéz feladat volt számomra, hisz nem voltam restaurátor, ezért kezdetben azt tartottam a legfontosabbnak, hogy minél jobban megismerjem a területet. Eljártam a folyamatban lévő munkákra, és sokszor több napot is ott töltöttem. Nem a restaurálást magát akartam megtanulni, hanem igyekeztem megtudni, mi kell ahhoz, hogy ez a tevékenység működjön; hogyan kell megszervezni, általában mennyi időt vesz igénybe, milyen anyagokra van szükség. Meg kellett ismernem a különböző fázisokat, hogy tudjam, mennyi munkát lehet egyszerre elvégezni, és hogyan lehet a folyamatot ütemezni, mert a határidők betartása állandó probléma volt, a tulajdonos vagy a megrendelő pedig nagyon türelmetlen tudott lenni. Hamar rájöttem, hogy nem egyforma az egyes munkák időszükséglete; vannak könnyebben, gyorsabban elvégezhetőek, és olyanok is, amelyek nehezebben, lassabban mennek, vagyis több időt kell hagyni rájuk. Azt is megtanultam, hogy rettenetesen nagy szükség van a segéd tudományokra: kémiai, laboratóriumi, egyéb munkákra.

Egy ízben a vizsolyi templom középkori falképeinek restaurálását követtem nyomon.⁴ Egész éjszaka fönn ültem az állványon, a restaurátorok mellett, és figyeltem, ahogy kazeinnel (magyarán túróval) injektálják, rögzítik a freskókat.⁵ Hamarosan kiderült, hogy ez sem a legideálisabb anyag erre a célra, ugyanis egy bizonyos idő elteltével megszikkad, és egész egyszerűen ledobja magáról a freskót. Aztán jöttek a különféle műanyagok, amelyek szintén óriási gondokat okoztak. Nagy szükség volt a vegyszerekre, akik tudták, hogy melyik műanyag milyen tulajdonsággal bír. Arra is rá kellett jönnünk, hogy ha nem szigeteljük le a templomot, a restaurált freskók a falak vizesedése miatt ugyanúgy tönkre mennek. Egész Magyarországon az egyik legnagyobb problémát az épületek szigetelésének hiánya jelentette, amit mind fűtéstechnikailag, mind az állagvédelem szempontjából nagyon fontos volt megoldani. Tehát menet közben sok olyan gyakorlati probléma merült fel, amivel elődeink abszolút nem foglalkoztak. Az én munkám kétharmad részben igen messze állt a művészet-

⁴ A festőrestaurátori munkák némileg később, 1976-ban kezdődtek: Bécsei János-Pintér Attila: *Vizsoly, református templom. Középkori falépek. Restaurálási elődokumentáció.* Kézirat. Budapest, 1976. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25960.

⁵ Gedeon Tihámér: *Műemlékek színezékei. Műemlékvédelem*, 5. 1961. 92.: „Nagyon jó kötőanyagot ad a régen ismert kazein és mész elegy, amely készülhet a forgalomban levő száraz kazeinporból és frissen oltott mészből, vagy, ahogy azt régóta készítik, friss tehéntúróból és oltott mészből. Általában a kazeines kötőanyagban a kazein mennyisége 10%-nál sohasem legyen több, mert az ilyen festékek elég könnyen tászkodnak és leválik a falfelületről már egy-két év után.”

történettől, például nagyon sokat olvastam annak érdekében, hogy tudjam, miként kell szigetelni, illetve, hogy hova fordulhatok ez ügyben. Valakinek ezt is meg kellett csinálnia, senki más nem ment utána. Az eredményes vezetői munkához, valamint ahhoz, hogy a folyamat ellenőrizhető legyen, szükség van arra, hogy az ember ismerje a körülményeket, a szükségleteket. Ugyanakkor azt is mindig elmondtam, hogy a munka elvégzéséhez a vezetőnek nem elég ismernie a szakmát, szerveznie is tudni kell. Ezért a visszatérésemet követően, 1970 első félévében azzal foglalkoztam, hogy az imént felsoroltakat megtanuljam.

Ekkor azonban hozzá kellett látnom a másik feladathoz, az ICOMOS kongresszus előkészítéséhez. 1970 nyarán kaptam egy külön irodát egy aranyos, idős gépírónóval, Terikével. Semmilyen idegen nyelven nem beszélt, mégis úgy tudott vakon gépelni, hogy bármilyen szöveget tettem elé, öt perc alatt hibátlanul leírta. Másfél évre kikértek a Tudományos Osztályról, és kizárólag a kongresszussal foglalkoztam a másik szervezővel, Román Andrással, aki 1962 és 1970 között Dercsényi mellett dolgozott a minisztériumban. A rendezvény 1972-ben, hatszáz külföldi vendég részvételével zajlott le, és elképesztően jól sikerült.⁶ Minden a helyén volt, amiben az is közrejátszott, hogy az összes létező segítséget megkaptuk hozzá – a kormányzati politikától is. Utóbbi számára kiemelten fontos volt, hogy sikert arassunk, hogy megjelenjünk Európa kulturális térképén. Ennek érdekében arra is lehetőség nyílt, hogy a reprezentatív fogadást a Parlamentben tartsuk, a külföldi vendégek pedig majd⁷ elájultak, ahogy felmentek a díszlépcsőn a kupolatérig, ahol a házelnök⁷ fogadta őket.

FDE: A konferencia mellett kiállítást is rendeztek.⁸

HSM: Igen, illetve különböző kirándulásokat; én valahol Észak-Magyarországon voltam.⁹ Amikor befejeződött a kongresszus, Raymond Lemaire,¹⁰ az ICOMOS főtitkára közölte, hogy most nyílik Párizsban, a Marais negyedben a szervezet új központja, és felajánlotta nekem annak vezetését. Mindent elintézett volna, ha kimegyek, de családi okokból nem vállalhattam. Mindenesetre ez alapján el lehet képzelni, hogy jól sikerült a budapesti rendezvény. A hivatal ekkor már a Táncsics Mihály utcai

⁶ A kongresszusról készült beszámoló: Román András: A magyar műemlékvédelem nagy napjai. *Műemlékvédelem*, 16. 1972. 193–208.

⁷ Apró Antal (1913–1994), politikus. 1945–1989: országgyűlési képviselő, 1957–1988: az MSZMP KB tagja, 1971–1984: az országgyűlés elnöke.

⁸ A Budapesti Történeti Múzeumban, 1972. június 26-án, az intézményes magyar műemlékvédelem megalapításának 100. évfordulója alkalmából, az ICOMOS Budapesten tartott kongresszusának keretében megnyílt kiállításához ld.: Levárdy Ferenc: Száz év a műemlék-kiállítás tükrében. *Műemlékvédelem*, 16. 1972. 217–224.

⁹ Román 1972. i. m. 208.: a közgyűlés és a kollokvium közötti napon a résztvevők egyik felének Tihanyba, Felsőörsre és Székesfehérvárra, a másik felének Kislánára, Feldebrőre, Belpátfalvára és Egerbe szerveztek kirándulást.

¹⁰ Raymond M. Lemaire (1921–1997), művészettörténész, építészettörténész. 1947-től 1986-os nyugdíjba vonulásáig a Leuveni Katolikus Egyetem professzora. 1965–1975: az ICOMOS főtitkára, 1975–1981: a szervezet elnöke.

1. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa Budapesten, 1972-ben. Fogadás a Parlamentben. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

2. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa Budapesten, 1972-ben. Fogadás az OMF székében (Táncsics Mihály utca 1.) MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

3. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa Budapesten, 1972-ben. Budapesti Történelmi Múzeum. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Iksz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

4. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa Budapesten, 1972-ben. Fehér Galamb Étterem - Piero Gazzola, Dercsényi Dezső, Kriszt György, Horler Miklós. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Iksz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

épületben székelt. Jó ideje nagyon vártuk már az átköltözést, és hogy az új székházban, megfelelő irodai körülmények között dolgozhassunk.¹¹

A kongresszus végeztével az volt az egyik „jutalmam”, hogy egy hét múlva kineveztek osztályvezető-helyettesnek. Ekkor már ténylegesen felállíthattuk a restaurátor csoportokat. Majd 1977-ben jött a feketeleves: teljesen igazságtalanul nyugdíjazták Entz Gézát, aki, ha rajta múlik, természetesen még maradt volna a hivatalnál. Meg voltunk döbbenve.

FDE: Igazgatói döntés volt?

HSM: Ez soha nem derült ki számunkra, de úgy sejtem, politikai döntés született – teljesen indokolatlanul. Egészséges volt, kutya baja nem volt, az osztály pedig jól működött. Én vettem át a tudományos részleg vezetését, 1980-ig megbízott osztályvezetőként,¹² ugyanis közölték velem, hogy lépjek be a pártba, amire nem voltam hajlandó. Mendele Feritől érkezett a mentő ötlet. Azt javasolta, hogy végezzem el a hároméves esztétika szakot a Foxi-Maxi Egyetemen.¹³ Miközben az egyetemről négy féléves szigorlatom volt esztétikából, de ez ebben az esetben semmit nem számított. A Foxi-Maxin Aradi Nóra felelt a képzésért, aki akkoriban az akadémia művészettörténeti intézetét vezette. Mielőtt beiratkoztam volna, jelentkeztem nála:

– Hallom, Nóra, te tartod az esztétikát. Elmegyek, jó?

Egész végig semmit nem csináltam, az órákra sem jártam be. Időnként megjelentem, megmutattam magam, félév végén pedig mindig berendelt (rendszerint reggel fél 8-ra), elbeszélgettünk egy kicsit a „vizsgán”, majd beírt egy jegyet. Három év múlva megkaptam a Foxi-Maxi-diplomát, és kineveztek osztályvezetőnek.¹⁴ Az egész teljesen értelmetlen volt – és ezt Nóra is tudta –, a diplomámat kellett volna megnézni, amiben benne volt nagy betűkkel, hogy „esztétika”. Mindenesetre elvégeztem még egyszer, biztos, ami biztos. Nem volt teljességgel haszontalan, mert ez a papír plusz szabadságot jelentett.

Kovács Gergely: Milyen emlékeket őriz még Aradi Nóráról?

HSM: Karrierista volt – ennyit tudok mondani röviden. Nem hinném, hogy különösebben jelentős szakember lett volna, és az is valószínű, hogy sokakkal csúnyán

¹¹ A műemléki hivatalnak 1972-től 2018-ig otthont adó egykori OMF-székházhoz ld.: Dercsényi Balázs: *Barokk palota a várban*. Budapest, 1976.; Nagy Veronika: A műemlékvédelem egykori székháza a budai Várnegyedben (Táncsics Mihály utca 1.). *Ars Hungarica*, 45. 2019. 349–358.

¹² Az akkori igazgató, Tillingner István 1977. szeptember 1-jével – csoportvezetői munkakörének ellátása mellett – „ideiglenesen a visszavonásig” megbízta a Tudományos Osztály vezetésével. – MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok II. 1977/234/2.

¹³ Az 1952 és 1989 között működő Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemnek a korabeli szlengben használt elnevezése, ami egyszerre utalt a népszerű rajzfilmsorozattal való névbeli hasonlóságra, valamint az intézmény jelentéktelenségére. A vezető funkciót ellátó párttagoknak ajánlatos volt elvégezniük, de sok párton kívüli hallgatója is volt, akik profitálhattak belőle, ugyanis előnyt jelentett a munkahelyeken. Ld. Ónosi László: Három évtized a politika szolgálatában. Harminc éves a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem. *Debreceni Szemle*, 4. 1984. 2. 123–133.

¹⁴ 1980. október 31-én Mendele Ferenc felmentette, és egyidejűleg kinevezte osztályvezetővé. – MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok II. 1980/237/1.

5. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa 1972-ben. Balatoni hajókirándulás – középen Gerő László. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

6. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa 1972-ben. Kirándulás Felsőörsre. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

bánt. Velem rendes volt, ez az igazság, mert bár nagyon ritkán láttak a Foxi-Maxin, mégis megkaptam azt a vacak papírt, ami az ára volt annak, hogy kinevezzenek osztályvezetővé. Időnként valóban szörnyű hírek keringtek róla, de ezeknek a valóságtartalmát én nem tudom megítélni.

KG: Entz Gézát Tillinger István¹⁵ idejében nyugdíjazták, Marianne-t viszont már Mendele Ferenc nevezte ki. Milyen emlékeket őriz az OMF Gólya elvtárs utáni igazgatóiról?¹⁶ Merényi Ferencet már említette.

HSM: Végig nagyon nehéz dolgunk volt az igazgatókkal, nem volt különösebben szerencsénk velük. Gólyát Merényi Ferenc váltotta, aki annak idején a Római Magyar Intézet élén állt. Végtelenül rendes, egyben jókora adag karrierizmussal megáldott emberről van szó, aki természetesen szintén párttag volt; nem neveztek ki ekkoriban mást a hivatal élére. Közben Dercsényi Dezső végig ott ült a minisztériumban, és ahogy nőtt az intézmény, egyre inkább adott – sőt, egyértelmű – lett volna, hogy ő kerüljön az élére.¹⁷ Helyette olyanok jöttek, mint Merényi, majd Tillinger, a volt székesfehérvári tanácselnök – csupa-csupa pártember. Utóbbinak a becsületére legyen mondva, hogy próbálta áttekinteni, miről is szól a műemlékvédelem. Ő már az a fajta káder volt, aki utánanézett a dolgoknak, nem mondott hülyeségeket, igyekezett segíteni. Sokkal könnyebb volt vele együttműködni, mint az elődeivel, egyszerűen hagyta, hogy az ember szabadon végezze a munkáját. Soha nem felejttem el, amikor a népi demokratikus országoknak rendeztek egy konferenciát Varsóban,¹⁸ én mentem ki vele, és a két hét alatt mindent

7. Merényi Ferenc. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

¹⁵ Tillinger István (1920–1993), eredetileg szabósegéd. 1938 óta párttag volt. Tizenhat éven át székesfehérvári tanácselnök, majd a Beruházó Vállalat vezetője. 1974 és 1980 között az OMF igazgatója.

¹⁶ Vö.: Császár László: Vezetői karakterek az OMF élén. *Műemlékvédelem*, 41. 1997. 105–107.

¹⁷ Dercsényi Dezső 1965-től nyugdíjazásáig az OMF igazgatóhelyettese és tudományos vezetője volt, illetve nyugdíjba vonulását követően is az intézmény tanácsadójaként tevékenykedett, melyhez ld.: Marosi Ernő: Dercsényi Dezső (1910–1987), a középkori magyarországi művészet kutatója. *Enigma*, 13. 2006. No 49. 529.

¹⁸ 1980 novemberében nemzetközi kollokviumot rendeztek Krakkóban és Varsóban az ICOMOS megalakulásának 15. évfordulója alkalmából. Az ICOMOS Végrehajtó Bizottsága és Konzultatív Bizottsága Lengyelországban tartotta 1980. évi ülését, melyhez ld.: *Műemlékvédelem*, 24. 1980. 128. (Román András): „Tekintve, hogy az 1980. évi VB ülésen már e személyi kérdések területekre kerülnek és a VB konkrét javaslatokat tesz, fontos, hogy a szocialista országok ezt megelőzően konzultáljanak és javaslataikat és taktikájukat egyeztessék. Ebből a szempontból előnyös, hogy az ülésre Varsóban kerül sor.”

8. Tillinger István. © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

HSM: Természetesen, Merényi felkészültsége megkérdőjelezhetetlen volt, de nem volt elég erőteljes személyiség, továbbá hiányzott belőle Dercsényi diplomáciai érzéke, aki a maga módján mindenkit „levett a lábáról”, aztán elintézte, amit akart. De kulturálisan és szakmailag semmi probléma nem volt vele. Előbb adjunktus volt a műegyetemen, és onnan került ki Olaszországba, a Római Magyar Intézet élére. Jól beszélt nyelveket, tehát semmi ehhez hasonló hiányosság nem terhelte. A korabeli értelmiségnek azt a részét képviselte, amelynek tagjai karrierizmusból bizonyos fokig kiszolgálták a rendszert. Ezek az emberek nem álltak a sarkukra, amikor komolyabb szakszerűtlenséget tapasztaltak. A hivatal szempontjából rendkívül fontos volt, hogy Merényi teljes mértékben elfogadta Dercsényit, továbbá, hogy ők ketten könnyedén szót értek egymással.¹⁹ Golyóval nem lehetett beszélni, ugyanakkor, ha valamilyen hülyeséget akart csinálni, azt fönna a minisztériumban Dercsényiék megakadályozták. Merényinél erre nem volt szükség, mert ő a döntéseit előzetesen megtárgyalta, vele jól lehetett együtt dolgozni. Őszintén szólva arra már nem emlékszem egész pontosan, hogy miért ment el, de van egy sejtésem ezzel kapcsolatban. A hivatalnak idővel kialakult egy többszáz főre duzzadt kivitelezési részlege, ami nagyon távol állt a Budapesten működő központtól. Valójában ugyanolyan építőipari cég volt, mint bár-

rám hagyott: beszélhettem, tárgyalhattam a külföldi kollégákkal, ő meg se mukkant. Semmilyen idegen nyelven nem tudott, ezért mindig összefoglaltam neki a hol németül, hol franciául tartott előadásokat, valamint a szakmai beszélgetések során elhangzottakat. Végig jelen volt, látszott rajta, hogy minden érdeklő, de ha tudott volna, akkor sem szólt volna bele olyasmibe, amihez nem értett. Nem akart szakértőként feltűnni, nem keltett hamis látszatot. Mindig mondta, hogy csak csináljak, intézsek mindent, mert tudja, hogy tudom, miről van szó. Össze sem lehetett hasonlítani Golyóval, aki borzalmas volt.

KG: Ez Merényi Ferencről is elmondható, szakmai értelemben még inkább, mint Tillingeréről.

¹⁹ Merényit saját bevallása szerint azért nevezték ki az OMF élére, hogy elmozdíthassák onnan Gólya Józsefet. Ezzel együtt önálló elképzelései voltak az olasz műemlékvédelem mintájára, az egyik elsődleges céljaként pedig az új székház megszerzését vagy megépítését jelölte meg (a Tancsics Mihály utca 1. [akkor Werbőczy utca 1.] számú épület is az ő ötlete volt). Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumból főleg Perényi Imre miniszterhelyetteshez állt közel. Dercsényivel való kapcsolata inkább fagyos lehetett. Ehhez ld.: Kaiser Anna: *Építészgondolatok. Interjúkötet*. Budapest, 2015. 114–118.

melyik másik az országban, ugyanazok a nehézségek terhelték, mint egész Magyarországot az iparral kapcsolatban. El tudom képzelni, hogy Merényinek ezzel volt problémája, mert mi a központban nem adtunk neki okot a távozásra. Ott szakmailag olyan emberek voltak, akik mindent megcsináltak, ő pedig pontosan tudta, hogy nyugodtan megbízhat bennünk. A többszáz fős kivitelezési részleg viszont pénzügyileg és munkaügyiileg egyaránt óriási terhet jelentett. Már nem lehetett pusztán az elvi kérdések mentén foglalkozni a műemlékvédelemmel, hanem a gyakorlatban kellett megszervezni a működésünket, és az az érzésem, hogy ez már nem az terepe ő volt.²⁰

FDE: Mendele Ferenc.

HSM: Az ország egyik legjobb műemlékes építész volt – mindig őt és Erdei Ferit²¹ szoktam kiemelni –, vezetőként viszont érzésem szerint nem találta a helyét. Előnyt jelenthet, ha az igazgató építész, de ez önmagában semmire sem garancia, ha nem elég határozott, nem kellőképpen tárgyalóképes, illetve nem tud bizonyos helyzetekben keményen fellépni. Továbbá rendelkeznie kell víziókkal, elképzelésekkel, akár tíz évre előre. Feri rém kedves volt, imádta a kollégáit, ahogy mi is őt – a barátunk volt. De hiányzott belőle az erély, a legnagyobb probléma pedig az volt vele, hogy nem tudott uralkodni magán. Borzasztó fiatalon halt meg, óriási űrt hagyva maga után. Nem szabadott volna igazgatót csinálni belőle, és ebben mindnyájan hibásak vagyunk.

KG: Hogyan került az OMF élére?

HSM: Az 1970-es évek végén járunk. A politika Baráth Etelét²² szerette volna az igazgatói székbe ültetni ejtőernyősként Tillinger helyére. Meghívtuk egy megbeszélésre,

9. Mendele Ferenc. MÉM MDK, Múzeumi Osztály. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

²⁰ Merényi – bár röviden, kevés konkrétumot említve – maga foglalja össze távozásának okát: „Itt most zárnam is ezt a korszakot a bizonyos törölközős bedobással. Elérkezett 1974 körül egy olyan helyzet, amiben Dercsényi kijelentette, hogy ő nem tud velem együtt dolgozni, ha én felülbírálom azt, amit ő döntött. Mondtam: Maradjunk annyiban, hogy én befejeztem a missziómat, megszabadítottalak benneteket a Gólyától, én most akkor elmegyek.” – Kaiser 2015. i. m. 117–118.

²¹ Erdei Ferenc (1933–1986), építészmérnök. 1957-től haláláig az OMF munkatársa, 1968-tól a Tervezési Osztály egyik műteremvezetője, 1984-től a vezetője.

²² Baráth Etele (1942–), építész, egyetemi tanár, politikus. 1967–1971 között a BUVÁTI tervezője, majd Zalaegerszeg főépítész, illetve a Zala Megyei Tanács Tervező Vállalatának magasépítési irodavezetője. 1974–1986: a VÁTI műterem-, majd osztály-, később irodavezetője. 1986–1988: a Magasépítési Tervező Vállalat igazgatója. A rendszerváltás után egyetemi tanár, illetve 1994-től országgyűlési képviselő.

ahol – noha rendkívül értelmes volt, és később komoly karriert futott be – pillanatok alatt kiderült, hogy fogalma sincs a műemlékekről. Miután sikerült megakadályozni a ki-nevezését, egyszer csak kaptam egy meghívást a miniszteri titkárságtól, hogy le akarnak ülni velem beszélgetni. Akkoriban én voltam azon kevesek egyike, akik az intézmény megalapítása óta az OMF-ben dolgoztak, ennek köszönhettem a meghívást. Elmentem, és megkérdezték, hogy kit választanék igazgatónak, Komjáthy Attilát²³ vagy Mendele Ferencet. Mondtam, hogy ha választani kell, akkor természetesen sokkal inkább Mendelét. Így lett ő az igazgató.

FDE: Ezek szerint hallgattak a kollégákra.

HSM: Igen, akiket meghallgattak, mindenki Ferit mondta. Hozzá kell tennem, hogy Attila sem volt kellemetlen ember, ahogy rossz építész sem. Ráadásul eszméletlen ambíció kergette, és utólag azt kell mondjam, bizonyos szempontból helyesen ismerte fel, hogy a kapitalista rendszerben való létezésünkhöz sokkal nagyobb hangsúlyt kellene fektetni bizonyos pénzügyi és ehhez hasonló kérdésekre. A Tervezési Osztály élén ő hozott létre először GMK-kat.²⁴ Mendelét az ilyesmi abszolút nem érdekelte. Attila ebben jobb volt, de a kultúráját és az egész emberi magatartását nem lehetett összehasonlítani Feriével. Ezért is történhetett, hogy akit akkor megkérdeztek, mindenki Mendelét választotta.

FDE: Mesélne a Tudományos Osztályról, annak felépítéséről és vezetéséről?

HSM: Az 1970-es évek nagyon jó évtizede volt a magyar műemlékvédelemnek. Amikor 1977-ben megbízott osztályvezető lettem, a szervezetben belül már megvoltak a különböző csoportok: művészettörténészek, régészek, restaurátorok. Utóbbi festő-restaurátorokból, kőszobrászokból és farestaurátorokból állt, és akkor alakítottuk ki Entz tanár úrral, mikor visszajöttem gyesről. Aztán Dávid Feri egy alkalommal feljött Sopronból, egymásra néztünk, és azt mondtuk: most megcsináljuk a falkutatási csoportot, amiről már Ausztriában álmodoztunk. Egy kicsit várnunk kellett rá, de végül 1979-ben csak sikerült. Akkor került a hivatalhoz állományba Lővei Pali és Mentényi Klári, majd Lászy Judit, Somorjay Sélysette, Haris Andrea.²⁵ Pali és Klári ekkor már két éve ott voltak szerződéssel. Tóth Sanyi²⁶ ajánlotta őket, és ennyi időbe tellett, mire megszereztem a pénzt a felvételükre. Utána már jöttek szépen a többiek is, és kialakult egy nagyon jó kis társaság, ami szinte tényleg csak a roncsolásos kutatással foglalkozott. Ez a csoport Feri köré összpontosult, a falkutatás pedig kisvártatva igazi kovása lett az osztálynak. Az idősebb régészek komoly érdeklődést tanúsítottak iránta. Kozák Károlyt

²³ Komjáthy Attila (1944–2019), építészmérnök. Két évtizeden át az OMF munkatársa, Tervezési Osztályának egyik műteremvezetője, majd vezetője, később az intézmény igazgatóhelyettese. 1987-től az általa alapított Mérték Stúdió vezetője.

²⁴ gazdasági munkaközösség

²⁵ Haris Andrea (1960–), művészettörténész. 1984–2012: az OMF és jogutódjainak tudományos munkatársa, osztályvezetője, illetve főosztályvezetője. 2019-től a Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete elnöke.

²⁶ Tóth Sándor (1940–2007), művészettörténész. 1975-ig az OMF tudományos munkatársa volt. Ezt követően az ELTE BTK művészettörténet tanszékén tanított, illetve 1982-ben egy rövid időszakot az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjánál töltött.

nem nagyon lehetett rábírní ilyesmire, de például Valter Ilona minden további nélkül részt vett a falkutatási munkálatokban, ahogy az akkoriban érkező fiatalabbak (Feld István,²⁷ Juan Cabello,²⁸ László Csaba,²⁹ Simon Zoltán)³⁰ is azonnal rájöttek, mennyire hasznos ennek a módszernek a klasszikus régészeti ásítás mellett történő alkalmazása. A restaurátorok (Szakál Ernő és műhelye, valamint az akkor kialakult festőrestaurátor csoport tagjai) pedig megtanították a művészettörténészeket és a régészeket, miként kell lefejtetni a vakolatot a falsíkról. Hisz korántsem mindegy, hogy az ember hogyan „megy neki a falnak”, tehát jól jött ez a segítség, aminek következtében a bölcsészek elsajátíthatták a restaurátorok főiskoláról hozott szaktudásának egy részét. Sokszor bukkantak falképre, de azt az elején tisztáztuk, hogy ha egy művészettörténész vagy régész képi ábrázolást talál, azonnal leáll, és szól a restaurátornak, mert egy ilyen feltárás megnyugtató elvégzéséhez speciális és magabiztos szaktudás, illetve tapasztalat kell. Ennek ellenére nagyon ügyesek voltak a kutatóink, a falkutatás pedig azonnal hiánypótló jelentőségűnek bizonyult. Külföldről is érkeztek kollégák, hogy megtanulhassák, elsősorban osztrákok, mert Frodlnak nagyon tetszett ez a módszer. Rengeteg minden előkerült, és rengeteg információt tudtunk meg általa az épületek történetéről.

KG: Térjünk vissza még egy kicsit a restaurátor csoportra. Az OMF idejében nem csak a hivatal folytatott restaurálási munkákat.

HSM: Kétféleképpen ment a restaurálás. Az 1970-es évek elején kezdtük kialakítani az OMF saját restaurátorműhelyeit, azonban egészen a hivatal megszűnéséig kapcsolatban álltunk a Képzőművészeti Alappal.³¹ Ennek a szervezetnek volt egy restaurátor részlege, amelyhez maszek alapon dolgozó restaurátorok tartoztak; tőlük lehetett – az Alap közvetítésével – megrendelni a munkákat. Utóbbinak volt egy zsűrije, amelynek húsz éven keresztül állandó tagja voltam, és ennek köszönhetően évtizedeken keresztül nem volt olyan falkép-helyreállítás Magyarországon, amit ne láttam volna. Ezt a feladatot később Granasztói Kata vette át tőlem, és remekül csinálta. Még a hivatalban dolgoztam, mikor átadtam neki, mert egyszerűen nem fért már bele az életembe, és

²⁷ Feld István (1951–), régész, történész, egyetemi tanár. 1975-től 1987-ig az OMF, 1987-től 1995-ig a BTM munkatársa. 1995-től a Miskolci Egyetem Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszékén, 2004-től az ELTE Régészet Tanszékén tanít. Utóbbinak 2006 és 2017 között tanszékvezetője.

²⁸ Juan Alberto Cabello Colini (1945–), régész. 1975–1992: az OMF Tudományos Osztályának kutatója, 1992–2007: az ÁMRK Kutatási Osztályának munkatársa, 2000-ig vezetője.

²⁹ László Csaba (1950–), régész, eredetileg út- és hidépítőmérnök. 1975-től 1992-ig az OMF, 1993-tól 2007-ig az ÁMRK munkatársa, 2002-től Kutatási Osztályának vezetője. 2007-től 2012-es nyugdíjazásáig a KÖH-ben dolgozott, és egy ideig a Műemléki Kutatási és Dokumentálási Központot vezette.

³⁰ Simon Zoltán (1958–), régész, történész. 1977 és 1993 között az OMF, 1993 és 2007 között az ÁMRK, 2007-től a KÖH, majd jogutódjainak munkatársa.

³¹ Az 1952-ben megalakult Képzőművészeti Alapot 1968-ban egyesítették az Irodalmi és Zenei Alappal, létrehozva a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapját. Utóbbi, mint vállalatokat üzemeltető közalapítvány, 1983-as államosításáig működött a Képzőművészeti Alap Kiadót, az Iparművészeti Vállalatot, a Képcsarnokot, illetve a Képzőművészeti Kivitelező- és Iparvállalatot, amely 1986-ban megszűnt. Bővebben ld. a Granasztóiné Györfly Katalinnal készített interjút jelen számban.

nem tudtam minden tanácskozársra elmenni. Az Alap által összeállított zsűri adta meg az engedélyt és a hozzájárulást ahhoz, hogy kik dolgozhatnak, hogyan kell a munka során eljárniuk. Ezekben az években-évtizedekben ez volt a restaurálás egyik módja, idővel pedig, ahogy már említettem, kialakítottuk a saját műhelyeinket.

Az 1980-as évektől a legtöbb restaurátor jobban szeretett maszek vonalon dolgozni, ami anyagilag lényegesen jobban megérte nekik, így az OMF nagyon nehezen jutott megfelelő munkaerőhöz. Főleg a kisebb munkák esetében érzékeltük, mennyire jó, hogy saját restaurátorai vannak a hivatalnak. Ilyenkor rendkívül problémás lett volna kívárni, amíg az Alapon keresztül összeáll a zsűri, megkötik a szerződéseket, és elkezdődhet a munka. Így viszont, ha találtunk valahol egy falképet, csak kirendeltük valamelyik restaurátort, aki azonnal elvégezte az alaprögzítéseket. A falkutatónak is nagyon fontos volt, hogy legyen mellettük restaurátor, hiszen a munkájuk során elég sok falkép került elő, és ha ott volt egy szakember, ő azonnal meg tudta fogni a freskót. Az ilyen munkákat egészen kitűnően megoldották a restaurátoraink, a nagyobb vállalkozások pedig többnyire az Alapon keresztül zajlottak. Nem tudom, most hogy mennek a dolgok, de azt gondolom, a restaurálások már teljes egészében maszek alapon zajlanak. Akkoriban azért még volt egy rend, amit megszoktunk, és egész jól működött. A vége felé vegyész is sikerült felvennem, hiszen a restaurálásnál borzasztó nagy szerepet játszott, hogy milyen vegyi anyagokat használunk. Óbudán külön épületük volt a restaurátoroknak: a Krúdy-ház.³² Ott működött a farestaurátor- és a festőrestaurátor-műhely.

FDE: Talán a Központi Műhely Talpas utcai telephelyén is voltak restaurátorok. Fások.³³

HSM: Ez már később lehetett. Amíg én a hivatalnál dolgoztam, a restaurátorok a Krúdy-házban voltak.

KG: Kik dolgoztak eleinte restaurátorként az OMF-ben?

HSM: Géczy Csaba vezette a részleget, ahová a falképesek (festőrestaurátorok), a faszobrászok és a kőszobrászok tartoztak; pontosabban az utóbbiak Sopronban voltak végig. A kövesek nagyon jók voltak, hiszen Szakál Ernő alapozta meg a munkájukat. De a falképesek is szépen dolgoztak. Rády Ferenc³⁴ elég hosszú ideig az OMF munka-

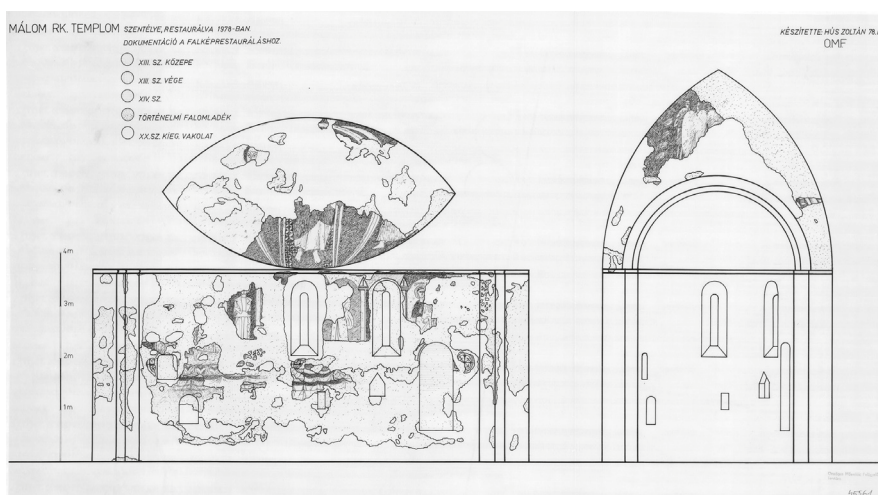
³² G. Györfly Katalin: Restaurálás a műemlékvédelemben. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 378–379.: „A Tudományos Osztályból 1983-ban kivált és önállósodott Restaurátor Osztály műtermei, kivéve a kőszobrászokét, a helyreállított Mókus utcai középkori lakóházba – ma az Építészeti Múzeum székháza – költöztek átmenetileg, majd a Dugovics utcai Krúdy-ház adott végre kulturáltabb és viszonylag jól felszerelt otthont a három szakterületnek.” A Krúdy-házhoz ld.: Kiss Károly. *A Krúdy-ház. Budapest*, 26. 1988. 6. 32–35.

³³ Az OMF farestaurátor műhelyének az 1970-es években a Talpas utca 4. adott otthont Budapest XI. kerületében, melyhez ld.: Végh-Alpár Sándor: Restaurátorok óráberben. *Magyar Hírlap*, 1978. október 29. 11.: „A Talpas utcai farestaurátor-műteremre *Sallay Mariann* [sic!], az Országos Műemléki Felügyelőség tudományos osztályvezetője hívta fel a figyelmemet: – Menjen el és nézze meg. Az a műterem jól szimbolizálja restaurátoraink mai helyzetét.”

³⁴ Rády Ferenc (1937–), festőrestaurátor, festőművész. Angliai, franciaországi, törökországi és olaszországi tanulmányútjait követően, 1966-tól az OMF munkatársa. Részt vett többek közt Nógrádsáp, Tereske és Ják középkori, továbbá a gödöllői Grassalkovich-kastély barokk falfestményeinek restaurálásában. Képzőművészként főleg tűzzománcképeket, festett üveglakokat és akvarellfestményeket készít.

10. A pácini Mágóchy-kastély sgraffitójának restaurálása, 1963. MÉM MDK, Tervtár, Itsz. D 25335. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

11. A málomi r. k. templom falfestményeinek restaurálási dokumentációja Hús Zoltán rajza, 1978. © MÉM MDK, Tervtár, Itsz.R 45561. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

társa volt (állományban), ahogy Deák Klára, Pintér Attila,³⁵ Bécsi János³⁶ és egy darabig Lente István³⁷ is.

KG: Szentesi Róza³⁸ és Illés János?³⁹

HSM: Ők nem voltak állományban, noha hozzá kell tegyem, hogy a restaurátorok státusza gyakran változott; hol állományban voltak, hol „bedolgoztak” az Alapon keresztül. Talán a faszobrász csoportot állítottuk fel utoljára. Sok szép munka fűződik hozzájuk, ennek ellenére talán még tovább fejleszthettük volna a részleget, képezve a munkatársakat, de erre egy pont után már nem volt kapacitásunk.

KG: Megemlítené néhány freskóre restaurálást az OMF idejéből, amelyet emblematikusnak tart?

HSM: A keszthelyi ferences templom középkori freskóinak restaurálása nyolc-tíz évig tartott, és sajnos tele volt problémákkal.⁴⁰ Sokat beszélgettem róla Horlerrel, és végig amellet próbáltam érvelni, hogy néha el kell engedni egy kicsit a kartát, mert egy ilyen restaurálásnál nem lehet mindent töredékesen, foltokban hagyni.⁴¹ Utólag úgy gondolom, hogy a vezető restaurátor, Rády Ferenc sem érezte pontosan, hogyan nyúljon az emlékez. Márpedig egy ilyen munkánál ez a legfontosabb: az ecsetkezelés, amivel azt a kicsi nüanszot láthatóvá teszi, a kiegészítéseknél alkalmazott megkülönböztetések, az egyes árnyalatok közti játék; ezek mind számottevőbbek, mint az, hogy az ember mennyiben is hogyan próbálja követni mondjuk a kartában foglaltakat. Ezeket egy restaurátor vagy érzi, vagy nem, és a leginkább ez befolyásolja egy beavatkozás végeredményét. Mert az építészet és a restaurálás is egyfajta művészet, amihez vagy megvan a tehetsége az adott szakembernek, vagy nincs. Utóbbi esetben bárhogy követi az előírásokat, nem fogja tudni kifogástalanul elvégezni a rá bízott feladatot. Ugyanez érvényes a múzeumi restaurátorokra. Az egyetemi éveim alatt a

³⁵ Pintér Attila (1944–), festőrestaurátor. Az OMF munkatársaként részt vett többek közt a csarodai és a rakacaszendi református templom, valamint a pécsi ókeresztény sírkamrák falfestményeinek restaurálásában.

³⁶ Bécsi János (1941–), festőrestaurátor. 1969–1983: az OMF Tudományos Osztályának munkatársa. Ezt követően önálló restaurátorként dolgozott.

³⁷ Lente István (1936–), festőrestaurátor. 1961–1962: a Szépművészeti Múzeum, 1962–1963: az OMF munkatársa. 1963-tól önálló restaurátorként dolgozott. 1970–1972: az esztergomi Keresztény Múzeum munkatársa, majd 1980-ban egy évre visszatért az OMF-be, a festőrestaurátor csoport élére.

³⁸ Szentesi Róza (1924–), festőrestaurátor. Részt vett többek közt az aszói Podmaniczky-kastély, a sümegi római katolikus templom, valamint a bajnai Sándor-Metternich-kastély falképeinek restaurálásában.

³⁹ Illés János (1908–1994), festőrestaurátor. Munkásságát Kákay-Szabó Györggyel együtt a két háború között, Mauro Pellicoli magyarországi működése (Esztergom, Feldebrő, Veszprém, Sümeg falképeinek restaurálása) idején kezdte. 1959–1968: az OMF munkatársa, ezt követően önálló restaurátor.

⁴⁰ Rády Ferenc: A keszthelyi falképek helyreállítási munkálatairól. *Művészet*, 19. 1978. 4. 29.; Rády Ferenc–Bécsi János–Pintér Attila: *Keszthely, ferences templom. Falképhehelyreállítás 1974–1983. Restaurálási dokumentáció I–II*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 45950.; Rádi [Rády] Ferenc: A keszthelyi ferences templom falfestményeinek restaurálásáról – évtizedek távlatában. *Magyar Műemlékvédelem*, 14. 2007. 63–72.

⁴¹ Vö.: Hokkyné Sallay Marianne: 20 év képzőművészeti restaurálásai a Karta tükreben. *Műemlékvédelem*, 28. 1984. 258–261.

Szép művészeti Múzeumba jártam gyakorlatra, és szorgalmasan látogattam a restaurátorműhelyt, mert az érdekelt igazán. Pontosan lehetett látni, hogy melyik restaurátor nyúlt egy-egy képhez, mert mind ott hagyta rajta a keze nyomát, ami különböző színvonalú restaurálásokat eredményezett. Az ecsetkezelésre senkit nem lehet megtanítani. Ahhoz művészi érzék kell, jó szem, illetve egészen finom rálátás. Tehát borzasztó sok múlik azon, hogy ki kapja meg az adott munkát, és azt hiszem, Keszthelyen is ez volt a fő probléma. Hozzáteszem, tényleg rendkívül töredékes volt az a falkép, ilyen esetben pedig mindig komoly dilemmát jelent, hogy mennyire és hogyan szabad kiegészíteni azt, valamint, hogy hogy mutat majd az egész helyreállított állapotban. Rády itt egy nagyon sötét alapot alkalmazott. Próbáltuk figyelmeztetni, hogy nem lesz jó, többször át is festettük vele a falképeket, aminek végül ez lett az eredménye; szerintem az egész túl sötét lett. Ugyanakkor számos remek restaurálást is említhetünk ebből az időszakból. A már említett vizsolyi például gyönyörűen sikerült, ahogy a feldebrői⁴² is.

KG: Mesélne azokról a restaurálásokról, amelyek előkészítésben a Tudományos Osztály részéről Ön vett részt?

HSM: Mire a falkutatási csoport létrejött, én már olyan beosztásban voltam, hogy a terepmunkában nem tudtam részt venni. Az utolsó alkalom még a lányom születése előtt volt, amikor Vizsoly falképeit feltárták – erről már meséltem. Entz tanár úr azt szerette volna, hogy idővel én irányítsam a restaurátorokat, ezért lementem, és egy héten keresztül bent ültem az állványon. Később, ha kaptunk egy falkép-restaurálási munkát, ugyanígy elmentem a restaurátorokkal, megnéztük, mit lesz a teendő a freskóval, majd készítettünk hozzá egy tervet. Amikor részlegesen előkerült töredékekből indultunk ki, mindig kérdéses volt, hogy találunk-e többet. Ha találtunk, akkor jöttek az újabb teendők, amihez újabb tervet készítettünk, ám az élet gyakorta ezt is felülírta. Az első helyszíni szemle során általában csak azt tudtuk megmondani, hogy nagyjából mekkora felületen kellene feltárást végezni, mert azt szabad szemmel is lehetett látni, hogy meddig tart a vakolatréteg. Az ezt követő próbafeltárások során lehántották a különböző rétegeket. Mindezt több, egymástól távolabb eső ponton hajtották végre, amiből ki lehetett következtetni, hogy a vakolat alatt fennmaradt középkori falfestmény mekkora kiterjedésű. Valójában soha nem tudtuk, hogy mit fogunk találni, és azt sem, hogy milyen állapotban kerül majd elő, ezért rendkívül nehéz volt előre tervezni.

Igazság szerint a falkép-restaurátori és falkutatási munka technikailag nagyon hasonló. Különböznek egymástól abban, hogy a restaurátor többnyire kizárólag azzal a réteggel foglalkozik, amelyik a számára fontos képi ábrázolást hordozza, míg a falkutató a periodizációt és a rétegződést vizsgálja. Fokozatosan halad lefelé, hogy megvizsgálja a különböző rétegeket – van, hogy négyet-ötöt –, és megtalálja a legkorábbit, amiből kikövetkeztethető a későbbi átalakítások száma. Ennek köszönhetően a mi időnkben is

⁴² Az altemplom Árpád-kori falképeit Szentesi Róza és Illés János restaurálta 1961–1962-ben. – Vö.: Boromisza Péter–Nemessányi Klára: A feldebrői altemplom falképeinek és restaurálásának ismertetése. *Magyar Műemlékvédelem*, 11. 2002. 551.: 1. jegyzet: „Az 1961–1962-es restaurálás alkalmával a restaurátorok nem a teljes helyreállításra kaptak megbízást, számtalan egyéb rájuk háruló megoldandó feladat mellett csak a szükséges minimális mértékű beavatkozást végezhettek el – tömítés.”

12. Borsos Béla. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lybus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

során alaposabban vizsgálták az egyes rétegeket, hiszen előfordult, hogy több különböző periódusú falfestészeti ábrázolás rejtőzött egymás alatt. Ezeket a tapasztalatokat kizárólag a gyakorlatban lehet megszerezni. Én terepmunkában nemigen vettem részt, az előkészítés és a szervezés volt a feladatomban.

KG: Ugyanakkor több cikket közölt középkori falképekről.

HSM: A legnagyobb publikációm a stájerországi falfestmények feldolgozása volt, ami a bécsi topográfiában jelent meg.

KG: Magyarországiakról is írt, Vizsoly után például Mecseknádasdról,⁴³ Szalonáról,⁴⁴ Cserkúttról.⁴⁵

HSM: Igen, általában ikonográfiai elemzéseket írtam a helyreállított falképekről. De a fő feladatomban nem ez volt, hanem a restaurálás megszervezése.

KG: Azokat a technikákat, amiket a korabeli restaurálások során alkalmaztak, befolyásolták valamilyen szinten a nemzetközi kapcsolatok? Volt rálátásuk például arra, hogyan dolgoznak Ausztriában?

HSM: Volt, de ezeket a tapasztalatokat nem tudtuk automatikusan átültetni a hazai gyakorlatba, mégpedig azért nem, mert az emlékanyagunk alapvetően különbö-

nagyon sok tabu ledőlt. Régóta úgy tartották például, hogy a barokk épületek homlokzatait hagyományosan sárgára festették, ezért a korai restaurálások során több ízben ilyen színt adtak a külső falaknak. A falkutatási munkák során viszont fény derült arra, hogy ez nem igaz minden emlékre, mivel a sárgán kívül több helyütt zöld, illetve egyéb színű, barokk periódusú rétegre bukkantak. A homlokzatokon ritkán találtak falképet, de bizonyos esetekben ez is előfordult. A falkutatók és a restaurátorok sokat tanultak egymástól, olyannyira, hogy utóbbiak közül néhányan szinte teljes egészében elsajátították a roncsolásos kutatás módszertanát. Talán ez is közrejátszott abban, hogy idővel a festőrestaurátori kutatás

⁴³ Hokkyné Sallay Marianne: A mecseknádasdi Szent István-templom falképei. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 203–206.

⁴⁴ Hokkyné Sallay Marianne: A szalonnai református templom középkori falképei. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 20. 1981. 53–72.

⁴⁵ Hokkyné Sallay Marianne: Középkori hónapkép-ciklus a cserkúti r. k. templomban. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 229–235. A Major Máté szerkesztésében megjelenő folyóirat szóban forgó számát Entz Géza köszöntésére állították össze 70. születésnapja alkalmából.

zik a nyugat-európaítól. Ezekben az országokban általában nem arról van szó, hogy minden töredékesen maradt meg, és „hason csúszva”, kis szikével kell feltárni azt a keveset, amit nekünk ezen az úton-módon sikerült. Ausztriában a restaurálás egy más fogalom volt. Ott annyi történt, hogy az épségben meglévő falképeket időnként letisztították; legyünk teljesen tárgyilagosak, ez volt helyreállítás. Ha valamilyen sérülés folytán egy kisebb foltban elpusztult a freskó, akkor – a kartának eleget téve – vékony kis vonalakkal kiegészítették azt a lyukat, ami távolról nem is látszott. Tehát egész más volt a feladatuk, mint nekünk. Itt a restaurálás azt jelentette, hogy feltárjuk az egykori falképből megmaradt töredékeket, majd megpróbálunk valamit kihozni ezekből a fragmentumokból. Ha úgy tetszik, a két kezünkkel bányásztuk elő vagy vettük le a felületről azt a kevés eredeti emléket, hogy valami megmaradjon a távoli múltból. Nyugaton az eredeti anyag fennmaradásának köszönhetően ritkán volt szükség ilyesmire. Döbbenetes élmény volt Spanyolországban lemenni az altamirai barlangba, ahol ott van a barlangrajz a falon, a kutya nem nyúlt hozzá azóta. Akárcsak Olaszországban, ahol, ha bemegy az ember egy templomba, ott sorakoznak épségben a teljes freskóciklusok, egészen a 11. századtól. Ezzel szemben nálunk az apró töredékeket kell előbányászni, mert az évszázadok során mindent átfestettek, átalakítottak, amihez hozzá kell venni a százötven éves török hódoltság idejében keletkezett pusztulást. Nem véletlenül jobb a helyzet Erdélyben vagy a Felvidéken, ahová a török nem jutott el. Ott sokkal több ép műemléket találni a korábbi időkben.

FDE: Amikor 1977-ben megbízott osztályvezetőként átvette a Tudományos Osztályt, már a gyűjtemények is ehhez a részleghez tartoztak.

Így van. A gyűjteményeket a kezdet kezdetén Borsos Béla⁴⁶ vezette egy önálló részlegként, ami nem tartozott a Tudományos Osztályhoz.⁴⁷ A tervtár, fotótár és könyvtár közül egyik sem volt igazán jó állapotban. Hosszú évekig nem volt elegendő pénz arra, hogy az értéküknek megfelelő raktározási körülmények között tartsuk őket, ahogy a könyvvásárlás sem lehetett teljeskörű a forráshiány miatt. Sokkal többet kellett volna vásárolni, főleg nyugati könyveket. Például a franciák gyönyörűen feldolgozták a középkori műhelyeik, építészpáholyaik történetét, amiből rengeteget megtudhatunk a középkori építési-szerkesztési módszerekről. Akkoriban sajnos alig volt olyan könyvesbolt, ahol a nem Magyarországon megjelent köteteket meg lehetett volna vásárolni, a külföldről (hivatalból) érkező könyvek száma pedig alacsony volt.

A tervtár nem hiányos, mert ami a 19. század óta Magyarország műemlékeivel történt, annak a dokumentumai oda kerültek. A részleg működését az határozta meg, hogy az építészeti és restaurátori munkák, helyreállítások, kutatások anyagait le kellett adni a tervtárnak.⁴⁸ Nyilván volt, ami nem került be; ilyesmi mindenütt előfordul.

⁴⁶ Borsos Béla (1913–1991), építész, művészettörténész, egyetemi tanár. 1962–1976: az OMF Igazgatási, majd Gyűjteményi Osztályának vezetője. Fontos szerepet játszott Budapest műemlékeinek összeírásában, valamint a Magyar Építészeti Múzeum megalapításában.

⁴⁷ Az addig önálló Gyűjteményi Osztályt 1976-ban integrálták a Tudományos Osztályba, melyhez ld.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok II. 1976/31/2.

⁴⁸ A tervtár hivatalos gyarapodása az OMF megalapítása előtt vette kezdetét. A 13/1949. számú tör-

A fényképeket nem volt kötelező leadni, ezzel együtt a fotótár is pótolhatatlan darabokat rejt. A folyamatos gyarapodás és leltározás mellett fontos lenne az anyagokat minél alaposabban feldolgozni, majd publikálni. Erre már nem jutott minden esetben kellő idő és erőforrás.⁴⁹ Az üvegnegatívok kapcsán például érdekes, hogy mit-hogyan fotóztak, mert teljesen más a látásmódja a 19. századi fényképésznek, mint a későbbieknek; mást éreztek fontosnak, mások a szögek, a beállítások. De a tervtári anyagban is fantasztikus, publikálásra is érdemes 19. századi művek vannak.

Miután Borsost nyugdíjba küldték, nem neveztek ki új vezetőt a helyére, hanem a teljes gyűjteményt átrakták a Tudományos Osztályra. 1984-ben Granasztói Katát bíztam meg a vezetésével. Aztán a rendszerváltás környékén kaptunk egy jelentősebb támogatást a Soros Alapítványtól. Természetesen nem arról volt szó, hogy elmentünk Soros Györgyhez⁵⁰ pénzt kérni, hanem kiírtak egy pályázatot, amire jelentkeztünk. Megírtam, hogy szeretnék egy kollégát ösztöndíjjal Angliába küldeni, valamint, hogy a hivatalnak új szekrényekre lenne szüksége a gyűjtemények számára. Két hét múlva kezembem volt a pénz, Ritoók Pali pedig – aki a lehető legjobban képzett, egészen kiváló művészettörténész volt már akkor – egy évre kiment Oxfordba, ahol az Orbán Viktor⁵¹ melletti szobában lakott.⁵² A hivatal hozzáadott valamennyi pénzt a Soros Alapítványtól kapott összeghez, amiből sikerült megvenni a méregdrága tűzálló tervtári rajzfiókokat az addigi ócska fa szekrények helyére. Ötven éve tologattuk őket jobbra-balra, épphogy össze nem rogytak. Mindenki nagyon féltette az értékes rajzokat, amiket egészen addig ezekben a fa szekrényekben tároltunk. Ekkor merült fel az egyetlen probléma a Táncsics Mihály utcai székházzal kapcsolatban, ugyanis kiderült, hogy túlságosan megerterhelné a földémet ezeknek a szekrényeknek az elhelyezése, így statikai megerősítésre volt szükség. Nagyon jól megtervezték az épületet, de arra senki nem gondolt, hogy egy ilyen jellegű gyűjtemény helyét nem szabadna az emeleten kialakítani (a fotótár és a könyvtár a földszinten volt).

KG: Azt is meg kell jegyezni, hogy a tervtár idővel rengeteget gyarapodott, vagyis a tervezéskor még nem volt olyan volumenű, mint később.

HSM: Már akkor is nagy volt az anyag, 1872 óta minden megvolt. Ritkaságszámba mentek a 19. századi tervek. Ha külföldiek érkeztek, mindig megmutattuk nekik,

vényerejű rendelet magában foglalta, hogy valamennyi műemléki tervből egy példányt el kell juttatni a tervtárnak. Ehhez ld.: Keszezh Istvánné [Gerőné Krámer Márta]: Műemléki gyűjtemények. *Magyar Műemlékvédelem*, 1. 1960. 250. Az ún. kötelespéldányoknak a MÉM MDK által fenntartott műemléki tervtárba való leadását jelenleg a 68/2018. (IV. 9.) kormányrendelet 69. § 3-4. bekezdése írja elő.

⁴⁹ A gyűjteményben zajló tudományos feldolgozásról, forráskiadványokról és általánosságban a részlegről ld. még a Granasztóiné Györfy Katalinnal készített interjúkat ld. még az *Enigma* jelen számában.

⁵⁰ Soros György (1930–), magyar származású amerikai közgazdász, üzletember és filantróp.

⁵¹ Orbán Viktor (1963–), jogász, politikus. 1998–2002 között, valamint 2010-től Magyarország miniszterelnöke. 1989 szeptembere és 1990 januárja között Soros-ösztöndíjjal az angol liberális filozófia történetét hallgatta Oxfordban, de az 1990-es magyarországi országgyűlési választás miatt félbeszakította tanulmányát.

⁵² A Soros Alapítvány évkönyve szerint erre 1989-ben került sor: [http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adat-tar/Azadatt.nsf/02001425b1246fe38525664000665c75/41e51b595168b877c12571aa00416578/\\$FILE/Sorosévkönyv%0201989.pdf](http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adat-tar/Azadatt.nsf/02001425b1246fe38525664000665c75/41e51b595168b877c12571aa00416578/$FILE/Sorosévkönyv%0201989.pdf) (letöltés ideje: 2024. október 25.).

hogy a teljes történelmi Magyarországra vonatkozó rajzanyag nálunk van. Ahogy az irattárban is mindent meg lehetett találni a MOB alapításáig visszamenőleg. Ezt az anyagrészt később Bardoly István rendezte. És az üvegnegatívok! Ma már önmagukban is műtárgynak számítanak, és komoly anyagi értéket képviselnek, hiszen igazi ritkaságok. Arra is a Soros Alapítványtól kaptunk pénzt, hogy speciális savmentes zacskókat vásároljunk a 19. század végi üvegnegatívoknak, nehogy tönkre menjenek. Már kezdtek elfakulni, úgyhogy megkérdeztem a vegyészünket, mi a teendő, és ő javasolta ezt a megoldást. Elég drágák voltak ezek a zacskók, és ilyesmikre korábban sosem volt pénz. Az 1990-es évek legnagyobb eredményének a tervtári rajzfiókok megvásárlását, valamint az üvegnegatívok megmentését tartom. Éreztem, hogy ezeket el kell intézni, amihez nem kell művészettörténésznek lenni, csak nagyon kell szeretni a régi dokumentumokat.

FDE: A gyűjteményes kollégákról szeretnénk még kérdezni. Milyen emlékeket őriz például például Borsos Béláról, Gerőné Krámer Mártáról, Gulyás Gyuláról,⁵³ Váliné Pogány Jolánról, és a többiekéről?

HSM: Borsos Béla majd másfél évtizedig vezette a Gyűjteményi Osztályt. Nagyon kedves, kellemes, kulturált ember volt, de érzésem szerint nem sok minden történt az ő idejében. A könyvtárat ismertem a legjobban, ahol a kezdeti időktől fogva sokat segítettem Ilikének. Az én időmben Faller László vezette a könyvtárat, aki humoros ember volt, ellenben korántsem a legszorgalmasabb. Nem így Gerő Márti, aki mellett minden a helyén volt a fotótárban. Hosszú ideig dolgozott ott becsületesen és tisztességesen, jól ismerte az anyagot. Tudományos feldolgozást azonban nem végzett. A fotótárban volt még Lászlóné Laár Erika; ő is nagyon precíz volt. Az iratokat egy idő után Kata kezdte el rendszerezni, a tervtárban pedig B. Benkhard Lilla,⁵⁴ majd Pogány Joli végezte el a nagy rendrakást. Korábban Gulyás Gyula dolgozott itt, aki egyike volt a legokosabb embereknek, de a műemlékvédelem nem érdekelte annyira. Azt, hogy utána akkora karriert futott be, egy kicsit nekem is köszönheti. Emlékszem, amikor osztályvezető lettem, láttam, hogy a tervtári anyag egy része nincs beleltározva. Ugyanakkor, mivel kevés kutató volt, Gyula jelezte, hogy nem csak a tervtárral szeretne foglalkozni.⁵⁵

– Rendben, Gyula, akkor a maga feladata lesz a pácini kastély helyreállításának tudományos előkészítése – mondtam.

⁵³ Gulyás Gyula (1944–), filmrendező, művészettörténész. 1968–1970: az MNG, majd az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja, 1970–1979: az OMF munkatársa. 1976–1980: a Balázs Béla Stúdió, 1980-tól a Mafilm rendezője. 1989–2000: a Videográfia Egyesület alapító társelnöke, 1992–1995: a Magyar Dokumentumfilm-műhely elnöke, 1993–2006: a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszékének docense.

⁵⁴ B. Benkhard Lilla (1951–), régész. 1969-től az OMF Tudományos Osztálya régészeti csoportjának a rajzolója. 1972–1983: a tervtár munkatársa, 1979-től a vezetője. 1982-től a hivatal tudományos kutatója, 1983 óta Kőszeg műemlékeinek kutatója, a készülő nagytopográfia egyik szerzője.

⁵⁵ Gulyás Gyula néhány topográfiai szócikket is írt, például Fényeslitkéről, Kisvárdáról, Mándokról és néhány további északkelet-magyarországi településről: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*, I–II. Szerk. Entz Géza. Budapest, 1986–1987. 403–406.; 15–27., 57–62.

Ugyanis, ha elkezdődött egy tervezési munka, valamelyik művészettörténész készítette hozzá egy szakirodalmi összeállítást, valamint feltérképezte, hogy mit lehet tudni az adott épületről. Gyulácska féléves késéssel leadott egy dossziét: elkészítette Pácin teljes szociográfiai felmérését. A kastélyról mindössze fél oldal volt a műben.⁵⁶ Semmi szükségünk nem volt rá! De őt ez érdekelte. Ezután behívtam, és mondtam neki:

– Ide figyeljen, Gyula, maga tehetségesen filmezik, ellenben abszolút nem érdeklí a műemlékvédelem. Nem volna jobb magának valahol máshol?

Igazam lett, mert a testvérével⁵⁷ együtt készített filmek⁵⁸ komoly sikereket arattak. Előbb Lilla, majd Joli vette át a tervtárat, és beletárolta az elmaradásokat. Már korábban is ömlöttek be a tervek, mert mentek a munkák, ráadásul nemcsak az OMF, hanem az egyéb tervezőirodák által felújított műemlékek anyagait is le kellett adni. Napi 15–20 dokumentációt be kellett volna leltározni, ehelyett Gyula a pácini szociográfiával foglalkozott.

Az irattár anyaga is elképesztően izgalmas. Pláne a 19. század végi–20. század elejei iratokkal lenne érdemes foglalkozni. A korai anyagot jobban ismerem, mint a későbbit, de emlékszem, hogy nemcsak a levelezéseket, hanem az összefoglaló eredményeket, tervtanácsi jegyzőkönyveket is leadtuk. Kifejezetten izgalmas lehet egy tervtanácsi jegyzőkönyv abból a szempontból, hogy milyen észrevételeket tesznek, hisz néha komoly viták alakultak ki. Az intézmény fejlődésére nézve nagyon fontos dolgok vannak ezekben a dokumentumokban. Egy ponton lezártuk az irattárat, az elmúlt harminc év anyaga már nincs benne. Emlékszem, hoztak egy rendeletet, hogy a továbbiakban nem kell leadni az anyagokat, ezért a kilencvenes évek vezetői dömpingje, minisztériumi váltásaikor készült iratok már nincsenek meg, pedig ezekben és az ezutániakban is nagyon sok érdekesség lehet.

FDE: Egy másik gyűjtemény, a Magyar Építészeti Múzeum anyaga is a Tudományos Osztályhoz tartozott.

HSM: Az OMF kicsit túlvállalta magát – ez biztos. A kivitelezés pont úgy idegen volt a hivataltól, ahogy az Építészeti Múzeumnak sem a Tudományos Osztályhoz

⁵⁶ Vö.: Feld István: Korai kastélyok és kúriák Északkelet-Magyarországon. *Vagabundus. Gulyás Gyula tiszteletére*. Szerk. Biczó Gábor. Miskolc, 2004. 79–80.: „a pácini kastély újabb, immár teljeskörű helyreállítása során épp az épület feltételezett középkori eredete kapcsán kapcsolódhatott be 1978-ban e sorok régész végzettségű írója munkatársaival a – természetesen művészettörténész diplomával rendelkező – Gulyás Gyula által vezetett újabb kutatásba. Már az első néhány kutatóárral megállapíthattuk, hogy szó sincs középkori épületről, s később, amikor már teljesen tehermentesítettük a filmművészet számára a jelen kötettel 60. születésnapján köszöntött Tanár Urat, fel is tárhattuk annak a feliratos kőtáblának az eredeti helyét, mely minden írott forrásnál jobban – vagy azokkal szemben – bizonyította, hogy késő-reneszánsz építészeti ezen gyöngyszeme teljes egészében 1581-ben épült.”

⁵⁷ Gulyás János (1946–2021), filmrendező, operatőr, egyetemi tanár. 1976–1979: a Híradó- és Dokumentum Filmstúdió operatőre, 1979–1993: a Mafilm rendezője és operatőre, 1993–1994: a Magyar Televízió Dokumentum Műsorok Stúdiójának vezetője.

⁵⁸ Pl. *Azért a víz az út...* (1980), *Pofonok völgye, avagy Papp Lacit nem lehet legyőzni* (1981), *Én is jártam Isonzónál* (1986), *Málenkij robot* (1990), *Széki lassú* (1993) stb.

kellett volna tartoznia. Annak a múzeumi világ keretébe kellett volna behelyezkednie, mert ott van a helye, nem nálunk. Az Építészeti Múzeum nagyon fontos törekvés volt, de rendkívül méltatlan körülmények között tengődött évtizedeken át. Megálmodták, majd egyszerűen nem volt meg hozzá a kellő fedezet. Mások mellett Zádor Annuska megszerezte a létrehozását, éppen akkoriban, amikor visszamentem gyesről. Meg is alapították, de a körülmények nem voltak megfelelőek. Nagy nehezen kaptunk egy kis lakóházat Óbudán, a Mókus utcában. Az az épület csak arra volt jó, hogy a gyűjteményt viszonylag megnyugtatóan elhelyezzük benne, de egyetlenegy olyan térrel sem rendelkezett, amiben kiállítást lehetett volna rendezni. Teljesen alkalmatlan volt arra, hogy bármilyen múzeumi rendezvényre sor kerüljön benne.⁵⁹

FDE: A székház aulájában azért voltak kiállítások.

HSM: Persze, időnként kiállítottunk egy-egy anyagrészt, de az nem elég. Múzeumként kellett volna egy rendes kiállítóhely. Mondhatjuk, hogy milyen jó, hogy gyűjtöttük az anyagot – eszméletlen mennyiségű anyag zúdult a nyakukba –, de egy múzeum addig nem múzeum, amíg nincsen állandó kiállítása. Tényleg remek anyagunk volt, és szegény Pusztai Laci⁶⁰ mindent megpróbált, de pénz nélkül képtelenség volt előrelépni.

KG: Legyen szíves, meséljen még Pusztai Lászlóról.

HSM: Egy végtelenül rendes, tisztességes és lelkes ember volt, nagyon kedveltem. Annyira akarta az Építészeti Múzeumot... Akarta, csinálta, hősiiesen küzdött érte – teljesen reménytelenül. Nagyon jó anyagokat gyűjtött be, de mi a manót tehetett volna pénz nélkül? Főnökként többször fel is vettem, hogy nem lehet-e ezt a múzeumot valahogy külön kezelni? Nem mondhattam mást, mert sajnos egyáltalán nem tartoztak bele az osztály profiljába, annyira más jellegű problémákkal küszködtek, mint ez az „élő”, gyakorlatibb terület. Egy múzeum másképp működik és mások a teendői, mint egy olyan intézménynek, amelyik kutatásokat végez és az alkalmazottai terepre járnak. A múzeumnak önállóan kellett volna lennie – ez az igazság. Minden évben beállítottunk valamennyi pénzt a működésre, amit soha nem kaptunk meg. Időnként, ha a restaurátor csoport keretéből átvettem valamennyit a múzeumba, akkor restauráltattunk ezt-azt, hogy legalább a legrosszabb állapotban lévő műtárgyakat megmenthessük. Ilyen körülmények között nem tudtak olyan eredményeket felmutatni, mint amelyekre egyébként képesek

⁵⁹ Vö.: Bugár-Mészáros Károly: A Magyar Építészeti Múzeumról. *Műemlékvédelem*, 46. 2002. 90-95.; Kovács Dániel: Fehérvártól a Sándor-palotáig: az Építészeti Múzeum korai története. *Építészfórum*, 2022. november 22. Online: <https://epiteszforum.hu/fehevartol-a-sandor-palotaig-az-epiteszeti-muzeum-korai-tortenete> (letöltés ideje: 2024. október 5.).

⁶⁰ Pusztai László (1944–2017), művészettörténész. 1968-tól az OMF Gyűjteményi Osztályán dolgozott. 1975–2000: a Magyar Építészeti Múzeum vezetője. Ez idő alatt jelentős gyűjtőmunkát végzett, többek között Tólos Gyula, Györgyi Dénes, Rimanóczy Gyula hagyatékával gyarapítva a múzeumot. 1979-ben meghívottként jelen volt Helsinkiben az ICAM (International Confederation of Architectural Museums/Építészeti Múzeumok Nemzetközi Szövetsége) megalapításánál. Behatóan foglalkozott a magyarországi öntöttvas-művészettel.

lettek volna. Ritoók Pali és Hadik András⁶¹ is ott dolgozott, mind remek szakemberek voltak; nem rajtuk múlt a dolog. A munkatársak és a gyűjtemény is más körülményeket érdemelt volna. Mégis azt érzem, hogy ezek az évek bizonyos szempontból pozitívak voltak, mert isteni anyagokat tudtak megszerezni, és végül is ez a fontos. Aztán majd csak lesz ezekkel is valami.

A múzeum helyzetéhez tegyük hozzá: Mendele halála után már tényleg csak úgy jöttek-mentek a legkülönbözőbb igazgatók, akik közül senki sem tudta igazán, hogy miről szól ez az egész, mik az igazán fontos dolgok, hisz máshonnan érkeztek, más területen dolgoztak, mással foglalkoztak korábban. Hogy minek kéne lennie a fő csapásnak és mi az, ami igazán fontos, azt azok tudták, akik ott „nőttek fel”. És ebbe az is beletartozik, hogy mit kellett volna, illetve mit lehetett volna tenni az Építészeti Múzeummal. Ez azért is szomorú, mert az 1990 utáni politikai berendezés elvileg nagyobb hangsúlyt fektetett a nemzeti gondolkodásra, mint a korábbiak – legalábbis ezt mondták. Kérdem én: ebből a szempontból mi a fontos, ha nem az, hogy a múzeumokban őrzött régi anyagokat megnyugtatóan őrizhessék és bemutathassák? Ahelyett, hogy hamis pátoszt kreálnánk, és állandóan a nemzet nagyságáról beszél-nénk, az anyagot kellene bemutatni, mert az a tény, az mutatja meg reálisan, hogy mink van, honnan jövünk. Ezt kellene megmutatni az embereknek, nem elhallgatva a szomorú sorsot, vagyis, hogy ennek az anyagnak bizonyos részei különböző időkből és különböző okokból kifolyólag jelentős mértékben elpusztultak. Ezt is sokkal jobban kellene hangsúlyozni. Minden emlék pótolhatatlan. Ami egyszer elpusztult, azt nem tudom újból megalkotni. Felőlem mondhatnak, amit akarnak, de minden, ami másolat, az egész egyszerűen nem lehet ugyanaz, mint az eredeti, és nem ugyanazt az értéket képviseli. Az eredetiség érték, az mutatja meg a valóságot. És ezt az értéket devalválom, ha megpróbálok valami olyat alkotni, ami az eredetiség látszatát szeretné kelteni, miközben másolat. Egy múzeum pedig pontosan erre jó (ez a feladata): megmutatja ezeket az értékeket, az eredeti darabokat, a nemzet kultúrkincsét. Nem feltétlenül olyan látványos, amilyen a mai technika alkalmazásával lehetne, de eredeti. Hiába rekonstruálják egy az egyben a Szent István-termet, az akkor is másolat marad, miközben a múzeumban ott vannak az eredeti dokumentumok. Az az anyag a miénk, és az mutatja meg, hogy kik vagyunk, és hogyan néztünk ki valójában.

FDE: A gyakorlatban hogyan zajlott ennek a népes osztálynak a vezetése? Hogyan tudta nyomon követni az eseményeket?

HSM: Nem szerettem a nagy osztályértekezleteket, egész idő alatt talán egy ilyet tartottam. Mindig azokkal beszéltem meg a dolgokat, akikre tartozott, hisz miért zavartam volna a falkép-restaurátorokat a régészeti munkákkal? Máskor kifejezetten azt a team-et hívtam össze, amelyik egy adott épületen dolgozott. Megbeszéltük, hogy a különféle szakágak hogyan tudják beosztani úgy a munkájukat, hogy egyrészt ne zavarják egymást, másrészt, hogy betartsák azt a rendet, ami az eredményes munkához szükséges, hisz természetesen nem mindegy, hogy ki mikor lép be a munka-

⁶¹ Hadik András (1953–), művészettörténész, muzeológus. 1981–2011: a Magyar Építészeti Múzeum munkatársa.

folyamatba. Azért tudtam ennyi emberrel mindent elintézni, mert minden percem be volt osztva. Nem volt olyan, hogy órákig értekeztem. Fél órát adtam az ügyekre, mert tudtam, hogy vagy meg tudjuk beszélni annyi idő alatt, vagy úgysem lesz belőle semmi. Soha nem kiabáltam, épp ellenkezőleg: akkor voltam a legcsendesebb, ha nagyon dühös voltam.

FDE: Mi tudta kiváltani Marianne haragját?

HSM: Nagyon nem szerettem, ha valaki nem tartotta be azt, amit megbeszélünk. Ha nem tudja betartani, szóljon. De azt sem szerettem, ha egymásra próbáltak rákenni valamit. Akkor mindig behívtam a másik felet is, és az egész viszály rögtön abbamaradt. Egyik sem szólt a háta mögött a másik ellen, mert tudták, hogy öt perc múlva ott lesz, akiről beszéltek. Ha valakivel bajunk van, azt meg kell mondani a szemébe (lehetőleg anélkül, hogy megsértenénk).

KG: Hát, igen...

FDE: Ez valóban nagyon fontos.

HSM: Egyszer Sándor Mari valami nagy hülyeséget csinált – olyan típus volt –, amiért Entz tanár úr kénytelen volt fegyelmit adni neki. Nagyon nem szerette az ilyesmit, ezért behívott, mint helyettesét:

– Marinak kellene adni egy fegyelmit. Marianne, hadd ne nekem kelljen.

Megírtam, majd betettem egy szép borítékba. Mari épp beteg volt, felhívtam otthon, és mondtam, hogy átmegegyek meglátogatni. Elvittem neki a papírt, átadtam, majd miután elolvasta, megköszönte a fegyelmit, még pusztit is kaptam. Az ilyen helyzeteket is meg lehetett oldani. Nekem soha nem volt bajom az emberekkel. A körülményekkel volt bajom, amik nem tették lehetővé, hogy a dolgok simán menjenek. Persze, egy ekkora hivatalban törvényszerűen akadtak olyanok, akik szerették bántani a másikat, a vezető egyik legnehezebb feladata pedig az, hogy ezeket át tudja hidalni. Fontos, hogy az ilyesimből ne csináljunk ügyet, és ne álljunk azonnal valamelyik oldalra, hanem tegyük helyre azt a személyt, akit helyre kell tennünk. Nagyon sokat számított, hogy egy tízfős csoportból indulva lettem egy ekkora részleg vezetője, ugyanis mindenkit ismertem. Nemcsak a hivatalból, hanem a távolabbi, műemlékekhez kötődő szakmai körökből is, hiszen 1955 szeptemberétől 1998 januárjáig kizárólag ezen a területen mozogtam. Volt időm szép lassan megismerni az embereket, hiszen nem belekerültem egy tömegbe, hanem mellettem fejlődött fel a hivatal. Ez nagy előny volt.

KG: Megemlítenénk néhány kollégáját a Tudományos Osztályról, akik még nem vagy csak érintőlegesen kerültek szóba, és arra kérném, mondja el, milyen emlékeket őriz róluk. Nem hangzott még el Voit Pál⁶² neve.

HSM: Még egyetemi hallgatóként ismertem meg Voit Pált. Az Iparművészeti Múzeum igazgatója volt, ahonnan politikai okokból kellett távoznia. Nem volt állása, ezért odavették hozzánk a Tudományos Osztályra, Entz tanár úr pedig teljesen szabad kezet adott neki. Nagyon nagy tudású ember volt, ráadásul az a típus, aki ezt

⁶² Voit Pál (1909–1988), művészettörténész. 1936-tól a budapesti Iparművészeti Múzeum munkatársa, 1946–1949 között az igazgatója. 1954-ig alkalmi megbízatásokból élt. 1954–1960: az Akadémiai Kiadó szerkesztője, 1960–1970: az OMF munkatársa, Tudományos Osztályának osztályvezető-helyettese.

13. Voit Pál Egerben, a háttérben a minorita templommal. MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

a hatalmas tudását hajlandó is volt bizonyos fokig átadni. Osztályvezető-helyettesi státusszal bírt, így amikor Entz tanár úr szabadságra ment, rá bízta a részleget. Ő is gyakran fordult hozzám a korábban már említett kéréssel:

– Mindent megcsinálok, Marianne, de ha be kell menni Gólyához, ezt a feladatot meghagynám magának.

A hivatalban kizárólag a Heves megyei topográfián⁶³ dolgozott, ami remekül sikerült. Valljuk be, ezek a kötetek igencsak különböző színvonalon valósultak meg, és rengeteg múlt azon, hogy ki szerkesztette őket. Voit szinte teljesen egyedül csinálta Heves megyét, hiszen gyakorlatilag nem volt más dolga. Ez ellen természetesen egyikünk sem szólt egy szót sem, és nemcsak az iránta érzett tisztelet, hanem az együttérzés miatt sem. Nagyon csúnyán tették ki az Iparművészetiből.

KG: Erről beszélt esetleg Önöknek? Az Esterházy-per következtében történt mindez.⁶⁴

HSM: Soha nem beszélt róla, ez nem volt téma. Ennek ellenére nagyjából tudtuk, mi történt. Azt hiszem, le is tartóztatták.

KG: Fél évet börtönben ült.

⁶³ Voit Pál: *Heves megye műemlékei*, I-III. Szerk. Dercsényi Dezső, Voit Pál. Budapest, 1969-1978.

⁶⁴ Az Esterházy-perhez Csernyánszky Mária kapcsán ld. a Bardoly Istvánnal készített interjúkat: *Enigma*, 29. 2022 (2023). No 113. 131-132.: 39-40. jegyzet.

HSM: Igen, én is így tudom. De soha egyetlen szó sem hangzott el erről a témáról. Persze, abban a korszakban sok mindenről nem beszéltünk – csend volt. Ebben az esetben is ez történt: tudtunk a Voittal történekekről, de ő magában tartotta az érzéseit, mi pedig nem kérdeztük. Elég hamar elment tőlünk; azt hiszem, elfáradt. Nagyon sok igazságtalanság érte, és talán nehezen dolgozta fel ezeket. Pár évig volt csak az OMF-ben. Amikor elérte a nyugdíjkorhatárt, azonnal élt a lehetőséggel.

FDE: A jegyzék kapcsán röviden említette Gergelyffy Andrást. Hogyan látja a falkutatási módszer létrejöttében betöltött szerepét?⁶⁵

HSM: Gergelyffy András egy kedves, rendes, tisztességes ember volt. Rengeteget segített másoknak, a lelke mélyéig vallásos volt, amit nagyon tiszteltem benne, de az az érzésem, hogy fontosabb volt számára a hit és az egyházi vonal, mint a műemlékes szakma. Rettenetesen lassú volt, mint maga a csiga. Amit megcsinált, az a többieknek tizedannyi idejükbe tellett. A felesége sajnos sokat betegeskedett, András pedig példaértékűen ápolta. Ugyanakkor elképesztő dolgai voltak. Valahányszor kiküldték Sopronba, Győrnél leszedték a vonatról, és bevitték a rendőrségre, mert elfelejtette magával vinni az engedélyt. Ekkoriban külön engedélyre volt szükség, hogy a határsávba mehessünk kutatni, óriási cirkusz volt. A nőket kevésbé zargatták ez ügyben, de a férfiakat rendszerint igazoltatták, és Andriskát folyton „meg is fogták”. Azt gondolták, disszidálni fog, pedig, ha valaki, hát ő teljes mértékben alkalmatlan lett volna ilyesmire. Úgy érzem, hogy a falkutatás módszerének kidolgozásában nem játszott jelentős szerepet. Azt Dávid Ferinek és a körülötte dolgozó fiatalabb kollégáknak, Lővei Pálnak, Mentényi Klárának, Lászay Juditnak, Somorjay Sélysette-nek, Haris Andreának, valamint Szakál Ernő támogatásának köszönhetjük. Meghatározók voltak a hozzájuk csatlakozó építészek is, akik hamar felismerték, mekkora segítséget jelent számukra az a temérdek adat, amit a falkutatás által megismerhettek. Feri remek kapcsolatot alakított ki velük is; őt valójában mindenki szerette. Okos, értelmes, kitűnő szakember volt, emellett lelkes és szorgalmas – mindent megcsinált. A fiatalok is nagyon kedvelték, szívesen dolgoztak vele, ahogy ő is velük.

14. Gergelyffy András. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

⁶⁵ Gergelyffy Andrásnak a falkutatási módszer létrejöttében betöltött szerepéhez ld.: Lővei Pál: A falkutatási módszer vázlatos története Magyarországon. *A falkutatás elmélete és gyakorlata a műemlékvédelemben*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2020. 30–32., 41.

FDE: Kevesebb szó esett eddig a régészekről, Czeglédy Ilonáról⁶⁶ pedig talán semennyi sem.

HSM: Jó szakember volt, mindig igyekezett rendesen dolgozni, de rengeteg problémája volt az életben. Talán emiatt nem volt benne az az abszolút lelkesedés, mint Valter Ilonában, Sándor Máriában, Feld Istvánban. A legtöbb kollégán azt láttam az osztályon, hogy örömet jelent számára a munka, Icának viszont mindig volt valami problémája. Miután én lettem az osztályvezető, egy kis idő elteltével el is ment a hivatalból.

KG: Kozák Károlyról is szeretnénk volna kérdezni. Utólag sok kritikai éri a munkásságát.

HSM: Borzasztóan tiszteltem, hogy egy tanító három gyerekkel otthagyja az állását, és elkezd egyetemre járni – ez egy döbbenetes dolog volt. Közel negyven évesen jött ki az ELTE-éről. Szorgalmas volt, de nem volt meg benne az a szervezői készség, amire szükség lett volna, továbbá mérhetetlenül féltékeny volt másokra, és senkivel nem akarta megosztani a kutatási eredményeit. Ez utóbbi állandó vita tárgya volt. Egyszerűen nem adott át részletes dokumentációt az építésznek, hanem ült rajta. A másik probléma az volt, hogy valójában nem fejezte be az egyetemet, nem volt diplomája. Entz tanár úr maga volt a jószág, így ezt is elnézte neki, mégpedig ugyanazon körülmények miatt, amiért én sem szeretnék róla rosszakat mondani – három gyerek, családi háttér, terhelt előélet. Talán az sem volt meg benne, ami Valter Ilonában, Sándor Máriában igen; ők egyszerűen az orrukkal érezték, hogy mit kell csinálni a terepen. Karcsi is lelkes volt, egy jó iparos. Rendkívül tiszteletreméltó volt a szakmája iránti ragaszkodása, és alapjában véve szörnyen sajnáltam őt. De egyszerűen soha nem adott le egyetlen tisztességes dokumentációt sem, így pedig nem lehet dolgozni. Szép dolog a régészet és az elért eredmények, ám azokat dokumentálni, publikálni kell, aztán odaadni az építésznek, különben nem lehet velük mit kezdeni. Nincs mese, a műemlékvédelem nem egyszerűes munka, hanem a legkülönbözőbb szakemberek közös tevékenysége. Nem lehet vasmarokkal őrizni, amit találtam, nehogy „ellopják”. Még csak hasonló sem fordult elő soha, Karcsi mégis képtelen volt megbízni a kollégáiban, emellett túlságosan kedves sem volt, sokkal inkább magánakvaló. Szerintem ez mind abból fakadt, hogy nehéz körülmények között kellett eltartania három gyereket, ezért inkább sajnálta őt az ember, minthogy szidta volna. Főként Eger⁶⁷ bánta mindezt; egy másik régésszel valószínűleg többet tudnánk róla, mint amennyit most tudunk, ez a nagy magyar igazság. Emlékszem, amikor Mendele Feri volt az igazgató, többször is összeültünk, hogy mégis mi a fenét csináljunk Karcsival. Nem akartunk rosszat neki, hiszen mindnyájan tudtuk, miről van szó.

Amikor elment, iszonyú rendetlenség maradt utána, töméntelen leltározatlan lelettel. Nagyon fontos volt, hogy a régészek által feltárt kőanyagról lehetőleg azonnal készüljön leltár. Karcsi ezt a munkát sosem végezte el. Szerintem túl is vállalta magát, valamint sokszor túl aprólékosan dolgozott, sok mindent elodázva, miközben

⁶⁶ Czeglédy Ilona (1937–2022), régész, muzeológus. 1961–1968: az OMF Tudományos Osztályának munkatársa, 1968–1974: a diósgyőri várban létrehozott múzeum igazgatója, 1974–1981: a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ osztályvezetője, 1981–1992: az MNM tudományos főmunkatársa.

⁶⁷ Vö.: Kárpátiné Ézsias Edit: Kozák Károly egri vonatkozású művei. *Az Egri Vár Híradója*, 21–22. 1990. 6–9.

bizonyos dolgokat azonnal meg kell csinálni. Nem lehet azt mondani, hogy majd két-három hónap múlva megcsinálom azt a vacak leltárt, mert egyszerűen nem létezik olyan agy, amelyik ennyi idő elteltével is pontosan tudná, hogy egyik-másik lelet honnan került elő. Azt a leletanyagot akkor kell leírni, amikor megtaláltam, és egy olyan nagy ásatásnál, mint amilyen az egri volt, minden ilyen lépés rettenetesen fontos. Nekem a mai napig Ilu⁶⁸ az egyik legjobb barátnőm. Rengetegszer láttam, hogyan dolgozik, és pontosan tudom, hogy mindent azonnal dokumentált, mindent rögtön beletárolt, mert ez számára volt fontos ahhoz, hogy utána le tudja vonni a következtetéseket egy publikációban.

KG: Pamer Nóra.

HSM: Nórácska? Ő egy külön fejezete az életünknek. Nagyon kulturált, nagyon értelmes nő volt. Mikor én az egyetemre jártam, ő már végzett. De Sorgo orvosprofesszorhoz⁶⁹ ment feleségül, és egy nyitott tetejű, piros autóval rohángászott, ami az 1950-es években finoman szólva meglepő volt. A férje révén egy kiterjedt, értelmiségiekből álló társaság tagja volt. Ekkoriban került a hivatalba.

FDE: Később 20. századdal is foglalkozott, a két világháború közötti építéssel.⁷⁰

HSM: A későbbi munkásságának nem ismerem a részleteit. Azt tudom, hogy egyrészt élete végén majdnem megvakult, másrészt, miután elvált De Sorgótól, hosszú ideig Gerő Laci bácsival élt együtt, mindenféle egyéb munkákat vállalva, mert nem nagyon tudott már kimenni a terepre. Persze, korábban is adódtak problémák. Néhány alkalommal mondtuk – illetve mondták – neki, hogy „Nóra, nem keresztbe, a falra merőlegesen kéne húzni azt az árkot?”⁷¹

FDE: Lukács Zsuzsa, Mezősiné Kozák Éva.⁷²

HSM: Zsuzsa is részt vett a falkutatási munkákban, és nagyon rendszeresen dolgozott. Tisztességesen, lelkesen elvégzett minden feladatot, és rendes ember volt. Tökéletesen beleillett a társaságba.

Éváról is ugyanezeket tudom mondani. Rendkívül szorgalmas volt, mindig szépen beletárolta a leleteket, megírta a dokumentációt, és többnyire publikálta is a kutatási eredményeit. Rend volt körülötte, és remekül lehetett vele együtt dolgozni. Szegény, állandóan restellte magát a nagybátyja, Kozák Károly miatt.

KG: Tóth Sándor.

HSM: A művészettörténészek közül az egyik legérdekesebb egyéniség volt. Nem sokat dolgoztam vele, mert ő főleg ásatásokon vett részt (Entz tanár úr idejében), nekem pedig a régészekkel akkor még főleg nemigen volt kapcsolat, amikor pedig átvettem az osztály vezetését, már nem dolgozott az OMF-ben. Kitűnő kvalitású, egyben igen-

⁶⁸ Valter Ilona

⁶⁹ De Sorgo Miklós (1880–1972), orvos.

⁷⁰ Pamer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*. Budapest, 1986.

⁷¹ A kishánai vár ásatása során is tudunk egy ilyen esetről, amelyhez ld. a Vándor Andrással készített interjúmat: *Enigma*, 29. 2022 (2023). No 113. 121.

⁷² Mezősiné Kozák Éva (1939–2016), régész. Négy évtizeden át az OMF munkatársa volt. Főleg a Dunántúl emlékeinek kutatója, a vértesszentkereszti bencés apátság romjainak feltárója és monográfiusa.

csak öntörvényű ember volt. Mindnyájan tudtuk, hogy egy speciális személyiség, aki bizonyos értelemben kilóg a sorból. Entz tanár úr nagyon kedvelte, hiszen ismerte az esztét, tudta, milyen kiváló meglátásai vannak. Azzal viszont nem szeretett volna Tóth Sándor kapcsán szembenézni, hogy egy hivatal az egy hivatal, ahol vannak szabályok, és bizony sok esetben tartania kellett a hátát érte. Egy szakmai kollektívában nem lehet úgy dolgozni, hogy mindig a saját elképzeléseim és gondolataim után megyek, bizonyos alkalmazkodási képességre – bárhol dolgozik is az ember – szükség van. Sándor nagyon nehezen viselte, ha valami nem az ő elképzelései szerint történt. Félreértés ne essék, valószínűleg nagyon sok mindenben igaza volt, tehát még csak azt sem lehet mondani, hogy elfogultan látott volna dolgokat. (Bár ezt is inkább csak hallomásra alapozom, mivel soha nem dolgoztunk közvetlenül együtt.) Ugyanakkor, ha éppen nem volt igaza, ő azokban az esetekben is csak harcolt és harcolt tovább.

Ezen túlmenően képtelen volt tudatosítani magában az akkori világ korlátait, amiket akkor sem lehetett átlépni, ha az ember a feje tetejére állt. Kezdve azzal, hogy soha nem volt elég pénz; amíg én ott dolgoztam, ez volt az egyik legnagyobb átok. Sokszor mondták, hogy a régészek lassan dolgoznak. De vajon miért? Ha tudom, hogy egy ásatás kétfélmillió forintba kerül, de csak ötszázezret kapok rá egy évben, miért dolgozzak gyorsan? Hiszen a hiányzó összeg miatt úgyszemint tudom befejezni a feladatot abban az évben. Ez állandó probléma volt, Entz tanár úr alatt és az én időmben is mindig megkaptuk, hogy nem készülünk el időben az ásatásokkal, miközben sosem adták oda hozzá a szükséges összeget.

Tóth Sándor rettenetesen nehezen vette ezeket a problémákat, miközben pozitív eredmény is akadt bőven. Emlékszem, mekkora eredménynek számított, mikor a hivatalvezetésnek sikerült elérnie, hogy hozzanak egy törvényt, amelynek értelmében minden nagyberuházás előtt kötelezően elő kellett írni az ásatást. Ez önmagában véve óriási dolog volt, akkor is, ha a gyakorlatban a törvény elfogadása után soha nem adtak annyi pénzt, amennyibe az ásatások kerültek. De legalább a lehetősége megvolt annak, hogy előzetes feltárásokat végezzünk. Az 1950-es években nem volt még ilyen törvény, úgy dobálták ki a véletlenül előkerült leleteket, mint annak a rendje. Aztán az is sokat számított, hogy megindult a régészeti topográfia. Ezt az akadémia irányította, de a mi szakembereink is részt vettek benne. Nagyon fontos volt, mert rengeteg mindent előzetesen rögzített, ami alapján később, ha valahol elkezdtek egy munkát, tudni lehetett, hogy ásatást kell végezni, mert biztosan leletekre bukkanhatnak. Szóval voltak előre lépések, csak épp minden lassan ment, pénz nélkül és komoly nehézségekkel. És persze borzasztóan sok múlt az egyes embereken, akikkel a műemlékvédelem kapcsolatba került. Minden könnyebben ment, ha a hivatal olyan partnerre lelt, mint amilyen Takács Gyula⁷³ volt Baranyában. Párttag létére eredetileg történelemtanár volt, és imádta a megyéjét, imádta a régiségeket – persze, hogy mindig

⁷³ Takács Gyula (1929–2020), magyar-történelem szakos tanár, művelődéspolitikus. Pécsen tanított, majd 1954-ben kinevezték a Baranya Megyei VB. oktatási osztályvezetőjének. 1957-től a művelődési osztályt vezette ugyanott. 1966–1990: a Baranya megyei tanács elnökhelyettese. Kulcsszerepet vállalt a pécsi Modern Magyar Képtár, a Csontváry Múzeum, valamint a Művészetek Háza megalapításában.

segített. Sándor Mari annyit ásott a középkori egyetem területén, amennyit akart, hiszen mind Takács, mind a püspök⁷⁴ támogatta ebben. A püspök biztosította a területet, a megyei tanács pedig örült, hogy újabb és újabb középkori részletek kerülnek elő. Ilyen körülmények között ragyogóan lehetett dolgozni. Azonban olyan tanácselnökre is emlékszem, aki nem akart segíteni a hivatalnak, mert egyszerűen nem érdekelte ez az egész. Sok mindentől függött tehát a munkánk viszonylagos zavartalansága, Tóth Sanyi pedig nehezen maradt nyugodt ennyi bizonytalanság közepette, ha nem tetszett neki valami, akkor megsértődött, és a legborzalmasabb dolgokat mondta olyan embereknek, akiknek nem kellett volna. Kiabált, az a típus volt. Különben kedveltem őt, tényleg egy nagyon okos, nagyon kulturált, szakmailag rendkívül felkészült kollégáról van szó, akinek rengeteg mindenben igaza volt. Talán még többre vihette volna egy kicsit könnyebb természetű; a nehéz természetű emberek mindig önmaguk ellen (is) dolgoznak.

FDE: Dobrovits Dorottya.

HSM: Dorka nagyon okos lány volt és nagyon szerencsétlen is egyszerre. Érdekes, egyszersmind meglehetősen terhelt család az övék, mind a két lány, ő is és a húga is öngyilkos lett. Az édesanyjuk a néprajzos Dömötör Tekla,⁷⁵ az édesapjuk, Dobrovits Aladár volt. Csak felületesen ismertem őket, pontosan tudom, hogy a szakmájukban mindketten kiválóak voltak, tehát itt inkább emberi problémákról lehetett szó, valamint talán arról – az egyébként nem ritka jelenségről –, hogy a kiemelkedő ész sokszor idegrendszeri gondokkal is együtt járhat. A lányaik egy állandó személyes problémáktól terhelt családban éltek, hisz nem lehet véletlen, ha két gyerek is öngyilkos lesz. Ott valami komoly gond volt, ami az egész életükre rányomta a bélyeget.

Dorka sokkal többre lett volna hivatott; okos is volt, tisztességes is, és akart is. Példás szorgalom jellemezte, korántsem az édesapja pozíciójától remélt előnyökre akarta építeni a karrierjét. Kiemelkedő műveltséggel és szakmai felkészültséggel rendelkezett, remekül beszélt nyelveket, tehát minden szempontból abszolút alkalmas volt arra, hogy igazán jelentős tudományos pályát fusson be. Nem szakmai problémák miatt vetett véget az életének. A férjével, Császár Lászlóval⁷⁶ nyolc éven át egy gimnáziumba jártam Kispesten. Ő mondta el nekem, hogyan történt. Beszélgettek otthon, és valamiben nem értettek egyet (nem kiabáltak egymással, pusztán más véleményen voltak), mire Dorka felállt, azt mondta, neki ebből elege van, odament az ablakhoz, és leugrott a negyedik emeletről. Azt hiszem, ebből is érzékelhető, hogy súlyos idegrendszeri problémái lehetnek. Korábban elváltak a szüleik, ráadásul – amennyire tudom – óriási cirkusszal. Szóval súlyosan terhelt család volt az övék.

⁷⁴ Cserháti József (1914–1994), római katolikus pap, 1964–1989: pécsi megyéspüspök.

⁷⁵ Dömötör Tekla (1914–1987), néprajzkutató, folklórkutató, tanszékvezető egyetemi tanár. Kerényi Károly köréhez tartozott. 1945–1946: az MNM elnökségének tagja, 1946–1953: a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár munkatársa. 1953-tól az ELTE BTK Folklor Tanszékének oktatója, majd vezetője, ezzel párhuzamosan 1958 és 1966 között a Színháztudományi Intézet osztályvezetője.

⁷⁶ Császár László (1933–2008), építészmérnök. 1956–1957: a budapesti 23. Építőipari Vállalat munkatársa, 1957–1970: az OMF előadója, 1970–1976: az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Területrendezési Főosztályának főmérnök-főelőadója, 1976–1990: az OMF Műemlékfelügyeleti Osztályának helyettes vezetője. 1980 és 1982 között az intézmény párttitkára.

FDE: Császár Lászlóval az OMF-ben találkozott újra?

HSM: Igen.

FDE: Róla is mesélne nekünk?

HSM: Csaszikáról? Nagyon kedves ember volt, de őszintén szólva nem tartottam a legkiemelkedőbb építészek egyikének.

FDE: Talán csak a kezdeti időszakban tervezett, a tervtárban fennmaradt néhány rajza.

HSM: Valóban nem a Tervezési Osztályon dolgozott, hanem... Hol is?

FDE: A Felügyeleti Osztályon.

HSM: Igen! Román András mellett.

FDE: Aztán kabinetfőnök lett.

HSM: Ez már azután lehetett, hogy én nyugdíjba mentem, mert erre nem emlékszem. Csaszi a gimnáziumban rendes tanuló volt, és később az OMF-ben is mindig tisztességesen megcsinálta, amit kellett, de kiemelkedő tervekre nem emlékszem tőle. Talán egy épülettel foglalkozott hosszabban.⁷⁷ Dolgozott becsülettel, de amíg én ott voltam, igazán nagy dolgok nem történtek körülötte, nem játszott meghatározó szerepet.

FDE: Később a vas- és vasbeton-építészettel foglalkozott – abból írt kandidátusi dolgozatot.⁷⁸

HSM: Ez is később lehetett, miután eljöttem. Ők tovább maradtak. Én tíz évet dolgoztam még azután, hogy elértem a nyugdíjkorhatárt, ami akkor 55 év volt. 65 évesen jöttem el.

KG: Térjünk át a műemlék-helyreállításokra, valamint a Tervezési Osztályra, amelyet az OMF megalapítását követően elsőként Gerő László vezetett.

HSM: Fantasztikus volt a maga könnyedségével. Remek osztályvezető, aki pontosan tudta, mennyire szabad beleavatkoznia a kollégái dolgába, és hogy hagyni kell őket önállóan dolgozni, amennyire csak lehet. Ez egy nagyon fontos vezetői képesség, amit az embernek ebben a pozícióban meg kell tanulnia. Én Entz tanár úrtól tanultam meg, és később is ezt követtem. Mindig megnéztem, ki mire alkalmas, és igyekeztem ennek megfelelően olyan feladatot adni neki, amiről tudtam, hogy meg tudja csinálni. Gerő is pontosan így járt el. Emellett a helyreállítási is mindig remekül sikerültek, nagyon jó ízléssel tervezett, a könyvei pedig – az egy külön történet. Hét, nyolc, tíz könyvből írt egy újat, és mindezt borzasztó rövid idő alatt. Mikor bekerültem a Várgondnokságba, a Puskin utcában mindig jelezte, hogy melyik kötetekre lenne szüksége a könyvtárból, és mivel Ilike már nem volt olyan fiatal, sokat segítettem neki. Mászkáltam a létrákon, hogy előszedjem Gerő Laci bácsinak a könyveket, aztán egyszer csak – nagyjából egy hét elteltével – megérkezett egy kis kiadvánnyal, amit abból a hét könyvből állított össze. Nagyon jól írt, olvasmányos stílusban. Az ő könyveit nyugodtan oda lehetett adni bárkinek, mert mindenki élvezettel olvasta, ráadásul a műemlékvédelemben is óriási szükség van ilyen jellegű kiadványokra.

⁷⁷ Minden bizonnyal a kisvárdai várról lehet szó: Császár László: A kisvárdai vár helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 41. 1997. 275–276.

⁷⁸ Császár László: *Korai vas és vasbeton építészetünk*. Budapest, 1978.; Uő: *A vázas építésmód változatai és formai jellegzetességei a történeti magyar építészetben – kandidátusi értekezés*. Debrecen, 1988.

Mindemellett pompásan szórakoztunk Gerő társaságában. Rém szellemes és kellemes ember volt, azután is, hogy teljesen igazságtalanul leváltották a Tervezési Osztály éléről. Amikor ez történt, addigra oly mértékben kinőttük a Dísz téri épületet, hogy sehol nem volt hely neki a házban. A régészek hatan ültek egy szobában, köztük Valter Ilu, Kozák Éva, Sándor Mari; ők fogadták be Laci bácsit. Éveken át ott ült a sok lány között, akik egyszerűen imádták őt. Rövid idő elteltével az osztályunk tiszteletbeli tagjaként tekintettünk rá, és minden osztálybulira meghívtuk. Épp a múltkor beszéltem Iluval, és felidézte, hogy az egyik oldalán ott ült Gerő tanár úr, a másikon Sándor Mari. Hogy mi volt abban a szobában...

FDE: Tudható Gerő leváltásának a pontos oka?

HSM: Egész pontosan nem tudom. Érzésem szerint a lelke mélyén nagyon megviselte őt a leváltása. Amikor ez történt, negyven-ötven év körül járt, ereje teljében volt, és jóformán csak dolgozott. Vagyis teljesen igazságtalanul váltották le, ugyanis a könnyedsége ellenére kiemelkedően szorgalmas volt, aki mindig tette a dolgát. Az is tény, hogy nem volt egy diplomata. Rém szellemesen, de sokszor odamondott, ami időnként talált is. El tudom képzelni, hogy valami ilyesmi miatt haragudtak meg rá.⁷⁹

Gerő épp az ellenkezője volt Horlernek, jóllehet, mindkettőjüknek megvoltak a maga erősei. Horler például óriási zeneértő volt, állandóan operába járt, valamint nagyon jó hangja volt, és – mélyen vallásos emberként – a Mátyás-templom kórusában énekelt. Ha jó kedve volt, a mi társaságunkban is istenien zongorázott. Egyszer rendeztek egy bulit az OMF-ben, amire valahonnan szereztek egy pianínót, és Horler egész este azon játszott, énekelte a különféle slágereket, táncolt. Néha megmutatta ezt a nagyon emberi oldalát is, és amikor épp nem hivatali ügyben kellett eljárni, olyankor rendkívül jópofa ember volt, jól el lehetett vele beszélgetni. Ugyanakkor az a típus volt, akihez nagyon kevesen tudtak igazán közel kerülni. Mindnyájan maximálisan elismertük, de megközelíteni általában nem sikerült, pedig szeretjük, tiszteltük. Kezdetben a főváros műemlékvédelmi osztályán dolgozott, ahol az engedélyeket adták ki. Kitűnően ismerte a jogszabályokat, és a későbbi működéséből kiindulva azt gondolom, nem lehetett könnyű dolguk a delikvenszeknek, akik engedélyt kértek tőle. Később a publikációi mindig kiválóan sikerültek. Aprólékosan dolgozott, és mindennel nagyon lassan készült el, de a végeredmény általában őt igazolta.

KG: Mennyiben befolyásolta Horler Miklós szemléletmódja, habitusa a Tervezési Osztály munkáját, vagyis az országban zajló műemlék-helyreállításokat?

⁷⁹ 1961-ben a 22-es Építővállalattól érkező Heincz László vette át az OMF Kivitelezési Osztályát, ahova számos kollégáját magával vitte (pártvonalról). Ezt követően egy hónapokig tartó belső vizsgálat indult, amelynek pontos okai egyelőre ismeretlenek, az eredményeként viszont fegyelmi úton eltávolították Párkányi Mihály főmérnököt, Gerő Lászlót pedig leváltották a Tervezési Osztály éléről. Ehhez ld.: Schönerné Pusztai Ilona: Az Országos Műemléki Felügyelőség emlékezete. *Ars Hungarica*, 45. 2019. 344–345. Ld. továbbá a Schönerné Pusztai Ilonával készített interjúkat: *Enigma*, 29. 2022 (2023). No 113. 45–46.: 9–10. jegyzet. Kevésbé valószínű, hogy az 1950–1954 között a budai vár déli védműrendszerét, majd 1966-ig a középkori királyi palota gótikus nagytermét és kápolnáját, valamint a Király-pincét rekonstruáló-helyreállító Gerő László leváltására direkt politikai okokból került volna sor.

HSM: Horler életét és vérért adta a műemlékvédelemért. Fantasztikusan képzett, kulturált, egyszersmind roppant merev ember volt, egy katonatiszt édesapa gyermeke, akinek ez a tulajdonsága a hivatali munkáján is nyomot hagyott. Szögezzük le még egyszer: rengeteget dolgozott, és nagyon sokat tett a műemlékekért. De a gyakorlatban közel sem volt olyan jó építész, mint amennyire elméleti szakemberként kiemelkedett. A simontornyai vár helyreállításában⁸⁰ a műemlékvédelemről vallott elvei öltöttek testet. Számomra ez volt az állatorvosi ló, mindig azt mondtuk: „Itt van a karta.” Amit tervezett, az a szöveg szó szerinti értelmezése és megvalósítása volt, ahelyett, hogy az eszmeiségét használta volna egyfajta irányelvként. Azon a váron mindent bemutattak, ami előkerült, ugyanakkor semmit nem egészítettek ki, és ebből egy meglehetősen kaotikus végeredmény született. Ugyanakkor a Bakócz-kápolna, ami szintén az ő munkája volt, gyönyörűen sikerült, még ha ebben az esetben jóval könnyebb is volt a dolga, hiszen minden megmaradt eredeti állapotában.⁸¹

Meggyőződésem szerint a konzerválni vagy restaurálni vitában⁸² az igazság valahol félúton van, Magyarországon pedig nagyon nehéz a helyzet, ugyanis a helyreállításokat az adott ország műemlék-állománya mellett egyéb körülmények is befolyásolják. Könnyű Olaszországban vagy Franciaországban, Angliáról nem is beszélve, ahol az évszázadok folyamán semmit nem pusztítottak el, hanem mindent kicseréltek, vagy ráépítették az újat a régebbire. A középkori templomokat és lakóházakat minden esetben megtartották, és hol egy új ablakot, hol egy új kaput építettek be, annak függvényében, hogy mire volt épp szükség. De nem állították helyre az éppen aktuális korszaknak megfelelően az egész épületet. Jól nyomon követhető mindez Vézelay gótikus lakóházain, amelyekbe úgy építették be az új, barokk ablakokat, hogy azok illeszkedjenek a gótikus stílusúakhoz. Ezáltal érezni az időt, a korszak folyamatos változását. Nem

⁸⁰ A simontornyai vár helyreállítására 1964–1975 között került sor: Horler Miklós: A simontornyai vár helyreállítása. *Magyar Építőművészet*, 24. 1975. 5. 46–55.; Uő: *A simontornyai vár. Kandidátusi disszertáció. Budapest 1980.* S. a. r. és utószó: Tüskés Anna. Pécs, 2024. – Vö.: Vukoszávlyev Zorán: Rekonstruált műemlékvédelem. A simontornyai vár 1964–75. évi helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 61. 2017. 310–323.

⁸¹ Az OMF az 1970-es évek végén vette be a programtervébe a Bakócz-kápolna helyreállítását, amire 1983-ban került sor: „A Simor éresek által végeztetett munkák óta a Bakócz-kápolna képe lényegesen nem változott, ám az idő múlása és a mindennapi használata mindinkább érezte rajta hatását. Stukkóból készült kupolája beázott, világítása, berendezése elavult, a kortársak által oly sokszor megcsodált színű és fényű vörösmárvány architektúra pedig mind jobban megsűrűlt és elszennyeződött.” – Horler Miklós: *A Bakócz-kápolna az esztergomi főszékesegyházban.* Budapest, 1987. 105.

⁸² „Konzerválni és nem restaurálni” – Georg Gottfried Dehio *A műemlékek védelme és gondozása a tizenkilencedik században* című előadásából (1905) vett részlet: Georg Gottfried Dehio: *Denkmalschutz und Denkmalpflege im neunzehnten Jahrhundert. Rede zu Feier des Geburtstages Sr. Majestas des Kaisers gehalten in der Aula der Kaiser-Wilhelms-Universität am 27. Januar 1905.* Strassburg, 1905. Az idézet helye a magyar fordításban: Georg Gottfried Dehio: *A műemlékek védelme és gondozása a tizenkilencedik században.* Ford. Rozványiné Tombor Ilona, Tamási Judit. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 200. A John Ruskin, Camillo Boito, majd Alois Riegl és Max Dvořák által hirdetett alapvető Dehio nyomán Hartwig Schmidt fogalmazta egységbe ezzel a jelmonddal, melyhez ld.: Zsembery Ákos: *Elmélet és gyakorlat viszonya a mai itáliai műemlékvédelemben.* *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 223.

pusztították el automatikusan a korábit, mint nálunk, hanem megőrizték azt, ami régi, és ahhoz tették hozzá ízlésesen a maguk korát. Ebben a folyamatban, ezekben az emlékekben érezni a történelmet.

Utólag visszatekintve az az érzésem, hogy néha nem voltunk elég határozottak Horlerrel szemben. Azzal, ahogyan az elképzeléseit igyekezett megvalósítani, teljes mértékben leállított mindent, ami egy kicsit kreatívabbá tehetett volna egy helyreállítást. Sok esetben úgy tűnt, hogy valamivel többet is megengedhetnének, főleg, ha jobban hallgatnának Szakál Ernőre, aki mindig pontosan tudta, meddig mehet el, és milyen mértékben rekonstruálhat valamit. Aránytalanul több figyelmet fordítottunk a hitelességre, mint az esztétikumra, miközben egy műemlék helyreállításakor az utóbbi hasonlóan fontos szerepet játszik. Azt a pontot kell megtalálni, ahol még maradéktalanul hiteles vagyok, de már az esztétikumot is figyelembe veszem. E tekintetben óriási szerencse, hogy jó építészeink voltak, hisz minden helyreállítás magán viseli a tervező keze nyomát. Mendele Ferenc és Erdei Ferenc épületei abszolút harmonikusak, mert érezték, hogy milyen új elemet helyezhetnek el és hogyan. Ugyanez elmondható Schönerné Pusztai Ilonáról.⁸³ Ők hárman pontosan tudták, hol van az a pont, ahol meg kell állniuk, addig viszont minden esetben elmentek. Ezzel szemben Simontornyán egyetlen dolog számított, a hitelesség, ami viszont egy „műalkotás” esetében rosszul hat. Hanzival is ez volt a legnagyobb probléma, pedig remek építész volt, de nem érezte, hol van az a pont, ahol az esztétikumnak is érvényesülnie kell. Híven követte a kartát, amit véleményem szerint némiképp félreértelmezett, hiszen a szöveg nem írta elő ennyire szigorúan, hogy a megkülönböztetett anyaghasználat során a kiegészítés ilyen ordítóan különüljön el az eredetitől. Lehet olyan új anyagot használni, ami bár eltérő, látványában egy kissé mégis belesimul az intakt épületrészletekbe, és olyat is, ami kiabál. Hanzsi imádta a betont, ami az utóbbi kategóriába tartozik, ráadásul idővel kiderült róla, hogy tönkreteszi a körülötte lévő eredeti építőanyagot. Korántsem mindegy, hogy egy rom helyreállításakor betont vagy másfajta kőanyagot, esetleg téglát használunk. Mindig azt mondtam, hogy ha a Salamon-tornyot nem betonnal egészítik ki,⁸⁴ hanem mondjuk téglával, majd adnak neki egy finom, szinte áttetsző vakolást, akkor senki nem szól egy árva szót sem, hisz esztétikailag is elfogadható összkép született volna, egyszersmind eleget téve az eltérő anyaghasználatnak. Nem rakhatok egy hatalmas betontömböt a műemlékre, ami leuralja az egészet, és tönkreteszi a látványt, miközben azt a sarkot hitelesen helyre lehetett volna állítani, hiszen ott nem lehettek eredetileg olyan faragványok, amelyeknek a rekonstruálása bizonytalanságot okozott volna. Nem szabad ennyire szigorúan ragaszkodni az elvekhez, mert a gyakorlat néha más megoldásokat követel meg. Ha az épületet nem pusztán egy hasznos tárgynak tekintem, hanem kvázi műalkotásnak (és sokat közülük jogosan tekinthetünk annak), akkor muszáj valamennyit engednem

⁸³ Schönerné Pusztai Ilona (1935–), építészmérnök, 1959–1991 között az OMF munkatársa. Előbb a Kivitelezési Osztályon, majd 1962-től a Tervezési Osztályon dolgozott; 1983-ig a Sedlmayr János vezette műteremben. Ekkor műteremvezető lett, 1986-tól nyugdíjba vonulásáig pedig a Tervezési Osztályt vezette.

⁸⁴ Sedlmayr János: A visegrádi lakótorony helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 10. 1966. 17–27.

az esztétikai elvárásoknak. Bizonyos esetekben erre nem került sor, az említetteken kívül például Diósgyőr esetében sem.⁸⁵

FDE: Ha már Diósgyőr: milyen emlékeket őriz Ferenczy Károlyról?⁸⁶ Ő is a Sedlmayr-féle vonalat képviselte.

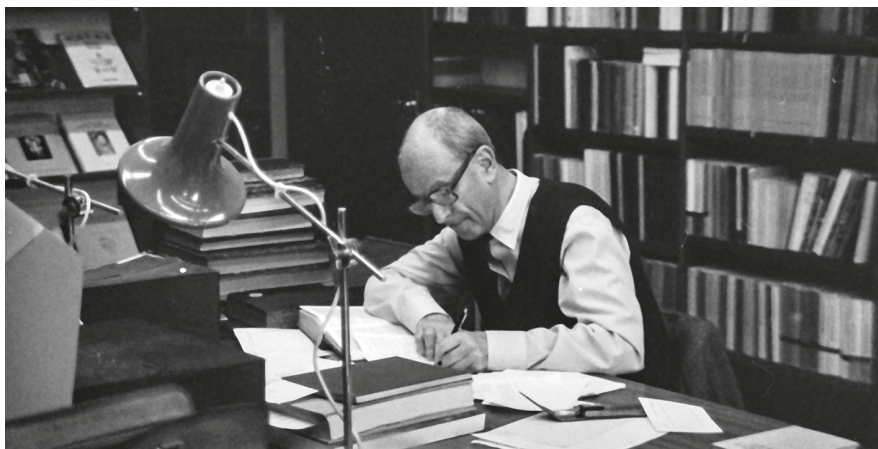
HSM: A mi korunk és a mi szakterületünk egyik legérdekesebb, legfurcsább és talán legvitathatóbb figurája volt, akihez szinte csak pro vagy kontra viszonyultak a kollégák: vagy kedvelték vagy nagyon nem. Rendkívül öntörvényű ember volt, aki kiváló művészi érzékkel és tehetséggel bírt; nagyon érezte a szépséget, viszont rettentő nehezen viselte el, hogy nem alkothat. Az ő számára valójában gátat jelenthetett, hogy műemlékekkel kellett foglalkoznia, hiszen a helyreállítás elsődleges célja a „visz-szaszerkesztés”, és nem valami újnak a megteremtése, mint a műépítészetben. Ehhez persze óriási szükség van egyfajta művészi érzékre, a feladat azonban a meglévő érték megőrzése, így valamennyi esetben ahhoz kell igazodni. Nagyfokú alázatra van szükség, mert elsősorban nem az építés, hanem a műemlék a fontos. Ferenczynek viszont mindig lényegesebb volt, hogy ő maga hogyan jelenik meg a műemléken, és ez inkább egy alkotó művész sajátja. Rendkívül nehezen gyakorolt szakmai önmérsékletet, emellett meglehetősen nehéz, már-már megfékezhetetlen természettel bírt abban a kemény világban, amelyben éltünk. Az OMF-et persze okkal tartották sokan egy oázisnak a magyar valóságban belül. Tényleg viszonylagos nyugalomban dolgozhatunk, és szakmailag egyáltalán nem szóltak bele a munkánkba, azonban a szabályokat kökeményen be kellett tartani. Ferenczynek mondhatott az ember, amit akart, ha ő valamit elhatározott, annak úgy kellett történnie. Talán jobban kiteljesedhetett volna műépítésként. Bár, ki tudja? Hisz akkoriban – nagyjából az 1980-as évekig – nagyon nehéz volt igazi modern építészetet művelni Magyarországon, épp az említett korlátok miatt. Ferenczy igazi nagy korszaka az 1960-as években volt. Ő is nagyon hamar, szinte a kezdet-kezdetén bekerült a műemlékvédelembe,⁸⁷ akárcsak Sedlmayr, Détszy⁸⁸ vagy én. Mi nem az a nemzedék voltunk, amelyik az 1970–1980-as években már mérsékelten mozgolódott, pedig Ferenczynek erre lett volna szüksége. De kérdem én, mit tehetett ő az 1950–1960-as években a maga habitusával és szellemiségével? Hiszen mindig alkotni akart, ami állandó összetűzéseket eredményezett. Szegény műemlékek néha nagyon megsínyllették ezeket a vitákat.

⁸⁵ A diósgyőri vár helyreállítása 1953–1970 között zajlott. Ld.: Ferenczy Károly: A diósgyőri vár építészeti helyreállítása. *Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1978*. Kiad. Barcza Géza. Eger, 1978. 63–73.; Uő: A diósgyőri várom építészeti restaurálása és műemlékvédelme. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 163–253.

⁸⁶ Ferenczy Károly (1925–2007), építészmérnök. 1955-ig a BME Építészettörténeti Tanszékének tanársegédje, adjunktusa, majd az Építészkar tanulmányi osztályának vezetője. Ezt követően a Várgondnokság Műemléki Csoportja, majd az OMF Tervezési Osztályának munkatársa.

⁸⁷ Ferenczy Károly 1955-től a Várgondnokság munkatársa volt, amelyhez ld.: MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Vg. 2/1.

⁸⁸ Détszy Mihály (1922–2008), építészmérnök, klasszika-filológus. Az OMF munkatársaként Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megye műemlék-felügyelője. A tervei szerint valósult meg az egri és a sárospataki vár helyreállítása.

15. Koppány Tibor. MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

KG: A felsorolt építészek közül szinte valamennyien vezették a Tervezési Osztály valamelyik műtermét.

HSM: Kezdetben Sedlmayr, Erdei, Mendele, ugye?

KG: Később pedig Koppány Tibor is.

HSM: Igen, neki is volt műterme. Az összes építészünk közül ő volt a legkulturáltabb. Majdnem olyan képzett volt tudományosan, régészetileg, mint építészetileg; minden további nélkül le tudott folytatni egy ásatást egymaga. A fia, Andriská⁸⁹ régész is lett; egyidősek a lányommal, együtt jártak óvodába. Szelíd ember volt – talán ez rá a legjobb kifejezés –, nem volt egy harcos egyéniség, és azt kell mondjam, nem volt egy igazi vezető alkat, annak ellenére, hogy fantasztikus tudással rendelkezett. Végtelenül kedves ember volt, nagyon jó barátok voltunk vele is és a feleségével is. Zárkózottabb, tudós természetű volt, sokat dolgozott egyedül – elmélyülten, alaposan. Más habitus volt, mint Erdei Feri, Mendele vagy Lonca,⁹⁰ akik pezsegtek a műtermükben. Nem tartozott a hivatal élharcosai közé, hanem szép csendben dolgozott, én pedig sok más mellett ezt is rendkívül becsültem benne.

FDE: A városléptékű tervezés műfajából kit emelne ki?

HSM: Ezzel mi kevésbé foglalkoztunk, de feltétlenül kiemelő Kerényi József.⁹¹ Egészen kiváló építész volt, és amit Kecskeméttel, annak a városnak a szecessziós világgával csinált, az egészen fantasztikus. Sopronban mi voltunk jelen, és az ott dolgozó számos építész is magas színvonalon állt – Nagypál Judittal az élen.

⁸⁹ Koppány András (1967–), régész. 1996-tól az ÁMRK és jogutódjainak munkatársa, 2019 óta a MÉM MDK Kutatási Osztályának vezetője.

⁹⁰ Schönerné Pusztai Ilona

⁹¹ Kerényi József Péter (1939–2016), építész, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő. 1963–1964: az OMF, 1964–1984: a Bács-Kiskun Megyei Tervező Vállalat, 1984–1987: a VÁTI munkatársa. 1987-től a műegyetem Lakóépület Tanszékének docense, majd egyetemi tanára.

FDE: Székesfehérvár, Eger, Győr?

HSM: Ezeket a folyamatokat nem kísértem végig közvetlen közelről, de valóban voltak olyan, módszeresen elindított munkák, amelyek keretében komplett városokat rendbe hoztak. Továbbá a hivatal együttműködött a Magyar Építőművészek Szövetségével, illetve az MTA Építészeti és Műemléki Albizottságával, amelynek Finta József⁹² volt az elnöke. Az OMF-et én képviseltem ezekben a partnerségekben. Fintáék nemcsak a műemlékekkel foglalkoztak, hanem komplett városképekben – városléptékben – gondolkoztak, ami a bizottsági üléseken rendre megnyilvánult, és nagyon fontos volt. A várban igen komoly eredményeket értünk el e tekintetben. Innen ismertem például Antall Józsefet,⁹³ ugyanis valamennyi, a vári épületeket érintő beavatkozás előtt összehívtak egy testületet, amely, miután bemutatták neki a terveket, elmondhatta a véleményét, Antall-lal pedig éveken át egy bizottságban ültünk. Akkor már nemcsak egyes épületeket nyilváníthattak védetté, hanem területeket is. Utóbbi esetben szinte még szigorúbban vették az eljárást, így több alkalommal előfordult, hogy egy épület kétszer ment a zsűri elé, ha valami nem tetszett. Természetesen nem sikerülhetett minden tökéletesen, mégis igyekeztünk legalább azt elérni – akár Sopronról, akár Budáról volt szó –, hogy ne kerüljenek oda nem illő elemek a városképbe, amelyek végképp tönkretennék azt. Ez a törekvés napjainkban nem igazán érvényesül. Néha az az érzésem, hogy még a 18. század is jobban tudta, mit kell csinálnia egy városépítésznek, mint a mostaniak.

KG: Mesélne nekünk a Kivitelezési Osztályról?

HSM: Arról tudok a legkevesebbet.

KG: Esetleg Havassy Pálról?⁹⁴

HSM: Ő volt a főmérnök. A kivitelezéssel tényleg nagyon keveset foglalkoztam – nem is értek hozzá, és nem is vindikálok magamnak ilyen jogot. Az önmagában rendkívül hasznos és fontos volt, hogy az OMF saját kivitelezést bonyolíthatott. Az egykori felhozatal meglehetősen vegyesnek mondható. A soproni és a pécsi kivitelezési részleg egészen kiváló volt; nyilvánvalóan ott is adódtak differenciák a különböző építésvezetőségek között, de alapjában véve egységes színvonalat hoztak, és remekül dolgoztak.

A Kivitelezési Osztály vezetői között volt olyan, aki tágabb értelemben is bele tudott helyezkedni a hivatal működésébe, de olyan is, aki inkább magukra a feladatokra koncentrált. Az ő dolguk az volt, hogy a műemlékes építészek terveit megvalósítsák. Rengeteg problémával küszködtek: pénz-, eszköz- és munkaerő-hiánnyal. Utóbbit tekintve némileg paradoxnak tűnhet, hogy mindeközben hatalmasra duzzadt ez a részleg, az OMF utolsó éveiben már többszázan dolgoztak itt. De nem tennék ez ügyben konkrétabb megállapításokat, mert nem igazán volt közöm hozzájuk, nem láttam közelről a munkájukat.

⁹² Finta József (1935–2024), építész mérnök, az MTA tagja. 1958-tól évtizedeken át a LAKÓTERV munkatársa, 1966-tól a Magyar Építőművészek Szövetségének vezetője tagja. 1994 végén megalapította a Finta és Társai Építész Stúdió Kft.-t.

⁹³ Ifj. Antall József (1932–1993), politikus, könyvtáros, orvostörténész, muzeológus. 1990–1993: Magyarország miniszterelnöke.

⁹⁴ Havassy Pál (1924–1985), építész mérnök. 1950–1964: a KÖZTI tervező mérnöke és létesítményi főmérnöke, ezt követően 1984-ig az OMF főmérnöke, majd általános, illetve műszaki igazgatóhelyettese volt.

FDE: Mi volt pontosan a főmérnök szerepe és feladatköre?

HSM: Ő irányította a teljes kivitelezést.

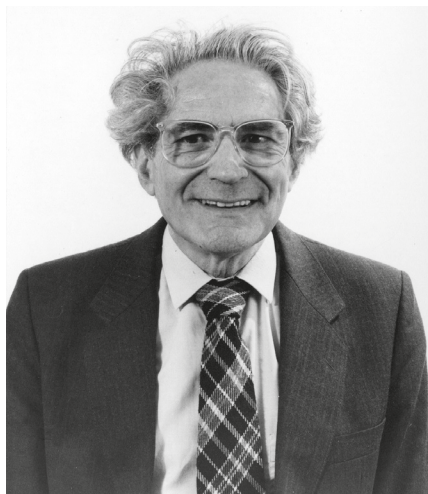
FDE: Ezek szerint hierarchikus viszonyban volt a kivitelezési osztályvezetővel, fölötte állt.

HSM: Igen, ellenőrizte az osztály munkáját és az ott zajló folyamatokat. Ez nehéz feladat lehetett, főleg úgy, hogy soha nem állt rendelkezésre elegendő munkaerő, azok pedig, akiket alkalmaztak, nem mindig a legmegbízhatóbbak közül kerültek ki. Hetente fizették őket, ezért jellemző volt, hogy az illetőt felvették hétfőn, dolgozott péntekig, a következő hétfőn pedig már nem jött. Ez állandó problémát jelentett, ráadásul ezen a területen is nagyon fontos, hogy legyenek jó szakemberek, akik igazán szépen és megbízhatóan dolgoznak. Egy műemléktemplom boltozatához azért nem nyúlhat hozzá akárki. Ezért volt szerencsés helyzetben Sopron, ahol kezdetben Szakál Ernő vezette az építésvezetőséget; tehát még ezt a feladatot is magára vállalta egy időre, de aztán teljes egészében a kőszobrászati restaurálással foglalkozott. Ott egy nagyon jó gárda jött össze, igaz, általánosságban elmondható, hogy Nyugat-Magyarországon mindig jobbak voltak a szakemberek – a szakmunkások is. Pécsen is remek építésvezetőség működött. A bajok főleg Észak- és Kelet-Magyarországon jelentkeztek; bár, amennyire tudom, Egerben sem volt rossz a helyi kivitelezési részleg.

Havassy, mindent egybe véve, jól elvezette a részleget. Oda tényleg egy erőteljes emberre volt szükség, akinek több száz fő, ráadásul a legkülönbözőbb szakmák munkáját kellett összefognia. Ugyanakkor nem hiszem, hogy jót tett volna a magyar műemlékvédelemnek az a teher, amit egy ekkora „vállalat” jelentett. Rettenetes pénzügyi és szervezési problémák tömkelegével kellett szembenéznünk. Ha a kivitelezés vezetője nem volt elég erélyes, akkor az igazgató munkaidejének a legnagyobb része ilyen kérdések megoldására ment el; el kellett tartani rengeteg melóst, meg kellett szervezni a munkát, be kellett szereznie a szükséges eszközöket, építőanyagokat, vagyis ugyanazokkal kellett foglalkozni, mint bármelyik kivitelező vállalatnál. Legyünk tárgyilagosak: mindez teljesen idegen volt a műemlékvédelmi központ alapvető feladataitól, ahogy a legtöbb igazgatóunktól is.⁹⁵ Mendele ebből a szempontból egészen ideális volt, hisz műemlékes építészként ismerte a terepet, rendelkezett gyakorlati tapasztalattal. Mások viszont talán életükben nem láttak közelről kivitelezést, miközben vezetőként ők feleltek egy több száz fős részleg munkájának megszervezéséért.

Ahogy az egész OMF, úgy a kivitelezés is „túl nagyra nőtt”, így nem maradt elegendő forrás, idő és szakember azokra a feladatokra, amelyekkel viszont foglalkozni kellett volna. A restaurátor-műhelyeket, a laboratóriumokat kellett volna fejleszteni, hogy az ahhoz értők elvégezhesék a falképek helyreállításához elengedhetetlenül fontos vizsgálatokat. Azt kellett volna vizsgálni, hogy hogyan lehet megóvni az eredeti kőanyagot, vagy hogy hogyan hatnak egymásra az egymás mellett elhelyezett, különböző anyagok. Valahol ezeknek a speciális tudáshalmazoknak a hiányában bukott meg a magyarországi romhelyreállítás, amiért úgy gondolom, hogy itt kellett volna

⁹⁵ Vö.: Császár 1997. i. m. 104. szerint pl. Gólya József „különösen a kivitelezés iránt érdeklődött – eredetileg kőműves volt –, mert ott lelte meg a munkásosztályt, amelyre támaszkodhatott.”

16. Román András. © MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

problématömeg omlott rá a vezetőségre, amit nem lehetett kezelni. A legnagyobb gondot a pénzügyi háttér megteremtése jelentette, és e téren mindig mi húztuk a rövidebbet, hiszen a kivitelezést fenn kellett tartani. Ugyanakkor ezen az osztályon is speciális tudásanyag halmozódott fel, mint a Központi Műhely díszműbádogos részlege és az ehhez hasonlók.⁹⁶

KG: Az OMF munkatársai közül meglehetősen kevesen voltak párttagok. Milyen szerepet játszott az intézmény működésében annak pártszervezete?

HSM: Szerencsére elég kicsit. Román András, Havassy Pál, Barcza Géza például párttagok voltak, de ennek sem volt túl nagy jelentősége. Legfeljebb annyi, hogy Román András minden párttaggyűlés után, még aznap este felhívott, hogy elmondja, mi hangzott el, és annak fényében mikre figyeljek majd. Mindent tudtunk előre, mielőtt még kijött volna egy rendelet, amire így azonnal reagálhattunk. Óriási összetartás volt köztünk. Soha nem beszélünk róla, mégis mindegyikünk pontosan tudta, hogy ki előtt mit lehet mondani. Nagy előny volt, hogy Dercsényi bent ült a minisztériumban, valamint, hogy nagyon jó viszonyt ápolt Trautmann-nal, az akkori miniszterrel.

KG: Többször utalt már arra, hogy a politika a műemlékvédelem esetében kevésbé szólt bele a szakkérdésekbe.

HSM: Az 1950-es évek nehézségeiből nagyon lassan ment a kilábalás. Elképesztő embereket tettek meg tanácselnököknek, írni-olvasni is alig tudtak, és velük kellett valahogy zöld ágra vergődni. Idővel azonban sokat javult a helyzet, mivel képzetesebb káderek is feltűntek, akik maximálisan tisztelték a hivatal munkáját. Csak arra kellett figyelni,

több energiát befektetni, a kivitelezést pedig a központi hivataltól külön kellett volna működtetni, ahogy azt ma már tudjuk. Nagyon nehéz egyszerre irányítani a tudományos munkát, restaurálást, a tervezést, a hatósági részt és kivitelezést, mert valamennyi szakterületnek egészen más a logikája, a felépítése. Hiába volt Dercsényi az egyik legkiválóbb műemlékes szakember, ő sem látta át pontosan, mi zajlik a kivitelezésen. Ahogy Entz tanár úr sem, vagy én sem, de még az építésszek egy része sem tudta, hogyan kellene ezeket a munkákat megszervezni. Ennek a területnek a kérdésköre talán a legegységertelműbben mutat rá arra, hogy az OMF mint szervezet túl nagyra nőtt, ebből kifolyólag viszont olyan

⁹⁶ Az OMF Központi Műhelyéről ld. a Muka Istvánnal készített interjúmat: *Enigma*, 30. 2023. No 117. 102-127.

17. Építők Napja az OMF-székházban (Táncsics Mihály utca 1.) MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Irsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

hogy soha egyetlen szó se essen másról, kizárólag a szakmáról. Továbbá következetesnek kellett lenni – ezt is hamar megtanultuk. Amire egyszer azt mondtuk, hogy jó, amellet ki kellett tartani.

Igazság szerint elég hamar rájöttek arra, hogy a műemlékvédelem nemzetközi szereplési lehetőséget biztosít az országnak. Kádárnak⁹⁷ már 1956 után, az 1962-es szovjet-kínai szakítást követően pedig még inkább az volt a célja, hogy Magyarországot valamelyest a nyugat számára is elfogadhatóvá tegye. Ez volt a mi szerencsénk, amiben valószínűleg Dercsényi is benne volt. Rengeteg előnyünk származott abból, hogy a politika a saját céljaira is fel tudta használni az intézményt. Amikor 1955-ben bekerültem a Várgondnokságba, még azért harcoltunk, hogy ne bontsák le a Batthyány téri Szent Anna-templomot.⁹⁸ Aztán amikor először kiküldtek egy kastélyhoz (egy ócska autónk volt, ami folyton lerobbant), a falu szélén vasvillával vártak minket, mint a gaz imperialistákat, akik vissza akarják venni a kastélyt. Pedig csak meg akartunk nézni benne valamit, de azonnal megfordultunk és elmentünk. Innen indultunk, és innen jutottunk el odáig, hogy 1962-től évente három szakember kimehetett az OMF-től Olaszországba ösztöndíjjal, valamint odáig, hogy az 1972-es ICOMOS-kongresszus alkalmával a Parlamentben fogadhattuk a nyugati vendégeket.

⁹⁷ Kádár János, szül. Csermanek János (1912–1989), politikus, 1956–1988: az MSZMP első titkára, majd főtitkára.

⁹⁸ Dercsényi Dezső: *Mai magyar műemlékvédelem*. Budapest, 1980. 39–46.

E mögött komoly szakmai eredmények voltak, hisz mégiscsak helyre tudtunk állítani templomokat, kastélyokat.

Az egyház is rájött lassan, hogy nem akarunk rosszat. Számos püspököt ismertem, sokukkal ebédeltem kapcsolatépítés céljából. Amint elfogadták, hogy nekik és az épületeiknek is jót akarunk, tudtunk velük együtt dolgozni. Ebben olyasmik is szerepet játszottak, mint Horler Miklós egyházi kapcsolatai, vagy a nagybátyám, Békés Gellért támogatása, akit a római egyetem igazgatójaként itthon is minden bencés ismert. (Engem még a pannonhalmi refektóriumba is beengedtek egyszer, pedig oda nőnek nem szabad belépnie.) Akkoriban nagyon szegény volt az egyház, ezért legtöbbször az állam adott pénzt a templomok helyreállítására. Idővel egy-egy kastélyt is sikerült megszabadítani a méltatlan funkciótól, ugyanis számos esetben gyönyörű barokk épületek dísztermét használták például gabonarakárnak, a búzában lévő élelősokkók pedig több kastély teljes faszervezetét tönkretették. Azt hiszem, a kastélyhelyreállítások terén is elég merevek voltunk, ráadásul a funkció kérdése is állandó problémát okozott, hisz nem lehet huszonkét kastélyból múzeumot csinálni. Amikor felmerült egy-egy épületbelső átalakítása, újabb nehézségekkel szembesültünk. A legtöbb 18-19. századi kastélyban egy fürdőszobát helyeztek el, ez az állapot azonban nyilvánvalóan tarthatatlan, főleg, ha mondjuk szállodává szeretnék átalakítani azt az épületet. Több szempontból rugalmasabbnak kellett volna lennünk, igaz, a rendelkezésre álló pénzüsszeg sem volt soha elegendő.

KG: A kastélyok kapcsán Fertődről szeretttük volna kérdezni, amiről egy kis könyvet⁹⁹ is írt.

HSM: Egy hónappal azután, hogy bekerültem a Várgondnokságba, megkezdődött a fertődi kastély helyreállításának¹⁰⁰ előkészítése. A tervező, Rados Jenő¹⁰¹ már akkor is elég idős volt, ezért én lettem a „samesza”. Reggeltől estig rohángásztam, hogy összeszedjem a tervrajzokat. Nagyon hálás vagyok ezért a munkáért, hisz rengeteget tanultam belőle arról, hogyan kezdünk hozzá egy műemlék helyreállításához. A tervek és a szakirodalom összegyűjtésével tulajdonképpen egy elődokumentációt készítettem, és mindent a professzor úr lakására kellett cipelnem, mert a kedves felesége nem nagyon engedte kilépni a házból. Majd néhány évvel később felkértek ennek a kis könyvnek a megírására, mondván, úgyis jól ismerem a kastély szakirodalmát. Valójában egy ismeretterjesztő kiadványról van szó, én pedig tudtam, hogy sosem fogok behatóbban foglalkozni a barokkal. A középkort szeretem, főleg a román kort. Barcelonában imádtam a Katalán Nemzeti Múzeumot; az valami gyönyörű, alig bírtak kihozni onnan, annyira tetszett. A barokkról az egyetemi óráimon kívül egyértelműen Rados professzor úrtól tanultam a legtöbbet. Élete végéig jóban maradtunk, nagyon barátságos, kedves ember volt. A fertődi kastély akkor még a Mezőgazdasági Kutatóintézeté volt. Gyönyörű,

⁹⁹ Sallay Marianne: *A fertődi Esterházy-kastély*. Budapest, 1959. Újabb kiadása: Uő: *A fertődi Esterházy Kastély*. Budapest, 1979.

¹⁰⁰ Vő.: Kubinszky Mihály-Varga István: A fertődi kastély helyreállítása (1957-1960). *Műemlékvédelem*, 5. 1961. 149-162.

¹⁰¹ Rados Jenő (1895-1992), építész-mérnök, építészettörténész. 1945-től 1957-ig a BME Középkor Tanszékének vezetője, 1957-től a VÁTI műemléki osztályvezetője.

hatalmas szemű epret természetek a parkjában, és amikor ott dolgoztunk, megengedték, hogy annyit egyek belőle, amennyi csak belém fér.

FDE: Milyennek látta a műemlékvédelem társadalmi beágyazottságát és megítélését?

HSM: Sajnos nem igazán sikerült olyan mértékben népszerűsíteniünk a műemlékvédelmet, ami talán megmentett volna minket a mostani, rettenetes ellen-ízlés eljövételétől, miszerint, ami töredékes, az értéktelen. Széles körben el kellett volna magyaráznunk ennek az ellenkezőjét, de ehhez nem adatott meg az átfogó „propaganda”, továbbá az időnkbe sem nagyon fért már bele ez a fajta tevékenység. Sokkal jobban meg kellett volna győzni a magyar társadalmat a műemlékvédelem fontosságáról, noha ehhez az iskolarendszer sem adta meg a kellő alapokat. Az unokáimat kicsi koruk óta cipeljük Európa különböző országaiba, ide-oda, és mára a világ legtermészetesebb dolga lett számukra, hogy ha eljutnak egy európai városba, akkor az első dolguk bemenni a múzeumba. És ezt nem az iskola alakította ki bennük, pedig mindketten a Fazekasban érettségiztek. Egyszerűen semmi olyasmit nem tanultak, ami a kulturális alapokhoz kellene, pláne a vizuális kultúrához kapcsolódva (az irodalomhoz még csak-csak). Nem tanítják meg a gyerekeket például arra, hogyan kell megnézni egy képet vagy egy várost, ami élő, fejlődő entitás. Ezért lett volna fontos a műemlékvédelemben is, hogy megpróbáljuk rávezetni az embereket az értékeik megóvására. Egy nemzetet az teszi azzá, ami, ha képes felmutatni, hogyan „nézett ki” a történelme során, és nem attól, hogy pörköltet eszünk, meg pálinkát iszunk. A nemzet olyan értékekből áll össze, mint az építészet emlékanyaga. Az alapján látom, milyen lehetett a múltam, honnan jövök, és hová tartok.

KG: Az utolsó nagyobb témaként az 1980-as évekre, valamint az azt követő időszakra szeretnénk rátérni. Milyennek látta ezeket az éveket a Tudományos Osztály, valamint a hivatal tekintetében?

HSM: Az 1980-as években volt olyan, hogy százhusz fő dolgozott az osztályon. Ennyi ember ügyes-bajos dolgát intézni önmagában véve is meglehetősen fárasztó volt, ráadásul a kiadványok összeállítása és közreadása is az osztály feladatát képezte. A topográfia, ami Horlerhez tartozott, nagyon leállt, ezzel együtt a hivatal – a saját publikációs felületeit megteremtve – egyre több kötetet adhatott ki. Úgy gondolom, ennek a korszaknak az egyedüli igazi büszkeségét a kiadványok, azon belül is főleg a *Lapidarium Hungaricum*¹⁰² elindulása jelentette, ami rettenetesen komoly dolog volt. Az osztály sokszínű összetétele miatt nagyon hamar megtaláltam, kinek melyik feladatot lenne a legcélszerűbb kiosztanom. Lővei Pali arra születt, hogy olyasmikkel foglalkozzon, mint a tanulmányírás és a kiadványszerkesztés, ezért természetesen hagytam őt nyugodtan dolgozni, mert tudtam, hogy mindent remekül meg fog csinálni, és nem kell majd ide-oda szaladgálnom, hogy időben elkészül-e az adott kötet. Ugyanez igaz Mentényi Klárra, aki

¹⁰² A Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteményeként szolgáló *Lapidarium Hungaricum* című sorozatnak 1988 és 2012 között nyolc kiadványa jelent meg. A program 1974-ben kezdődő kidolgozása, megszervezése, valamint 1986–2003 közötti vezetése Horler Miklós nevéhez fűződik, melyhez ld.: Lővei Pál: Dr. Horler Miklós (1923–2010). *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 427. A LaHu-ról, valamint annak jelentőségéről ld. még: Marosi Ernő: Megjegyzések a középkori magyarországi kőszobrászathoz. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 233.

a *Műemlékvédelmi Szemlét*¹⁰³ szerkesztette. Ő is az a típus volt, aki leült, és gond nélkül összerakott egy kiadványt. Kata pedig rengeteget segített nekem mindenben, 1984-től ő vezette a gyűjteményeket, mert már nem ment másképp, oda is kellett valaki. Valter Ilu lett az általános helyettesem, valamint a régészeti csoport vezetője. Hamar felismertük, mennyi probléma származhat abból, hogy az osztály ekkorára duzzadt, ezért Dávid Ferivel a kettéosztásán gondolkoztunk. Ő vezette volna a falkutatókat és a régészeket, én pedig a többi részleget. Szeretett volna már visszaköltözni Pestre, nekem pedig semmi kifogásom nem volt az ellen, hogy ennek az óriási osztálynak az irányítását megosszuk egymás között. Feri abszolút alkalmas lett volna az egyik részleg vezetésére, de sajnos a szívinfarktusa közbeszólt.¹⁰⁴ Hála Istennek felépült belőle, azonban megmondták neki, hogy lassítania kell. Utána már nem vállalhatott vezetői szerepet, illetve át is ment a kutatóintézetbe.

Ekkor már nagyon nehezen mentek a dolgok. Egyik szakma sem tudta függetleníteni magát az akkori politikai és gazdasági helyzettől. Utóbbi az 1970-es években még valamivel jobb volt, a következő évtizedet viszont egyértelmű zuhanás jellemezte, márpedig pénz nélkül semmit nem lehet megvalósítani. Időnként az volt az érzésem, hogy jobb lett volna, ha el sem kezdünk bizonyos munkákat, mert már az induláskor sem álltak rendelkezésre megfelelő anyagi források. Rettenetesen rosszat tesz egy helyreállításnak, ha menet közben megreked, vagy az ideálshoz képest kétszer annyi idő alatt készül el, és ez a legtöbb esetben a pénzhiány következménye. Emiatt minden jóval nehezebbé vált, amihez azt is tegyük hozzá, hogy nem jött el egy ahhoz hasonló, új vezetőség, mint amilyen a nagy hármas, Dercsényi, Entz és Gerő volt korábban. Jóllehet, egész Magyarországra, az alsóbb szintekre is jellemző volt, hogy rettenetesen nehezen találtak olyan vezetőket, akik szakmailag alkalmasak voltak, továbbá a politikai rendszernek is megfeleltek. Hiszen, bár a korábbiakhoz képest sokat javult a helyzet, ahhoz, hogy valaki például a műemléki hivatal vezetője legyen, még az 1980-as években is bizonyos fokú politikai beágyazottság kellett. Mindezek mellett az egyik legnagyobb probléma az volt, amit a Tudományos Osztály és a kivitelezés kapcsán már említettem: az OMF az 1980-as évekre végképp „túlburjánzott” – nem tudok rá jobb kifejezést. Túl sok (nagyon különböző) feladata volt, túl sok mindennel foglalkozott, így viszont már nem működhetett rendesen. Elveszett a korábbi szerves egység, hiszen ennyi ember munkáját nem lehetett úgy összefogni.

A rendszerváltást követően még nagyobb cirkusz kerekedett a műemlékvédelem háza táján. Azonnal lehetett látni, hogy nem fogjuk tudni folytatni azt a fajta munkát, amit korábban végeztünk (1992. március 21-ével az OMF alaposan át is alakult, és a neve is megváltozott). Továbbra sem volt pénz, emellett annak a rétegnek, amelyik

¹⁰³ A *Műemlékvédelmi Szemlének* 1991 és 2004 között 14 évfolyama jelent meg. 1991-ben N. Dvorszky Hedvig és Mentényi Klára, 1992–2004 között Mentényi Klára szerkesztette.

¹⁰⁴ Dávid Ferenc 1983-ban Budapestre költözött, 1984 és 1986 között pedig a Tudományos Osztály osztályvezető-helyettese volt. 1986-ban, szívinfarktusát követően a Művészettörténeti Kutatóintézetben helyezkedett el. Ehhez ld.: Velladics Márta: Dávid Ferenc (1940–2019). Örökös szívdobbanás. *Enigma*, 30. 2023. No 115. 105., 126–127.

átvette a hatalmat, ugyanúgy semmi gyakorlata nem volt az ország vezetésében, mint az elődeiknek. Össze-vissza rakosgatták a különböző szakterületeket, az Építésügyi Minisztériumot például szétszedték, majd ide-oda helyezgették az addig egy helyen dolgozókat. Az én rendszerváltás utáni öt évem alatt három miniszter váltotta egymást a felettes környezetvédelmi tárca élén.¹⁰⁵ Ilyen helyzetben, ha vannak is hosszabb távú elképzelései egy tárcavezetőnek, biztosan nem tudja megvalósítani azokat, hiszen örülhet, ha a másfél éves minisztersége alatt egyáltalán beletanul abba, amivel foglalkoznia kellene. Érezhető volt, hogy a politika nem ért egy ilyen terület fenntartásához – persze, hol is tanulták volna meg? Magyarországon létezett egy polgári réteg, amelyik az ezt megelőző évtizedekben bezárkózott, mert nem akart beállni a sorba. Örült, ha volt munkája, amit igyekezett jól elvégezni, de a politikát kerülte, ezáltal nem ismerte. Pedig az is egy mesterség, amit ugyanúgy meg kell tanulni, nálunk viszont nem tanulták meg.

Aztán bejelentették, hogy a hivatal elnöke államtitkár is lesz egyben, ami még inkább átpolitizálta az egész műemlékvédelmet. Ugyanakkor a politikának fogalma sem volt arról, mire való ez az intézmény, és milyen munkát végez. Én ilyet addig nem láttam. Fejérdy Tamás utált miniszteri értekezletekre menni, ezért mindig engem küldött. Több ilyenem ültem – valami borzalmas volt. Pontosan lehetett érezni, hogy az aktuális környezetvédelmi miniszternek elképzelései sincsenek arról, mit kellene tenni a műemlékvédelemmel. Gólyákról beszélgettünk, hogy hogyan ne veszélyeztessék őket az elektromos vezetékek; ilyen témák merültek fel a miniszteri értekezleteken.

A rendszerváltás után csak pár évet dolgoztam. Akkoriban még 55 év volt a nyugdíjkorhatár, amin régen túl voltam. Ráadásul 1986-ban levált a retinám, ami miatt a jobb szememre elvesztettem a látásomat. Ezt követően végképp nehezen bírtam azt a rengeteg munkát, ami az osztály vezetésével járt. Nem tudtam folytatni úgy, hogy közben folyamatosan éreztem, a miniszternek fogalma sincs arról, amit csinálunk. 1996-ban jöttem el. Granasztóiné Györfly Katalinnak adtam át a Tudományos Osztályt, aki akkor már legalább tizenöt éve dolgozott mellettem. Tudtam, hogy jó kezekbe adom a részleget, persze, ennyi féle feladattal ő sem tudott csodát tenni. 1998 tavaszán kaptam egy szívinfarktust. Nyilvánvalóan így jött ki az a sok minden, amit az egész cirkusz eredményezett. Ugyanezen a nyáron megszületett az első unokám. Addigra felépültem, és vissza akartak hívni a hivatalhoz, felajánlva, hogy legyek én az elnök. Félig vakon, egy infarktus után természetesen semmi esetre sem vállaltam el mindazt, amivel az elnökség járt volna. Főleg azért nem, mert ahhoz, hogy az ember egy ilyen hivatal elnöke legyen, valamelyik párthoz tartoznia kellett. Számomra ez döntötte el végleg a kérdést.

FDE: Marianne szerint miért volt jó a magyar műemlékvédelem, és milyennek látja napjainkban az épített örökség helyzetét?

HSM: A magyar műemlékvédelem legnagyobb erénye a hivatal egységességében, illetve sokszínűségében rejlett. Sok mindennel foglalkozhattunk, köztük olyan, egészen újszerű tevékenységekkel is, mint a falkutatás. Rengeteg új információt tártunk fel a magyar építészet történetéről, ami a tudományos kutatások alapjául szolgált.

¹⁰⁵ 1990–1993: Keresztes K. Sándor, 1993–1994: Gyurkó János, 1994–1998: Baja Ferenc.

Meggyőződésem szerint a műemlékvédelem már jó ideje nincs a helyén. Korántsem azt állítom, hogy minden rossz, de nagyon hiányzik a központi szervezethez, valamint a helyreállításokból a szakmaiság. Egykor sokat jártam Visegrádon, illetve számos olyan épületben, amit azóta kiépítettek. Nem vagyok róla meggyőződve, hogy minden esetben rendelkezésre állt olyan mennyiségű és jelentőségű forrásanyag, amiből az eredeti állapot megnyugtatóan rekonstruálható lett volna. De többször voltam a Várkert Bazárban is, ami a Magyarországon megszokott, nagyon puha mészkőből épült. Hosszú ideig szörnyű állapotban volt, mégis érezni lehetett a felületek nagyon finom játékát. Majd helyreállították az egészet kemény mészkőből, ami nem ugyanaz, teljesen más hatást fejt ki. Mikor bekerültem a hivatalba, ezeket úgy megtanultam Szakál Ernőtől, mint az abc-t. A mai rekonstrukciónál nem figyelnek kellőképp az anyaghasználatra, sem arra, hogy az új építmények nem hordozzák magukban az évszázados fennállásból fakadó értéket. Adott esetben szépek, ha rájuk néz az ember, de valami hiányzik belőlük. És egy halom pénzt elvisznek, amit műemlék-helyreállításokra is költhetnének. Ezeknek a problémáknak egy része központi műemlékvédelemmel kiküszöbölhető lenne. Kicsit szomorú vagyok, hogy ez lett az egészből. Ugyanakkor biztos vagyok benne, hogy napjainkban ez a probléma nem csak Magyarországon áll fenn.

FDE-KG: Köszönjük szépen!

„NAGYON SZERETTEM A FŐOSZTÁLYT”

INTERJÚ GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY KATALIN MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSSEL, 1. RÉSZ¹

1. Granasztóiné Györfly Katalin, 2013.
 © Hack Róbert felvétele. MÉM MDK,
 Tudományos Irattár, Lymbus, Ists. K 1899.
 © Magyar Építészeti Múzeum és Műem-
 lékvédelmi Dokumentációs Központ

Kovács Gergely: Arra kérnék, elsőként a családjáról meséljen egy kicsit. Az otthoni légkör befolyásolta a pályaválasztását? Hogyan lett művészettörténész?

Granasztóiné Györfly Katalin: Édesapám² szemorvos volt, a Klinikán dolgozott. Ő inkább műszaki érdeklődéssel bírt, fantasztikusan értett a technikai dolgokhoz; nem véletlen, hogy a szemészetten belül a kontaktlencse készítést választotta. Egyáltalán nem ellenzte, de különösebben nem is befolyásolta a pályaválasztásomat. Édesanyám³ francia-magyar szakon végzett a bölcsészkaron. Szakdolgozatát egy nagyon fiatalon elhunyt francia íróról, Raymond Radiguet-ről⁴ írta, amihez Jean Cocteau-val⁵ is készített interjút. Végül nem publikálta a kutatási eredményeit, és nem is ment el dolgozni; nemcsak azért, mert ketten voltunk testvérek (ami nem sok), hanem mert

¹ Az interjút F. Dóczi Erika és Kovács Gergely készítette 2023. október 12-én és november 7-én. A leíratot készítette, a szöveget gondozta és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczi Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (HUN-REN BTK MI).

² Györfly István (1912–1999), orvos, szemész. 1936–1956: az I. és II. Szemészeti Klinika egyetemi tanársegéde, 1956–1972 között egyetemi docense. 1940–1972: a Kontaktívég Laboratórium vezetője, 1972-től tudományos tanácsadója.

³ Gombocz Ilona (1915–2010), középiskolai tanár. Gombocz Endre botanikus, tudománytörténész lánya, Gombocz Zoltán nyelvtudós unokahúga.

⁴ Raymond Radiguet (1903–1923), francia író. Tizenkilenc évesen írta *A test ördöge*, húszéves korában az *Orgel gróf bálja* című művét.

⁵ Jean Cocteau (1889–1963), francia költő, író, színész, filmrendező. Párizsban Max Jacobon keresztül megismerkedett az akkor tizenhat éves Raymond Radiguet-vel, akibe beleszeretett, majd öt évvel később, utóbbi halálát követően megírta *Heurtebise*, az angyal című versét. 1954-ben a Belga Királyi Akadémia, egy évvel később a Francia Akadémia tagja lett.

2. Granasztóiné Györfy Katalin. MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, Itsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

15-16 éves koromban még úgy gondoltam, hogy egy ilyen lány, mint én, legfeljebb fodrász vagy kozmetikus lehet. Aztán ez a nagybácsi megkérdezte tőlem, miért nem megyek egyetemre. Nem igazán tudtam válaszolni, de mivel a bátyám,⁹ aki csak két évvel idősebb nálam, addigra megosztott első díjat nyert irodalomból egy tanulmányi versenyen, és nagyon fiatalon rendkívüli tudásra tett szert, valószínűleg úgy éreztem, hogy nem tudnék az övéhez hasonló eredményeket elérni. Végül összeült a családi kupaktanács, és abban maradtunk, hogy néprajzra nem megyek, mert a

volt egy enyhe tuberkulózisa, ami miatt apám azt mondta, hogy inkább maradjon otthon. Nagyon kiegyensúlyozott családi életünk volt, anyagilag is viszonylag rendezett, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy azokban az időkben hogyan éltek emberek. Sokat jártunk Leányfalura, ami a maga szerénységével együtt egy paradicsom volt. Szinte az egész ifjúságomat ott töltöttem, minden nyarat – ezek felejthetetlen emlékek. Épp most volt a 80. születésnapom,⁶ és ebből az alkalmából újra elővettem az ekkoriban készült fényképeket. Elképesztő, mi minden történt ott, hogy mennyi jó és szép élményt szerezhettem.

Pályaválasztási döntésemet végül is a nagynéném⁷ férje⁸ alapozta meg.

⁶ 2023. október 8.

⁷ F. Györfy Anna (1915–2006), grafikus, illusztrátor. 1935–1945 között a Goldberger Gyár textiltervező műhelyében dolgozott, idővel pedig a tervezőosztály helyettes vezetője lett. Férjével, Bisztrai Farkas Ferencel közös szentendrei otthonukban gyakori vendég volt az 1930–1940-es évek szellemi életének több jeles képviselője (Bernáth Aurél, Bibó István, Ferenczy Béni, Genthon István, Illyés Gyula, Jékely Zoltán, Ottlik Géza, Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Weöres Sándor). Az 1950-es évektől mese- és gyermekkönyveket illusztrált.

⁸ Bisztrai Farkas Ferenc (1903–1966), banktisztviselő, politikus. 1937-ben a Márciusi Front, 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt egyik alapítója volt. 1938–1944: a Szabad Szó szerkesztője és kiadója, 1945–1949: az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, majd országgyűlési képviselő. 1945-től az Országos Gazdasági Tanács, 1947-től a Tervgazdasági Tanács, 1948-tól az MNB Főtanácsának tagja. 1956. november 1-jén a Petőfi Párt néven újjászervezett Nemzeti Parasztpárt főtitkára lett, és államminiszterként bekerült Nagy Imre kormányába. 1958-ban nyugdíjaztatta magát, majd haláláig visszavonultan élt.

⁹ Györfy Miklós (1942–), irodalom- és filmtörténész, műfordító. Kezdetben középiskolai tanárként, illetve a Magyar Filmgyártó Vállalat rendezőasszisztenseként dolgozott. 1973–1978: az Európa Könyvkiadó szerkesztője, 1978-tól az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének tanára.

nagyapám¹⁰ néprajztudós volt, és őt úgysem tudnám utolérni. A francia szakot úgyszintén elvetettük, így végül a művészettörténetet választottam. Azt hiszem, jó döntésnek bizonyult, habár eleinte némi gondot jelentett, hogy mivel reál osztályba jártam, korábban egyáltalán nem tanultam művészettörténetet. Ugyanakkor – noha ekkoriban még nem tudtam, hogy később ebbe az irányba sodor az élet – középiskolás koromban egy barátnőmmel beiratkoztunk a József Attila Szabadegyetemre, ahol irodalmi, művészettörténeti, valamint az ókorral foglalkozó kurzusokon vettünk részt. Olyan professzorok tartottak előadásokat, mint Dobrovits Aladár, Oroszlán Zoltán, Entz Géza, tehát tulajdonképpen ugyanazok, akik az egyetemen is előadtak. Szóval ez egy nagyon komoly „edzés” volt. De a művészettörténet iránti érdeklődésemet egy másik tényező is befolyásolta. Akkoriban jött létre az első idegennyelvű könyvesbolt a Váci utcában.¹¹ Árultak egy-két gyönyörű, nyugati kiadású képeskönyvet, és itt vett nekem egyszer valaki karácsonyra egy, a németalföldi festészetről szóló kötetet. Utóbbi nemcsak a pályaválasztásomat határozta meg, hanem azt is, hogy ezzel a korszakkal szeretnék foglalkozni.

Később az imént említett nagybácsim, aki művészekkel-írókkal állt kapcsolatban, beajánlott Zádor Annához. Nagyon készséges volt, rögtön kérte, hogy menjek el hozzá. Mindent megbeszélünk, remekül elirányított, majd azt mondta, a biztonság kedvéért keressem meg Passuth Krisztinát¹² is, mert ő tudja, mi kell pontosan az egyetemi felvételihez: miből kell felkészülni és mit kell tudni. Krisztina is igazán kedvesen fogadott, könyveket adott kölcsön, valamint felhívta a figyelmemet, hogy az egyik legfontosabb szempont az, hogy melyik műtárgyat melyik múzeumban őrzik – ezt nagyon kellett tudni a felvételin. Ennek megfelelően sokat jártam a Szépművészeti Múzeumba és a Magyar Nemzeti Galériába, ami akkor került a Legfelsőbb Bíróság épületébe. A felvételin azt kérdezték tőlem – semmi másra nem emlékszem, csak erre –, hogy hol őrzik Munkácsy *Ásító inasát*. Szerencsére meg tudtam mondani. A francia felvételem nem sikerült olyan jól, de azért oda is felvettek, így francia irodalom-művészettörténet szakon kezdhettem meg egyetemi tanulmányaimat.

Az egyetemre bekerülve nagyon különböző előéletű és családi háttérű évfolyamtársakkal ismerkedtem meg. Csoportokra osztották a hallgatókat, és miután egyedül voltam francia-művészettörténet szakos, engem ide-oda rakosgattak. Politikai gazdaságtan, orosz, latin – ezeket az órákat mindig más társasággal hallgattam, ennek

¹⁰ Györffy István (1884–1939), néprajzkutató, az MTA levelező tagja. 1912-től az MNM múzeumi segédőre, 1918-tól igazgatóőre. 1926-tól egyetemi tanár, 1934-től a néprajz első nyilvános rendes tanára a budapesti egyetemen.

¹¹ Az Idegennyelvű Könyvesbolt a Váci utca 32. alatt működött, melyhez ld.: Gazda István: *Könyvkereskedők a régi Váci utcában*. Budapest, 1988. 110.: 93. jegyzet.

¹² Passuth Krisztina (1937–), művészettörténész. 1962 és 1966 között az MNG-ben, 1966-tól 1977-ig a Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztályán dolgozott, majd a Modern Osztályt vezette. Miután Franciaországba emigrált, 1978–1979 között a Pompidou Központ munkatársa, 1980-tól 1991-ig Párizs Város Modern Művészeti Múzeumának könyvtárvezetője volt. 1992-ben visszatelepült Magyarországra. 1993–2003: az ELTE Művészettörténeti Intézetének intézetvezető professzora.

3. Tanszéki kirándulás Székesfehérváron. Balról jobbra: Bolla Anna, Csernitzki Mária, Lukács Zsuzsa, Györfly Katalin, Nagy Zoltán. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

következtében pedig nagyon sok embert megismerhettem. Akkor indult a népművelés szak, amivel szintén kapcsolatba kerültem, emellett a régészekkel jártam latinra, a néprajzosokkal oroszra és így tovább. A saját évfolyamtársaimmal csak az előadásokon-szemináriumokon találkoztunk. Ha jól emlékszem, négy történelem-magyar szakos évfolyamtársam volt. Kenessei András¹³ magyar-művészettörténet szakos volt, és azt hiszem, ma is műtárgy-vonalon mozog. Aztán ott volt Egri Mária,¹⁴ egy időben a Vasarely Múzeum vezetője. Nagyobb csoportot tettek ki a magyar-művészettörténet szakosok. És voltak az „egyéniek”, mint én vagy Kelényi Gyuri.¹⁵ Igazság szerint eléggé szétszabdalt társaság volt ez, és nem alakult ki egy egységes évfolyam, illetve szellem, mint korábban Dávid Feriéknél.¹⁶ Utánunk nem indult új évfolyam, az azt

¹³ Kenessei András (1942–), művészettörténész, író, újságíró. 1964-től jelentek meg cikkei, művészeti írásai, kritikái szakfolyóiratokban, napi- és hetilapokban, 1966-tól pedig szépirodalmi munkái a *Kortárs*-ban és az *Új Tükör*-ben. 1977–1992: a *Magyar Hírlap* kulturális és külpolitikai rovatának munkatársa, 1991–2007: a *Műtárgy-Régiség* című műkereskedelmi folyóirat szerkesztője és kiadója.

¹⁴ Egri Mária (1940–), művészettörténész. 1967-től a szolnoki Damjanich János Múzeum munkatársa, 1983-tól a Művelődési Minisztérium Múzeumi Osztályának művészettörténésze, 1987–1998: a Vasarely Múzeum igazgatója. Feldolgozta a Szolnoki és a Mezőtúri Művésztelep történetét.

¹⁵ Kelényi György (1943–), művészettörténész. 1967-es diplomaszerezését követően az OMF fotótárában helyezkedett el, később pedig szerepet vállalt a Magyar Építészeti Múzeum megalapításában. 1974-től nyugdíjba vonulásáig az ELTE Művészettörténet Tanszékének munkatársa.

¹⁶ Dávid Ferenc 1958 és 1963 között az ELTE művészettörténet szakán mások mellett Marosi Ernő és Galavics Géza évfolyamtársa volt.

követő viszont megint nagyon népes volt, mások mellett Beke László¹⁷ is akkor kezdte az egyetemet. Tőlünk nem kerültek ki ilyen nagy nevek, de azért mindenki szépen elboldogult az életben. Lukács Zsuzsa is az évfolyamtársam volt, ő később kutatóként dolgozott az OMF-ben. A többiek közül nem jut eszembe olyan, aki igazán neves művészettörténész lett. Egy történelem-művészettörténet szakos hallgatótársnőm később tanárként helyezkedett el. Továbbá voltak valóban nehéz sorsú évfolyamtársaim, például egy csepeli fiatalember (a nevére sajnos nem emlékszem), aki rendkívül szorgalmas volt, vagy egy másik, félig-meddig árva lány, aki egészen messzire jutott, mert később a Galéria munkájába is bekapcsolódhatott.

A másik érdekesség az volt, hogy állandóan odapottyantak hozzánk újabb és újabb hallgatók. Gyakran előfordult ugyanis, hogy valaki felvette harmadik szaknak a művészettörténetet, vagy éppen leadta valamelyik szakot, és helyette ezt választotta. Ilyen volt Bajkay Éva,¹⁸ Illyés Mária,¹⁹ Bibó István,²⁰ ők mind más szakon kezdték az egyetemet, majd átjöttek művészettörténetre. Emellett együtt jártunk a levelező hallgatókkal. Nem tudom, létezik-e még egyáltalán ez a fogalom, mindenesetre akkor a levelező hallgatók átlagban negyven év körüliek voltak, és teljesen elkülönültek a nappali tagozatosoktól, a szemináriumainkat se egyszerre tartották. Az egyetlen, akire nagyon jól emlékszem közülük, Aba-Novák Vilmos²¹ lánya, Judit.²² Kiemelkedő hallgató volt, és valamelyik óbudai textilgyárban dolgozott. Aztán olyan is volt, aki a lektorátus igazgatónője lett.²³ Mindenesetre nem nagyon érintkeztünk a levelezősökkel.

¹⁷ Beke László (1944–2022), művészettörténész. 1968–1969 között a Művészettörténeti Dokumentációs Központ, 1969–1988 között az MTA Művészettörténeti Kutató Csoport munkatársa. 1988–1995: az MNG főosztályvezetője, 1989–1996: az Iparművészeti Főiskola munkatársa. 1990-től a Képzőművészeti Főiskola tanára, 1990–1994 között tanszékvezetője. 1995–2000: a Műcsarnok főigazgatója. 2000-től az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet igazgatója, majd haláláig a munkatársa.

¹⁸ Bajkay Éva (1943–), művészettörténész, a művészettörténeti tudományok kandidátusa. 1969-től az MNG munkatársa, 2003-tól a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem oktatója. Fő kutatási területe a Bauhaus, a magyar avantgárd művészet és a modern magyar litográfia.

¹⁹ Illyés Mária (1941–), művészettörténész. 1967–1975 között a Marx Károly Közgazdasági Egyetemen tanított francia nyelvet. 1975–1996: a budapesti Szépművészeti Múzeum muzeológusa. Doktori dolgozatát Ferenczy Béni szobrászatról írta. 1996 óta édesapja, Illyés Gyula hagyatékának rendezésével is foglalkozik.

²⁰ Ifj. Bibó István (1941–), művészettörténész. 1965-től az I. kerületi IKV Műemléki Osztályán dolgozott. 1980–1990: az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének tudományos munkatársa. Részt vett a Baár-Madas Református Gimnázium 1989-es újjászervezésében, amelynek 1990–1995 között az igazgatója volt.

²¹ Aba-Novák Vilmos (1894–1941), festőművész, grafikus, a római iskola egyik kiemelkedő alkotója. 1928-tól 1930-ig a Római Magyar Akadémia ösztöndíjasa, 1939-től a budapesti Képzőművészeti Iskola tanára.

²² Aba-Novák Judit (1928–2003), iparművész, művészettörténész. Kezdetben a Goldberger Gyár textiltervező iparművészeként tevékenykedett. 1968–1977: a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetségének ügyvezető titkára, 1978–1985: a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Képzőművészeti Osztályának munkatársa. Több kiállítást rendezett a Műcsarnokban és a Csók Galériában.

²³ Keszthelyi Ferencné Osskó Katalin (1939–), művészettörténész. 1963-tól dolgozott a Képzőművészeti Alapnál. 1964-től a frissen létrehozott Képzőművészeti Lektorátusnál, melynek 1988–2007 között igazgatója volt.

F. Dóczy Erika: Tanárai közül kik voltak a legmeghatározóbbak? Néhány nevet már említett.

GGyK: Előljáróban hadd említsem meg, hogy Lukács Zsuzsával egy féléves gyakorlatot a Szépművészeti Múzeumban töltöttünk, ami rendkívül meghatározó volt számunkra. Időnként megjelent Aggházy Mária,²⁴ így vele is tudtunk még beszélgetni. Genthon István vitte a prímet a humorával. De Radocsay Dénes is sokat foglalkozott velünk, ahogy tulajdonképpen mindenki, akihez csak beosztottak minket.

Ami az ELTE-ét illeti: Zádor Anna rendkívüli személyiség és rendkívüli ember volt. Nagyon-nagyon sokat köszönhetek neki, a későbbiekben is rengeteget segített nekem. Azt kell mondjam, hogy más tanárokkal nem alakult ki igazán intenzív kapcsolatunk. Jó előadásokat tartott Oroszlán professzor, pedig már igen idős volt. Dobrovits is remekül beszélt és igazán élvezetes volt, ha épp nem állt alkohol befolyásoltsága alatt. Vayer professzor úr nehezebb esetnek számított; nagyon elfoglalták a tanszékvezetői teendői, ezért minden óráját húsz perccel később kezdte, és már ez is demoralizálta egy kissé a társaságot. Aztán ott volt Marosi Ernő²⁵ mint elsőéves tanársegéd. Nagyon szigorú forrásgyakorlatot tartott, senki nem tudott latinul, mégis már az első óra után föladott egy latin szöveget, úgyhogy mindenki rohant Kelényi Gyurihoz, hogy segítsen. Vele később nagyon jó viszonyt sikerült kialakítani; főleg a fiúk tudtak jobban kapcsolódni hozzá. Rendszeresen jött velünk kirándulni, mert akkor rendszeresek voltak a tanszéki kirándulások, ahova Dercsényi Dezső és Zádor Anna is eljött, ráadásul mindig fantasztikusan bírták a strapát. De Molnár László,²⁶ illetve Aradi Nóra is tanított minket. Utóbbi nagyon szigorú és nagyon hideg volt. Emlékmeghatározást tartott, és tény, ami tény, iszonyúan lebögtünk, szinte senki nem tudott semmit meghatározni. Egyszer levetített egy képet,²⁷ amiről ma sem tudom pontosan, ki festette, de azt hiszem, Veronese. Egy gyermeket ábrázol, aki a lábával egy kígyóra tapos. Senki nem ismerte fel, Aradi Nóra pedig nagyon kiborult, mondván, borzasztó, hogy még ezt sem tudjuk.

²⁴ Aggházy Mária (1913–1994), művészettörténész. 1947-től 1967-ig a Szépművészeti Múzeum könyvtárát és egyéb segédgyűjteményeit, 1967-től 1974-ig a Régi Szobor Gyűjteményt vezette. Fő kutatási területe a magyarországi reneszánsz és barokk szobrászat volt.

²⁵ Marosi Ernő (1940–2021), művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. 1991 és 2000 között az MTA Művészettörténeti Intézetének igazgatója, 2002 és 2008 között az MTA társadalomtudományi alelnöke.

²⁶ Molnár László (1924–2006), muzeológus, kerámiaművész, művészettörténész. Több cikket közölt a *Magyar Tudományban* a művészettörténet-írás aktuális kérdéseiről, illetve másutt az európai és a magyar porcelánművészetről. Kandidátusi értekezését *Iparművészeti törekvések a reformkori Magyarországon* címmel írta. – Vö.: *Bélyegvilág*, 59. 2006. 9. 19.

²⁷ Vélhetően Caravaggio *Madonna dei Palafrenieri* – *Madonna és a Gyermek kígyóval* (1605–1606, Róma, Galleria Borghese) című festményéről van szó, amely Szűz Máriát, Szent Annát, valamint a kígyóra taposó gyermek Jézust ábrázolja.

A francia szakon más volt a helyzet, noha ott is éppen egy átalakulás ment végbe. Győry tanár úr²⁸ kiváló volt, de nekünk még Gyergyai²⁹ is tartott előadást. Őket kevésbé jelentős személyek váltották, viszont annál inkább élveztük a nyelv- és stílusgyakorlatot. Egy francia asszony tartotta, aki nemcsak kedves, de egyszersmind finom és szellemes volt – remekül tanított. Ennek ellenére az egyetemen kissé elbizonytalanodtam, hogy valójában miért is fontos igazán a francia kultúra, pedig családilag nagyon benne voltam.

FDE: Miről írta a szakdolgozatát?

GGyK: Ez is egy furcsa dolog, mert, mint említettem, még 17–18 éves koromban kaptam egy Skira kiadású könyvet, és ezt követően is próbáltam itt-ott utánanézni a flamand festészetnek, illetve egyáltalán a 15–16. századi, késő gótikának nevezett korszaknak. Nemcsak a festészet, a szobrászat is rendkívüli módon magával ragadott, csodálatos szobrokat ismertem meg, amiket persze csak reprodukciókon tudtam megnézni. Az érdeklődésem pedig azt követően sem változott meg, hogy bekerültem az egyetemre. Érdekes módon a francia késő középkori festészet és szobrászat nem nagyon szerepelt a tananyagban. Az építészetről Entz Géza és Dercsényi Dezső adott elő, a festészetről Vayer Lajos és Boskovits Miklós;³⁰ igaz, utóbbi kizárólag az olaszokról beszélt. A szemináriumi dolgozatok témái teljes mértékben változóak voltak, ezeket már egyáltalán nem tudom felidézni. De amikor szakdolgozati témát kellett választani, akkor változatlanul ragaszkodtam a francia késő gótikus festészethez. Nagyon sokat jártam a Szépművészeti Múzeum könyvtárába, és ennek eredményeképpen bukkantam rá Le Bon Roi René³¹ imádságoskönyvére,³² amelyik némiképp eltér Duc de Berry³³ imádságoskönyvétől,³⁴ de

²⁸ Győry János (1908–1973), irodalomtörténész, filológus. 1935–1937: a Magyar Szemle Társaság szerkesztéségi titkára, 1937–1939: ösztöndíjjal a Sorbonne hallgatója. 1947-től a budapesti egyetem – később az ELTE – Összehasonlító Irodalomtörténeti Tanszékének, Világirodalmi Tanszékének, majd Francia Nyelv és Irodalom Tanszékének tanára.

²⁹ Gyergyai Albert (1893–1981), irodalomtörténész, író, műfordító. 1909-ben az *Új Idők* közölte első novelláját, majd 1920-tól a *Nyugat*ba is írt. 1921–1927: a *Magyar Írás* munkatársa. 1950-től modern francia irodalmat adott elő az ELTE-én.

³⁰ Boskovits Miklós (1935–2011), művészettörténész. 1966–1968 között kutatóként dolgozott az ELTE Művészettörténet Tanszékén, majd Olaszországba emigrált. 1970–1972 között a Harvard firenzei reneszánsz kutató ösztöndíjasa. 1977–1980: a cosenzai Calabriai Egyetem, 1980–1995: a milánói Katolikus Egyetem, 1995-től a firenzei egyetem tanára. 1998-tól az MTA külső tagja.

³¹ I. (Anjou) René vagy Renátusz (1409–1480), 1435 és 1442 között a Nápolyi Királyság királya.

³² *Livre d'heures*: I. René latin nyelvű óráskönyve (1410–1450 körül, London, British Library). – Vö.: Gyulai Éva: A Magyar Királyság címere Anjou René heraldikai reprezentációjában. „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris*”. *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulójára alkalmából*. Szerk. Bárány Attila, Pósnán László. Debrecen, 2014. 344.: 12. jegyzet.

³³ Jean de Berry (1340–1416), saját jogán Berry és Auvergne első hercege, Poitiers és Montpensier grófja, házassága révén Auvergne és Boulogne grófja.

³⁴ *Très Riches Heures*: Jean de Berry herceg óráskönyve (1412–1416, Chantilly, Musée Condé), amelynek miniatúráit Jan, Pol és Hermann Limbourg festette. – Vö.: G. Györffy Katalin: *Jan, Pol és Hermann Limbourg*. Budapest, 1976.

alapjában véve ahhoz hasonló. Egészen különleges darabról van szó, amelynek kapcsán megbizonyosodtam róla, hogy erről a műről és erről a korszakról kellene írnom. Vayer nagyon megörült a témaválasztásnak, olyannyira, hogy végül ő találta ki a dolgozat címét: Profán ikonográfiai tematika a késő középkori francia miniatúrafestészetben. Azt nem mondanám, hogy Zádor Anna rossz néven vette volna a döntésemet (ő sosem bántódott meg ilyesmin), mindenesetre nagyon szerette volna, hogy a barokk felé menjek. Végül persze elfogadta a választásomat, ami rengeteg munkával járt, mivel ez a téma Magyarországon nagyon nehezen volt kutatható, annak ellenére is, hogy a Szépművészeti könyvtára egészen remek volt. Szóval megírtam a dolgozatot. Jó lett – mondjuk. Azt hiszem, csak négyest kaptam rá, mert túlságosan nagy részét tette ki a történeti fejezet. Ha az ember nem ismer egy korszakot, először megpróbálja teljes egészében áttekinteni annak történetét. A diploma megszerzését követően pedig más-milyen kihívások következtek.

KG: Mesélne ezekről az évekről?

GGyK: A diplomaszerezés után általános problémának bizonyult, hogy az ember nem jutott munkához. Művészettörténész állás egyáltalán nem volt, számunkra pedagógusi sem, hisz gyakorlatilag alig volt olyan iskola, amelynek a tanrendjében szerepelt a művészettörténet. Én szívesen tanítottam volna, nagyon szerettem akkor is, amikor gyakorlótanárként művészettörténetet és franciát kellett oktatnom. Ugyanakkor a családom Entz Gézával is jó kapcsolatot ápolt, ezért amikor elvégeztem az egyetemet, őt is megkérdeztük, tudna-e segíteni. Nagyon korrektül megmondta, hogy az OMF-ben pillanatnyilag egy hely van, amelyre Kelényi Gyurit veszik fel, mert ő az anyagi helyzete miatt jobban rászorul a segítségre. Viszont a topográfiai kutatásoknak volt akkoriban az Akadémia égisze alatt egy Dercsényi által vezetett csoportja, ami egyetlen adminisztrátorból állt. Felajánlották, hogy ebben a munkában részt vehetek: cédulázás és a bibliográfiák elkészítése volt a feladatomban, ami azt jelentette, hogy a megjelent könyvekből ki kellett írni az adott műemlékekre vonatkozó részeket. Teljesen szabadon oszthattam be az időmet, és ha jól emlékszem, 800 forintot kaptam havonta, ami akkoriban nem számított valami borzasztóan kevésnek. Ráadásul a munka is nagyon érdekes és hasznos volt, rengeteg könyv, folyóirat került a kezembe, amit máskülönben soha nem néztem volna meg. Miután leadtam a cédulákat, azok bekerültek a nyilvántartásba, ami az OMF-nél egy önálló részleget alkotott.

Közben férjhez mentem, majd megszületett az első gyermekem.³⁵ Egy éves volt, amikor megtudtam, hogy a Balettintézetbe keresnek művészettörténet tanárt. Úgy gondoltam, valamivel foglalkoznom kéne, igazán szerettem volna egy kicsit aktivizálni magam. Szerencsére meg tudtuk oldani, hogy ha elmegyek pár órára, valaki eljőjön hozzánk Péter fiamra vigyázni. Végül is felvettek a Balettintézetbe, és nagy lelkesedéssel láttam neki a munkámnak, amit nagyon hamar megszerettem. Nagyszerű volt művészettör-

³⁵ Granasztói Péter (1968–), néprajzkutató, társadalomtörténész. 1996-tól a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának muzeológusa, 2003-tól főosztályvezetője, 2022-től az intézmény gyűjteményi főigazgató-helyettese.

ténetet tanítani, ráadásul ezek a növendékek egy egészen speciális társaságot alkottak; elképesztő világba csöppentem. A tanítást, főleg a művészettörténet oktatását illetően teljességgel tapasztalatlan voltam. Nem tudtam, hogyan osszam be az időmet, hogy melyik korszakról mennyit beszéljek. Rendszerint elkezdtem Egyiptomnál, aztán ha haladtunk, haladtunk, ha nem, nem. Így sok mindent megtanultak, másról fogalmuk sem volt. Szerződéssel alkalmaztak, és a következő évben is visszamehettem volna, de akkor már a második gyermekünket vártam. Aztán amikor februárban megszületett Olga,³⁶ az ezt követő őszi mégis felvetődött bennem, hogy hátha visszavesznek. Egy héten kétszer vagy háromszor kellett bemennem délután kettőtől ötig, ami nem lett volna megoldhatatlan. Felkerestem hát a Balettintézetet, de az igazgató³⁷ azt mondta:

– Nézze, az Ön édesapja egy jól kereső orvos. Magának nincs szüksége anyagiilag erre az állásra.

Így visszavették azt a hölgyet, aki előttem tanított, és akiről nem tudom, hogy miért ment el. Nagyon szíven ütött ez a fejlemény, még úgy is, hogy a bibliográfiai cédulázást folytathattam. Ezt követően viszont adódott egy újabb lehetőség: a barátnőm, Illyés Mária – akivel az egyetemen évfolyamtársak voltunk – franciát tanított a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Amikor egy ösztöndíjnak köszönhetően egy évre elutazott a férjével³⁸ az Egyesült Államokba, felajánlotta, hogy vegyem át az óráit, ugyanis nem volt elég tanár az intézményben. Elkezdtem a tanítást, és gond nélkül elfogadtak. Ez a munka újszintén komoly tanulságokkal járt, mivel a hallgatók, akik oda jártak, jobban tudtak franciául, mint én. Ez néha nagyon kínos helyzeteket teremtett, még akkor is, ha az oktatási módszert, mondjuk így, én hoztam. Volt köztük egy rendkívül kikupálódott fiatalember, és amikor nem jutott eszembe franciául a „cigarettacsikk”, rögtön megmondta, hogy „mégot”. Ilyenkor teljesen megsemmisültem, de a lényeg az volt, hogy ment a dolog a maga útján. Később annyi változás történt, hogy nem magyar hallgatókat kellett franciára, hanem vietnámiakat magyarra tanítanom. Szóval ez ilyen szempontból elég abszurd időszak volt, így nemsokára be is fejeztem a nyelvoktatást.

Azt megelőzően, hogy bekerültem volna az OMF-be, Zádor Anna nagyon aktívan próbált segíteni nekem. Akkor indult egy ösztöndíj a Művészettörténeti Kutató Csoport támogatásával a pedagógusként dolgozó művészettörténészek számára, amelynek felügyeletét Galavics Gézára³⁹ bízta. Én is elnyertem ezt a támogatást,

³⁶ Granasztói Olga (1971–), irodalomtörténész. 2000–2002: a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, 2002–2003: a KÖH Unesco Világörökség Magyar Bizottságának munkatársa. 2010-től a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport tudományos munkatársa.

³⁷ Hidas Hedvig (1915–2011), táncművész, koreográfus, balettmester. 1961–1972: az Állami Balettintézet Igazgatója. Az intézmény vezetését Kun Zsuzsának adta át.

³⁸ Kodolányi Gyula (1942–), költő, műfordító, irodalomtörténész. 1966–1970: a Corvina Könyvkiadó szerkesztője, 1970–1985: az ELTE Angol Tanszékének, 1985–1990: Összehasonlító és Világirodalmi Tanszékének munkatársa. 1990–1994: miniszterelnöki külpolitikai tanácsadó, államtitkár. 1992-től a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

³⁹ Galavics Géza (1940–2023), művészettörténész, az MTA levelező, majd rendes tagja. 1971-től az MTA MKCs–MKI munkatársa.

melynek keretében azzal bíztak meg, hogy dolgozzam fel a Magyarországról szóló, francia és német nyelvű úti leírásokat. Egészen csodálatos feladat volt, teljes mértékben nekem való. Napokat kutattam a könyvtárban, hogy megkeressem ezeket a leírásokat, illetve, hogy újakat találjak – a Széchényi Könyvtár erre is kiváló helyszín volt. Az ösztöndíj végeztével egy tanulmányban kellett összefoglalnom a kutatási eredményeimet, ami – Galavics Géza meglepedésére – nagyon jól sikerült, Zádor Anna pedig azt javasolta, hogy írjak belőle doktori dolgozatot (akkor még kisdoktorinak nevezték a bölcsészkar doktori disszertációt). Meg is írtam, kisvártatva pedig megjelent⁴⁰ a Művészettörténeti füzetek című sorozatban. Óriási élmény volt összegyűjteni hozzá a képanyagot – szinte teljes egészében a hivatal fotótárából –, és óriási dolog volt a publikálása. A szerkesztő, Szabó Júlia⁴¹ hihetetlenül kedves és segítőkész volt. Arra már sajnos nem volt időm és lehetőségem, hogy folytassam a témát, pedig később előkerültek további úti leírások – igaz, nem olyan sok (a 19. századból persze jóval több fennmaradt, de azokat nem érintettem). Emellett volt még néhány tervem, ami sajnos nem valósult meg, többek közt egy Feller⁴² nevű belga jezsuita szerzetes úti leírását szerettem volna feldolgozni, ami hihetetlenül gazdag volt, és nem csak Magyarországra vonatkozólag. De ez már meghaladta az időbeli kereteimet, lehetőségeimet és a kapacitásaimat.

FDE: Hogyan került az OMF-hez?

GGyK: 1974-ben Entz Géza megkeresett, hogy volna-e kedvem helyettesíteni a gyesen lévő Dobrovits Dorottyát, aki akkor a nyilvántartást vezette. Nagyon megörültem a lehetőségnek, habár nagy váltást jelentett egy nyolcórás állás, de végül sikerült megoldani a két gyerek elhelyezését. A férjem⁴³ a Történettudományi Intézetben dolgozott akkor; ha mondhatom, minimálbéren. Így végül szülői segítséggel tudtunk beszállni egy társasházba a Szabadság-hegyen (ma Széchenyi-hegy), a gyerekeket pedig felvették az Akadémia svábhelyi óvodájába, mert a KFKI-nak (Központi Fizikai Kutatóintézet) voltak itt helyei, ily módon sikerült őket oda bejuttatni.

Egy új élet kezdődött, ami nagyon izgalmas volt, és sok újdonság várt rám. Tulajdonképpen kutatónak vettek fel az OMF-be, de ez nem azt jelentette, hogy vidékre

⁴⁰ G. Györffy Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (idegen utazók megfigyelései)*. (Művészettörténeti füzetek 20.). Budapest, 1991.

⁴¹ Szabó Júlia (1939–2004), művészettörténész. 1962–1969: az MNG Grafikai Osztályának muzeológusa, 1969–2004: az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, később Kutatóintézet tudományos munkatársa, közben 1994-től 2004-ig Művészeti Gyűjteményének vezetője. Kutatási területe a 19–20. századi magyar és egyetemes művészet volt.

⁴² François-Xavier de Feller (1735–1802), belga jezsuita szerzetes. 1764-től öt éven át Nagyszombatban folytatott teológiai tanulmányokat. Rendjének feloszlását követően – gyakran Flexier de Reval álnéven – íróként-enciklopédistaként tevékenykedett, szembeszállva a felvilágosodás politikai, vallási és társadalmi elképzeléseivel.

⁴³ Granasztói György (1938–2016), történész. 1968–1983: az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. 1988-ban megalapította az Atelier magyar-francia posztgraduális műhelyt, amit 2007-ig irányított. 1990–1994: belgiumi és luxemburgi nagykövet, 1999–2006: a Teleki László Alapítvány igazgatója.

kellott járnom kutatni, hanem inkább a dokumentációkat készítettem elő, kisebb jelentéseket írtam. Entz Géza készségesen beavatott a titkokba, hogy hol kell kezdeni a kutatást, mi az a tervtár, fotótár, irattár. Egy szobába kerültem Sallay Marianne-nal, egy orosz kolléganővel, Putolova Irinával,⁴⁴ aki meglehetősen színes egyéniség volt, illetve Gerőné Krámer Mártival, aki viszont sokat járt vidékre kutatni.

Rögtön a letelején nagyon érdekes feladatokat kaptam. Például össze kellett állítanom egy kisebb dokumentációt Rábaszentmiklósról,⁴⁵ a munka során pedig kiderült, hogy van egy rajz a tervtárban, amire addig senki sem figyelt fel, viszont igen fontos adalékokkal szolgált a templom történetére nézve.⁴⁶ Ennek a forrásnak a megtalálása pozitív eredménynek számított az első munkámat illetően. Aztán jöttek a további feladatok, elsősorban barokk vagy 19. századi műemlékekkel kapcsolatos jelentések, amit általában a felügyelő kért a Tudományos Osztálytól; így került sor az első vidéki kiszállásaimra. Felejthetetlen volt a legelső utam Örsi Karcsival;⁴⁷ először el kellett mennünk Budafokra megreggelizni, majd elindultunk egy iszonyatos állapotban lévő mikrobusszal – Latvija, vagy nem is tudom, hogyan nevezték ezeket a kocsikat. Úttalan utakon haladtunk, a sofőr igyekezett letérni a helyes útról, és a szántóföldeken keresztül jutottunk el Somogy megyébe, ahol különböző kastélykerteket néztünk meg. Olyanokat, amik szinte csak a múltban léteztek, iszonyúan lepusztult kastélyépületekkel (pl. Segesd). Szörnyű migrént kaptam az úton. Karcsi persze nem nagyon törődött az ilyesmivel, és valamikor fél tíz táján értünk haza. Szóval ez egy emlékezetes eset volt.

Szintén elég hamar eljutottam Majkra, ahová helyszíni szemlére mentünk a kollégákkal. Tanszéki kiránduláson is voltunk ott, amikor még szakiskola működött

⁴⁴ Putolova Irina Szergejevna (1925–2019), orosz származású művészettörténész. 1955-ben, Leningrádban feleségül ment Skoda Lajos építészhöz, majd 1964-ben lányával, Jelena Kazovszkajával (El Kazovszkij) Magyarországra költöztek. Budapesten az OMF Tudományos Osztályán helyezkedett el, ahol elsősorban a szovjet műemléki irodalom szemléjével foglalkozott.

⁴⁵ A rábaszentmiklósi templom helyreállítási programterve 1975-ben készült el: Sedlmayr János: *Rábaszentmiklós, római katolikus templom. Tervezési program*. Kézirat. Budapest, 1975. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 33420. Ennek előkészítéséhez lehetett szükség az említett anyag összeállítására, amelynek eredményei minden bizonnyal beépültek a Sedlmayr által jegyzett dokumentációnak az építéstörténetről szóló, valamint Tudományos előkészítés című fejezetébe. A programterv végül a fiókban maradt, a helyreállításra csak 1999-ben került sor. – Vö.: László Csaba: Rábaszentmiklós középkori temploma. *Arrabona*, 44. 2006. 251–262.

⁴⁶ Vélhetően arról az alaprajzról, illetve a templomot észak felől ábrázoló rajzról (MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: R 5146, R 5147) van szó, amelyek 1890-ben, Rómer Flóris hagyatékának részeként kerültek a MOB gyűjteményébe. Eredetileg Ebenhöch Ferenc 1873. január 7-én kitöltött, majd a bizottságnak megküldött törzsívéhez (MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: R 5144) tartozhattak; inkább ez utóbbi tartalmaz a templom történetére nézve fontos adatokat. A két rajz némileg módosított változatát két évvel korábban már közzétették: Ráth Károly: A rába-szent-miklósi egyház. *Archaeologiai Közlemények*, 8 (Úf. 6.). 1871. 54. A tervtárban őrzött másik rábaszentmiklósi archív forrás a templom 1937. június 28-án, ceruzával készült, méretezett alaprajza a Lux-hagyatékból: MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: R 2874.

⁴⁷ Örsi Károly (1937–2015), kertészmérnök, táj- és kertépítész. 1964-től az OMF Tervezési Osztályán úttörő munkát végzett a műemléki kertvédelem területén.

4. A rábaszentmiklósi r. k. templom keleti homlokzata, 1960 körül. MÉM MDK, Fototár, ltsz. 009.067bN. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

a főépületben, egy idős hölgy,⁴⁸ az Esterházyak leszármazottja pedig ott lakott az egyik kis házban. Ekkor még bányászcsaládok is éltek ott, mielőtt kiűrítették volna az épületeket. Az első kiszállásomat követően egy rövid jelentést kellett írnom az együttesről, tehát még nem kellett komolyabban elmélyedni a történetében.⁴⁹ Viszont ezeken az utakon fokozatosan kialakult az elsődleges hivatali feladatomban, vagyis, hogy a képzőművészeti alkotásokkal, elsősorban falképekkel és azok restaurálásával kellett foglalkoznom, ami teljesen új terület volt számomra. Rendkívüli izgalmakat jelentett

⁴⁸ Gróf Esterházy Mórincé, szül. gróf Károlyi Margit (1896–1975), 1910–1965: gróf Esterházy Móric felesége. Családja birtokainak és vagyonának elkobzását követően Majkon, az egykori kamalduli remetiség egyik cellaházában élte le idős éveit.

⁴⁹ Az OMF első ízben 1973. május 2-án, majd október 8-án tartott tervkonzultációt Sedlmayr Jánosnak a majki kamalduli remetiség felújítására (I. ütem) vonatkozó terveiről, amelyen a jegyzőkönyvek szerint Granasztóiné Györfy Katalin még nem vett részt: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok I. 1973/218/2. A következő évben megkezdődtek a helyreállítási munkálatok, amelyhez (II. ütem) kisvártatva tudományos dokumentáció készült: G. Györfy Katalin–Kremnicsán Ilona: *Oroszlány-Majkpuszta, kamalduli remetiség. Tudományos dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1975. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 28197.

felmászni azokra a magas állványokra, az pedig még inkább, hogy egymás után megismerhettem a legnagyobb műveket, úgymint a székesfehérvári székesegyház, a zalaegerszegi Mária Magdolna-templom vagy az aszódi Podmaniczky-kastély freskóit. A vidéki utak más szempontból is érdekesek voltak, de ebbe egyelőre nem szeretnék mélyebben belemenni, mert talán lesz még szó külön is a restaurálásról és annak meglehetősen „kemény” világról.

Ebben az időszakban kaptam először extra feladatokat. A bodrogolaszi római katolikus templomban találtak egy 18. századnak vélt itáliai táblaképet, amit valahogyan beépítettek a templomtoronyban lévő lépcsőbe, a figura pedig mindig ránézett arra, aki ott felment. Az épület statikus szakértője, Vándor András⁵⁰ vette észre a festményt. Mikor kibontották, döbbenet látták, hogy egy nagyon komoly, nagyméretű olajfestményről van szó, ami 15. vagy 16. századi is lehet. Én kaptam feladatomból, hogy végezzem el a fa deszkára festett kép művészettörténeti vizsgálatát. Egy időben az OMF Festőrestaurátor Csoportja is foglalkozott velem, de végül Varga Dezső,⁵¹ az esztergomi Keresztény Múzeum elismert festőrestaurátora restaurálta a művet, amely Szűz Máriát, Szent Erzsébetet, a gyermek Jézust és Keresztelő Szent Jánost, valamint Szent Ágostont és Szent Jeromost ábrázolja. Érdekeség, hogy találtunk rajta egy BV monogramot, ami alapján sikerült azonosítanom a mestert, méghozzá a Bastiano Veronese néven is ismert pistoiái festő, Sebastiano Vini⁵² személyében.⁵³ A festmény nagyon jó állapotban volt, majd, miután restaurálták, kiállították a Keresztény Múzeumban – talán még most is ott van. Persze, ezzel a munkával párhuzamosan más kutatáson is dolgoztam, és nagyon sokat tanultam ekkoriban. A levéltári kutatással még akadtak gondjaim, igaz, meglehetősen nehéz volt kideríteni, hogyan került a festmény Bodrogolasziba (felmerült, hogy esetleg Sárospatakról, és az is, hogy a Rákócziakon keresztül). Erre a kérdésre azóta sem sikerült választ találni. Annyi bizonyos, hogy a kép Pistoiaiból származik, és lényegében bármilyen úton-módon Magyarországra kerülhetett.

Hasonlóan szép és jelentős munka volt a nemeskéri evangélikus templom szószékoltárának kutatása.⁵⁴ Meglehetősen különleges szószékéről van szó, aminek semmi köze nem volt a 18. századi retábulumához; furcsán, hídszerűen volt hozzákötve, és

⁵⁰ Vándor András (1941–), statikusmérnök. 1967-től az OMF Tervezési Osztályának, 1993-tól az ÁMRK Építészeti Osztályának munkatársa.

⁵¹ Varga Dezső (1928–2019), festőművész, restaurátor. 1953-tól a Szépművészeti Múzeum, majd az esztergomi Keresztény Múzeum restaurátora. 1969-től 1993-ig a Képzőművészeti Főiskola Restaurátorképző Intézetének docense, majd egyetemi tanára, 1982–1990 között igazgatója.

⁵² Sebastiano Vini (1515 körül–1602), itáliai festőművész. Működési köre elsősorban Toszkánában mutatható ki.

⁵³ G. Györfly, Katalin: Nuovi contributi all'attività dell pittore veronese Sebastiano Vini. Attribuzione della tavola scoperta a Bodrogolaszi. *Acta Historiae Artium*, 25. 1979. 237–252.; Uő: Sebastiano Vini, a Bodrogolasziban felfedezett táblakép festője. *Építés-Építészettudomány*, 12. 1980. 165–191.

⁵⁴ G. Györfly Katalin: A nemeskéri evangélikus templom szószék-oltára. *Művészettörténeti Értesítő*, 28. 1979. 253–261. – vö.: Uő: Magyarország legrégebbi szószék-oltára a nemeskéri evangélikus templomban. *Diakónia. Evangélikus Szemle*, 1. 1979. 1. 9–19.

5. A bodrogolaszi r. k. templom oltárképe a plébánia udvarán, 1979. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 25064. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

át volt festve fehérre. Amikor letisztították, kiderült, hogy a faanyagot eredetileg nem festették le, és rengeteg szükirepülési nyílást őrzött meg. A szószéket a négy evangélista faszobrával díszítették. A figurákat félköríves fülkékben helyezték el, a dús, gyümölcsöket és egyéb növényi motívumokat megjelenítő ornamentika pedig egészen különlegessé teszi az emléket. Ebben az esetben is nagy nekibuzdulással vágtam bele a kutatásba. Lényegében beköltöztem a könyvtárba: egy vaslépcső vezetett a Táncsics Mihály utcai raktár emeletére, ahol egyetlen egy szék volt. Ott ültem, vég nélkül böngészve a német tartományok topográfiait, hogy analógiát találjak a szószékhez.

Hamar kiderült, hogy az evangélikusok révén elképzelhető a német kapcsolat, emellett a darab Lőcse és Késmárk faragványaival is mutatott némi hasonlóságot, noha mindkettőnél gazdagabb díszítés jellemezte. Végül is sikerült feltérképeznem egy kapcsolatrendszerrel, ami által körvonalazhatóvá vált, hogyan kerülhetett ez a szószékoltár Magyarországra, valamint, hogy mely stíluskörhöz köthető.

FDE: Mesélne egy kicsit Entz Gézáról, valamint a Tudományos Osztályról?

GGyK: Entz Géza fantasztikus tanár és fantasztikus személyiség volt. Hihetetlen strapabírás és szívósság jellemezte, mindenben részt vett, szakmailag pedig egészen kiváló volt; rengeteg olyan munkával kapcsolatban is kikérték a véleményét, amiben az OMF nem vett részt. Kitűnő előadó volt, ennél többet és pontosabban viszont nehezen tudnék mondani a szakmai munkásságáról, mert én sosem foglalkoztam a Magyar Királyság középkori építészetével. Persze, ő más korszakokat is jól ismert, emellett rendkívül jártas volt a restaurálásban; nem véletlen, hogy ő alapította a Képzőművészeti Főiskola Restaurátor Tanszékét, amit fa-, kőszobrász- és festőrestaurátor csoportokra osztott, nyilvánvalóan azért is, hogy az itt képzett szakemberek idővel segítséget nyújthassanak a műemléki kutatásokhoz-feltárásokhoz. Rendkívül modern gondolkodásmódot próbált meghonosítani, amit Rómából és Bécsből ismert, Magyarországon pedig – ahol ekkor még festőművészek restaurálták a műemlékek festészeti részleteit – óriási szükség volt rá. Az osztályon is jó hangulatot teremtett. Fegyelmezett ember volt, amit a munkatársaitól is elvárt, de nem kellett semmiféle szankciót vagy hasonlókat bevezetnie ennek elérése érdekében. Mindenki igyekezett rendesen bejárni és végezni a munkáját, egyszerűen azért, mert ő jó példát mutatott.

FDE: Óriz személyes emléket 1976–1977-es nyugdíjazásával kapcsolatban?

GGyK: Ez volt a nagy puccs, aminek az első lépését Dobos Lajos⁵⁵ párttitkárrá történő kinevezése jelentette. Merényi Ferenc volt akkor az OMF igazgatója, Dercsényi Dezső az igazgatóhelyettes, Entz Géza pedig a Tudományos Osztály vezetője. Dobos előre lépésével egyidőben Merényi elhagyta az intézményt, és – immár másodjára – a Római Magyar Akadémia vezetője lett. Az OMF üresen maradt igazgatói székét a korábbi székesfehérvári tanácselnök, Tillinger István foglalta el, aki nagyon jó barátságot ápolt Dobos Lalival, hatalmas vidéki kiszállásokon, ivászatokon vettek részt rendszeresen. Hiába lett Mendele Ferenc az igazgatóhelyettes – aki nemcsak kitűnő építész, de egyben őszinte, jóakarátú, rendes ember is volt –, sajnos ő sem bírta azt a szorítást, amit ez a korszak és ez a közeg jelentett, és ő sem tudott megálljt parancsolni bizonyos folyamatoknak. Ebben a drámai helyzetben egyszer csak közölték Entz Gézával, hogy köszönik szépen az eddigi munkáját. Nagyon gyorsan lezajlott a dolog, nem volt fél éves vagy háromhónapos felmondás, hanem azonnali hatállyal menesztették. Nagyon megviselte mindez, ahogy Dercsényit is az ő nyugdíjazása, habár arra már lehetett számítani egy ideje. Entz Géza viszont oly mértékig ereje teljében volt, és annyira dinamikusán végezte a dolgát, hogy az ő esetében ezt senki sem feltételezte. Különösen nem feltételezte Sallay Marianne, aki osztályvezető-helyettesként

⁵⁵ Dobos Lajos (1928–2003), fotóművész, épületfotós. 1958-tól az OMF fényképésze, 1960–1990 között műteremvezetője.

dolgozott. Rendkívül sokra tartotta Gézát, nagyon jóban voltak. Így fájdalmasan, de átvette az osztály vezetését, amit aztán egészen remekül végzett, megőrizve az Entz Géza által is képviselt emberi pozitívumokat. Ugyanúgy elvárta, hogy a munkatársai őszinték legyenek, és beszámoljanak az ügyeikről; ebben az esetben mindenkinek segítette a munkáját. Ha viszont valaki nem teljesítette a feladatát, vagy esetleg más úton-módon próbálkozott, akkor szankciók érthettek.

Marianne hőiesen helytállt ebben a közegben, remekül képviselve a Tudományos Osztály és a kutatók érdekeit (őket érte a legtöbb támadás az egyéb szakágak felől) egy olyan helyzetben, amit nemigen szeretett. Nem volt könnyű ez a feladat, de egészen 1995-ig vitte az osztályt. Közben persze történtek változások; új igazgatók, majd elnökök jöttek-mentek. Mindegyiket „kiszolgálta” (idézőjelben mondom, főleg, mert aztán én is ebbe a helyzetbe kerültem) bármiféle megalkuvás nélkül, az osztálya érdekeit szem előtt tartva.

KG: Említette már a restaurálásokkal kapcsolatos feladatait. Most arra kérnénk, hogy erről meséljen bővebben.⁵⁶

GGyK: Ez egy nagyon problémás terület volt, mert a restaurálásoknak sokáig nem volt meg a megfelelő ellenőrző személye vagy intézménye. Az OMF-ben akkor már dolgoztak festő-, faszobrász- és kőszobrász-restaurátorok, ezen kívül a Művészeti Alap égisze alatt működött a Képzőművészeti Kivitelező Vállalat,⁵⁷ amelynek szintén volt egy Faszobrász Csoportja, továbbá a múzeumokban is dolgoztak itt-ott restaurátorok. A hivatal Tudományos Osztályán újonnan létrejött Restaurátor Csoport, amit Marianne-nak kellett felügyelnie, elég heterogén társaság volt. A festőrestaurátorok egy része képzőművészként végzett a Képzőművészeti Főiskolán, a másik díszítőfestőként az Iparművészeti Főiskolán (murális szakon). A faszobrászok között csupán elvéve akadtak főiskolát végzett restaurátorok; ez egy teljesen új terület volt. Akárcsak a kőszobrászoké, noha az is létezett korábban, hiszen voltak komoly kőfaragóműhelyek, ahol magas szinten dolgoztak, de nem volt, aki ellenőrizze őket. Ezért Marianne megpróbált kialakítani egy olyan rendszert, hogy minden restaurálásnak legyen egy művészettörténésze, aki a helyszínen ellenőrzi a munkát, és megbeszéli a restaurátorral az esetleges problémákat. Ugyanakkor problémát jelentett, hogy nem minden munkának a hivatal volt a beruházója, hanem – amennyiben megvolt hozzá a kellő fedezete – esetenként a tulajdonos: az egyházak, illetve különböző intézmények is restauráltathattak. Természetesen ezeket a munkákat is nekünk kellett szakmailag ellenőriznünk, ami feszültségeket gerjesztett. Időnként a fejünkhöz vágták (vagy inkább vágják, talán mind a mai napig), hogy az szóljon bele a munkába, aki a pénzt adja rá, és hogy jön ahhoz egy felügyelő vagy egy művészettörténész, hogy odamegy, és elkezd kritikálni, ami ott folyik. Vagyis többször kerültünk rendkívül kellemetlen helyzetbe, amit bizonyos értelemben tovább nehezített, hogy az ún. szabadúszó

⁵⁶ G. Györfly Katalin: A művészettörténeti kutatás és a képzőművészeti restaurálás kapcsolata, közös eredményeik. *Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1981. Képzőművészeti emlékek védelme.* Eger, 1981. 23–28.

⁵⁷ Ld. a Hokkyné Sallay Marianne-nal készített interjút jelen számban.

6. A bodrogolaszi oltárkép restaurálása, 1979. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 25064.

© Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

restaurátorokat az ilyen munkák alkalmával nagyon jól megfizették, míg nálunk az OMF-ben bérkeretből dolgoztak, így távolról sem kaptak annyit. Bérfeszültség alakult ki, és ezek a nehézségek az első perctől fogva jelen voltak, ahogy bekapcsolódtam a különböző zsűrik munkájába.

A zsűrizés a következőképpen zajlott. A Művészeti Alapnak volt egy részlege, ahová a különböző kérések beérkeztek: hova kérnek restaurátort, pontosan milyen munkáról lenne szó stb. (Az ilyen megkeresések nem az OMF-től jöttek, hanem külső „vállalkozásoktól”.) Ennél a részlegnél egy személy dolgozott, aki intézte a zsűriket, emellett időnként meghívott néhány restaurátort, majd a beérkezési sorrend alapján elosztották az aktuális munkákat. Különböző restaurátorcsoportok jöttek létre, amelyek elnyerték a megbízásokat, a zsűrizést pedig ettől fogva a Művészeti Alap szervezte; ők adtak kocsit, illetve biztosították a jegyzőkönyvet elkészítő és a zsűritagokat kifizető munkatársat. Nagyon szűk kör jutott ilyen formán munkához, hiszen Magyarországon ekkor nem volt sok festőrestaurátor, ráadásul nem lehetett mind-egyikőjünkben szakmailag megbízni. Pillanatok alatt kiderült, hogy nagyjából négy-öt restaurátort lehet hívni zsűrizni, így viszont állandóan ment a panaszkodás, hogy ez és ez nem kapott munkát. Ha pedig az OMF volt a megbízó, akkor az volt a baj, hogy a hivatal sosem tudta időben kifizetni a restaurátornak járó bért. Mikor megjött a jegyzőkönyv vagy a határozat, hogy az illető elvégezte a munkát és kifizethető, a Gazdasági Osztály rendszerint hosszú ideig ült az ügyön, vagy megpróbált utólag belekötni a szerződésbe.

Az egész rendkívül idegőrlő volt, és nagyon zavart. Az 1980-as évek elején járunk, amikor már egyre nehezebben viseltem a hasonló feszültségeket, és azt, hogy a festő-

7. A harsányi r. k. templom restaurált főoltára, 1979. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 25218. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

felvételének problémája később, az ÁMRK idejében is fennállt. Ennek az intézménynek a vezetője⁵⁸ sem rendelkezett főiskolai restaurátor képesítéssel, és hiába próbált maga mellé venni szakembereket, a dolog nem állt helyre. Folyamatosan szemben állt egymással a Művészeti Alap, a restaurátorok, de egyéb kisebb szabadúszó csoportok is, például különféle faragó mesterek, akik többnyire nagyon jó munkát végeztek. Ugyanakkor mindenkibe bele lehetett kötni, a szabadúszókba is (így nevezem most őket), akik, mivel elvégezték a főiskolát, úgy érezték, mindent tudnak, szemben az OMF-ben dolgozó kollégáikkal, akik – restaurátor diploma hiányában – szerintük semmit nem tudtak.

Egyszer felmerült, hogy én vegyem át ezt a részleget. Szerencsére 1983-ban történt, hogy Mendele Ferenc felajánlotta nekem ezt a lehetőséget, éppen akkor, amikor a férjemet meghívták a lyoni egyetemre, és egy teljes tanévre ki tudtunk menni, így nem kellett visszautasítanom a felkérést, illetve megúsztam egy esetleges rossz döntést, amibe talán tönkrementem volna. Egyébként is nagy bajt jelentett számomra, hogy érzelmileg túlságosan belelovaltam magam ezekbe a dolgokba, és bizony nagyon meg tudtam bántódni. Sokszor kérdezték tőlem, miért védem úgy a hivatalt, miközben pontosan tudom, hogy milyen dolgok történnek, milyen gondok vannak, a tetejében pedig sérelmek érnek. Mindig azt válaszoltam, hogy azért, mert ez a munkahelyem, amit nagyon sok szempontból egy jó intézménynek tartok, és ahol a nehézségek ellenére számos nagyszerű dolog történik. Gyönyörű restaurálásokat kísérhettem végig,

restaurátoraink, akikkel egyébként jóban voltunk, az ehhez hasonló ügyek miatt nekünk ugrottak. Szidták a hivatalt, szidták minket, ahogyan tette azt néha az egyház is, hiszen némely pap vagy lelkész helyenként kellemetlenül lépett fel a műemlékvédelemmel szemben. A restaurálás ügyében az OMF-nél annak ellenére sem született megoldás, hogy a Restaurátor Csoport folyamatosan bővült, ráadásul főiskolát végzett munkatársakat is felvettek, akiknek persze könyörögni kellett, hogy jöjjenek el, mert szabadúszóként sokkal jobban kerestek volna. Egyikük-másikuk mégis átérezte, mekkora szükség lenne a restaurátoroknál egy nagy rendakásra, emellett sok szempontból jobb helyre – megfelelő körülmények, szervezett keretek közé – kerültek. A szakképzett munkaerő

⁵⁸ Géczy Csaba

amire máskülönben sosem nyílt volna lehetőségem. Az eddig említettekén kívül ilyen volt például az egri nagypréposti palota vagy a noszvaji kastély.⁵⁹ Utóbbin Deák Klárával dolgoztunk együtt, aki akkor került a hivatalhoz. Restaurátor volt, és őt is inkább képzőművészeti restaurálásokra állították rá. Aztán mi ellenőriztük a Miskolc közelében lévő harsányi római katolikus templom oltárrestaurálását,⁶⁰ amin az egyik önálló restaurátorcsoport dolgozott.⁶¹ Félő volt, hogy nem értenek hozzá eléggé, ezért a helyszínre kellett utaznunk, hogy ellenőrizzük őket. Ekkor kiderült, hogy egy egészen különleges oltártípusról van szó; az angyalok úgy tartják az oltárképet, mintha egy függőnyt húznának szét, és ez a megoldás szorosan kapcsolódik Eger szobrászatához, azon belül is főleg a jezsuita templom berendezéséhez. Miután elkezdtem foglalkozni az emlékkel, megtaláltam a harsányi oltár mesterét, majd hosszan tartó munka során a függönyös

8. A vácrátóti r. k. templom főoltára.
MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 35116.
© Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

⁵⁹ A kastélykert rendezése mellett 1979-től zajlott a Johann Lucas Kracker, Zach József és további egri mesterek által festett barokk falképek tisztítása, illetve konzerválása. A festőrestaurátori munkákat – Granasztóiné Györfly Katalin művészettörténész felügyelete melle – Faragó Ferenc, Lente István, Menráth Péter és Seress László végezte, melyhez ld.: *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 522. (Örsi Károly – G. Györfly Katalin).

⁶⁰ 1976 decemberében, elektromos meghibásodás következtében leégett a templom barokk stílusú, déli mellékoltára. Ez a sajnálatos esemény felhívta az OMF szakembereinek figyelmét az addig szinte ismeretlen templomra és értékes berendezésére. 1977-ben megkezdődött a főoltár restaurálása, melynek során megtisztították a művet, feltárva annak eredeti színezését, továbbá eltávolították a szobrokat eltorzító, vastag, többrétegű átfestéseket. Ld.: Détsky Mihály–Géczy Csaba: *Harsány, római katolikus templom. Főoltár restaurálása, leégett mellékoltár pótlása*. Kézirat. Budapest, 1977. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 48628. – vö.: G. Györfly 1981. i. m. 27.

⁶¹ A főoltár olajfestményén Kovács Zsuzsa és Moldován Angéla restaurátorok dolgoztak, a farestaurálási munkákkal pedig a Képzőművészeti Kivitelező Vállalat faszobrász-restaurátor csoportját bízta meg az OMF 1977 tavaszán: Kovács Zsuzsa–Moldován Angéla: *Harsány, római katolikus templom. Főoltárkép restaurálása. Festőrestaurátori dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1978. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 28169.; Szerző nélkül (Képzőművészeti Kivitelező Vállalat): *Harsány, római katolikus templom. Főoltár restaurálása. Farestaurátori dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1979. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25218 (G. Györfly Katalin művészettörténeti összefoglalásával).

oltárok egész típusrendszerét sikerült körvonalazni.⁶² A Harsányban dolgozó restaurátorok nagyon igyekeztek, ennek ellenére állandóan letolták szegényeket, amiért néhány dolgot nem jól csináltak. Ugyancsak nagyon szép munka volt a vácrátóti római katolikus templom főoltárának kutatása.⁶³ Ez a mű egy pesti mester stílusát képviselte, és szintén sikerült felderíteni azt a tágabb kört, amelyen belül megtalálhatók az analógiái.⁶⁴ Ezeket a témákat egy bizonyos szintig el tudtam vinni; meg kellett írni a dokumentációt, volt, amit publikáltam is, de sok esetben még lehetett volna folytatni a kutatást.

FDE: 1984-ben a Tudományos Osztályon belül a gyűjteményi részleg vezetője lett. Milyen volt a gyűjtemény akkori állapota? Mik voltak a főbb feladatok?⁶⁵

GGyK: Az egyes gyűjteményi egységek más és más állapotban voltak, de tulajdonképpen mindegyiket kisebb vagy nagyobb hiányosságok jellemezték. A fotótárban egészen drámai állapotok uralkodtak: mind a feldolgozottság, mind az állományvédelem tekintetében nagyon komoly elmaradásokkal küzdöttünk. Amíg Dobos Lajos vezette a fotótárat, gyakorlatilag semmi nem történt, pedig hihetetlenül gazdag anyagról van szó. Szerencsére rövidesen odakerült néhány fiatal (talán ketten dolgoztak akkor a fotótárban, plusz egy polgári szolgálatos fiatalember), akik hozzáálltak a munkához – mindenképp a rendkéshez. Meg kell említenem Cs. Plank Ibolyát,⁶⁶ aki később elment a hivataltól, valamint Lászlóné Laár Erikát. Az üvegnegatívok ládáiban hevertek, nem lehetett tudni, melyik mit tartalmaz. Még nem volt számítógépes nyilvántartás, illetve digitalizáció, ezért a topografikusan csoportosított keresőképek a hagyományos leltári rendszernek megfelelően, albumokba kerültek. Előbb minden fotót kiszedtünk a szekrényekből, majd átnéztük és csoportosítottuk őket. Ezzel a munkával szépen haladtunk, más szempontból viszont egyre reménytelenebbnek tűnt a helyzet, ugyanis nem volt elég hely, a raktározási körülmények rosszak voltak, klimatizálásról pedig szó sem lehetett. Olyan tűzveszélyes filmeket őriztünk (főleg az 1950-es években készült felvételekről van szó), amelyek maguktól is meggyulladhattak volna. Természetesen megvolt az előírása annak, hogy hány fokon lehet tárolni ezeket, amit messze meghaladtunk.

⁶² G. Györfly, Katalin: Die Erscheinungen der Theaterhaftigkeit und Stofflichkeit an einer Altargruppe aus Nordostungarn. *Studien zur Werkstattpraxis der Barockskulptur im 17. Jahrhundert*. Herausgeben von Konstanty Kalinowski. Poznań, 1992. 291–307.; Uő: A színpadszerűség és anyagszerűség megjelenése az északkelet-magyarországi oltárművészetben. *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Lővei Pál. Budapest, 1993. 355–368.

⁶³ A vácrátóti oltárok restaurálása 1989-ben kezdődött. A főoltárra 1991–1994 között került sor: Radovics Krisztina–Dabronáki Béla–Marjai Zoltán: *Vácrátót, római katolikus templom. Főoltár restaurálása 1991–1994. Festőrestaurátori dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1994. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 35116.

⁶⁴ G. Györfly Katalin: „Magister Pestiensis arcularius... ad Ecclesiam Ratótensem magnam aram”. A vácrátóti katolikus templom oltárai és a pesti mesterek. *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, 1998. 319–342.

⁶⁵ A későbbi időszakra nézve vö.: G. Györfly Katalin: Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal gyűjteményei. *Műemlékvédelem*, 43. 1999. 321–328.

⁶⁶ Cs. Plank Ibolya (1960–), fotótörténész. Az OMF és jogutódjai műemléki fotótárának munkatársa, az Országgyűlési Múzeum Fotóarchívumának vezetője.

Amikor átvettem a gyűjteményt, kísérletet tettünk arra, hogy kipróbáljunk valamennyi pénzt a hivatalból a korszerűsítésre. A vezetés ekkor valóban próbált segíteni, ami teljes egészében Sallay Marianne-nak köszönhető. Rendelkezésre állt egy komolyabb összeg, amit eredetileg úgy akartak szétosztani az egyes részlegek között, hogy mi semmit nem kaptunk volna belőle, holott ekkorra már elkészítettük a terveket a raktári berendezés, a teljességgel elavult fa szekrények lecserélésére, a légkondicionálás megoldására és az egész gyűjtemény rendbetételére. Végül is elkezdődhetett egy éveken át tartó modernizációs munka, melynek során a fotótári raktárat klimatizálták, és ún. zsillippel látták el. Közben fokozatosan próbáltuk felszámolni a restanciákat, ami nehezen ment, hiszen azelőtt semmiféle feldolgozás nem történt. Kizárólag alkalmoszerűen rendszerezték a fotóanyag egy-egy tematikus részét, például Dobos Lajos kiállításaihoz, illetve egyéb tárlatokhoz. Amikor hozzáláttunk a munkához, elsőként a Hollenzer László és Okos László nagyméretű negatívjaiból álló együttest igyekeztünk átfogóan feldolgozni.⁶⁷ Aztán rájöttünk, hogy ezzel a gyűjteményi feltárással párhuzamosan kiállításokat kell rendezni egy-egy rendszerezett anyagrészből. Ennek megfelelően bemutattuk például a pusztuló erdélyi műemlékek,⁶⁸ később pedig Divald Kornél fotóit.⁶⁹ Szóval próbáltuk ilyen értelemben is megjeleníteni a gyűjteményt.

A tervtárban némileg jobb volt a helyzet, bár ott is voltak olyan anyagok, amiket a Dísz térről való átköltözés óta nem csomagoltak ki. Így került elő a Möller-hagyaték⁷⁰ vagy Hauszmann Alajos rajzai,⁷¹ illetve nem utolsó sorban, amivel én

⁶⁷ Hollenzer László (1870–1935?) és Okos László (1848–?) közösen alapított cége 1899-ben, a Budapest I. kerületi Krisztina körút 141. szám alatti műteremben kezdte meg a működését. Az OMF 1990 nyarán Hollenzer munkásságát bemutató, időszaki kiállítást rendezett a Táncsics Mihály utca 1. aulájában. A tárlathoz kapcsolódó kiadvány: Cs. Plank Ibolya: *Hollenzer László (1870–?) műemléki fotográfus emlékkiállítása*. Budapest, 1990. Ld. még: Uő: A műemléki fotográfia kezdetei. Hollenzer László munkássága. *Magyar Építőművészet*, 81. 1990. 5. 49–51.

⁶⁸ Pusztuló épített örökség Erdélyben. Kiállítás az OMvH székházának (Táncsics Mihály utca 1.) aulájában, 1999. december–2000. január. Ld.: Császár László: Pusztuló épített örökség Erdélyben. *Műemlékvédelem*, 44. 2000. 55–56.; Nagy Zoltán: Pusztuló erdélyi műemlékek. Személyes vallomás egy kiállításról. *Műemléklap*, 4. 2000. 1. 20.

⁶⁹ Divald Kornél (1872–1931), művészettörténész, az MTA levelező tagja. A fényképhagyatékát bemutató kiállítás 1999. július 22. és október 1. között volt látogatható a Táncsics Mihály utca 1. aulájában, melyhez ld.: *Műemlékvédelmi Szemle*, 9. 1999. 306. A hagyatékot feldolgozó forráskiadvány: *A „szentek fuvarosa”*. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei 1900–1919. Szerk. Bardoly István, Cs. Plank Ibolya. Budapest, 1999. – vö.: Endródi Gábor: *A „szentek fuvarosa”*. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei 1900–1919. *Ars Hungarica*, 29. 2001. 357–414.

⁷⁰ Möller István (1860–1934), építész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. 1890–1894: a MOB másodépitésze. A nevéhez fűződik többek közt a zsámbéki templomrom konzerválása, a vajdahunyadi vár és a gyulafehérvári székesegyház helyreállítása. Műemlékvédelmi munkásságának dokumentumait legnagyobb részben a MÉM MDK Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztályának Tervtára és Tudományos Irattára őrzi.

⁷¹ Hauszmann Alajos (1847–1926), építész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A Budavári Palota átépítéséhez készített terveit a MÉM MDK Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztálya (műemléki tervtár) és Múzeumi Osztálya (Magyar Építészeti Múzeum), valamint a BTM Kiscelli Múzeum őrzi.

foglalkoztam: a freskómásolatok. Az akvarellekről szinte mindenki tudott, de az nem volt közsímet, hogy egyes felvidéki és erdélyi templomokról 1:1-es pauszmásolataink vannak, amiket a kiküldött építész vagy festőművész-restaurátor vett föl. Ezek a dokumentumok szintén kicsomagolásra vártak, azonban az állapotuk miatt teljesen bizonytalan volt, hogy mi lesz a sorsuk. Ezért hozzáláttunk egy átfogó reopráfiai munkához, felismerve, hogy a megőrzésük legbiztosabb módja az, ha minden rajzot lefényképezünk. „Kiteregettük” a pauszokat, és a papírrestaurátor rendbe hozta őket annyira, hogy fotózhatók legyenek. A fényképezés is érdekes volt: mivel ezek a dokumentumok nagyon nagy méretűek, az udvaron fektettük le őket, és az emeleti szobákból lehetett elkészíteni a fényképeket. Szóval kissé másként zajlott, mint most. Amikor ezzel végeztünk, a másolatok – immár rendszerezve – visszakerültek a tervtárba. Váliné Pogány Jolán érdemei elévülhetetlenek az itteni rendrakásban. Nagyon sokat küzdött a helyzet javításáért, mivel a tervtári raktár sem rendelkezett klímaberendezéssel, a fa szekrények pedig itt sem tették lehetővé a dokumentumok korszerű tárolását. Ő Könyöki József,⁷² én Myskovszky Viktor⁷³ rajzaival, valamint a freskómásolatokkal kezdtem a feldolgozást, míg a Hauszmann-anyaggal külsős szakemberek foglalkoztak.⁷⁴

Közben a MOB hivatali irataival is elkezdtem foglalkozni. Ha egy épület történetét kutattam, korábban is mindig megnéztem, mit rejt az irattár az adott témában. Ennek kapcsán fedeztem fel azt a hihetetlenül gazdag iratanyagot, amivel önállóan kellett foglalkozni. Levéltárosokat bíztunk meg, hogy cédulázzák, ami persze nem hozott olyan eredményt, mint egy rajzi együttes esetében, ugyanakkor ez a feldolgozás komoly tartalmi háttérrel biztosított az 1996-os *A magyar műemlékvédelem korszakai* című kiállítás megrendezéséhez, amelyhez egy kötet is megjelent.⁷⁵ Ekkor volt Magyarországon a Millecentenárium, és úgy gondoltuk, valamilyen formában részt kellene vennünk az ünnepségben, hiszen a műemlékvédelem emlékanyaga is kapcsolódik az évfordulóhoz. Főleg a tervtár és a fotótár iszonyatosan gazdag, ráadásul ekkor még kevésbé publikus állományára építve, Váli Jolival nekiláttunk, hogy a lehető legizgalmasabb anyagot állítsuk össze. Ebbe persze be kellett vonni mindenkit, aki korábban már foglalkozott a műemlékvédelem történetével, így Horler Miklós és más kollégák részvételével sikerült bemutatnunk ezt az „évszázadot”. Hatalmas munka volt, mivel arra törekedtem, hogy legyünk maximalisták, és állítsunk ki mindent, amit csak lehet,

⁷² Könyöki József, 1868-ig Ellenbogen József (1829–1900), rajztanár. 1870–1889 között számos felmérési rajzot és leírást készített a MIB, majd a MOB számára Északnyugat- és Nyugat-Magyarország főként középkori eredetű templomairól, illetve váairól, amelyeket jelenleg a MÉM MDK műemléki tervtára őrzí. Ld.: *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890*. Összeáll. Váliné Pogány Jolán, szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2000.

⁷³ Myskovszky Viktor (1838–1909), rajztanár, a MIB, majd a MOB kültagja, az MTA levelező tagja. Ld.: *Viktor Miškovský a súčasná ochrana pamiatok v Strednej Európe/Myskovszky Viktor és a mai műemlékvédelem Közép-Európában*. Zostavil/Összeáll. Alexander Balega, ford. Kristína Markušová, Alexander Balega. Bratislava–Budapest, 1999.

⁷⁴ A Hauszmann-tervek első, kézíratos jegyzékét Farbaký Péter állította össze.

⁷⁵ *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996.

9. A magyar műemlékvédelem korszakai című kiállítás a Képviselői Irodaházban, 1996. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

hogy végre lássák, micsoda értékek vannak ezekben a gyűjteményekben. Számos fénykép dokumentálja a kiállítást, ami véleményem szerint látványos és szép volt, az anyag pedig egészen fantasztikus.

A gyűjteményekhez visszatérve: a könyvtár sem volt túlságosan jó helyzetben. Negyven fok meleg volt a raktárban, miközben például Rómer Flóris hagyatékát⁷⁶ is ott őriztük. Bardoly István idővel elképesztő alapossgággal feldolgozta ezeket a jegyzetfüzeteket és az egyéb hagyatékokat, ahogy a hivatali iratanyagot is. De általánosságban elmondható, hogy a gyűjteményesek heroikus munkát végeztek, amibe a fotósok is szívesen bekapcsolódtak.

⁷⁶ Rómer Flóris (1815–1889), bencés szerzetes, nagyváradi kanonok, később címzetes püspök, régész, műtörténész, az MTA tagja. Az MTA Archaeológiai Bizottsága, majd a MIB és a MOB tagja, az *Archaeológiai Közlemények* és az *Archaeológiai Értesítő* szerkesztője. Műemlékvédelmi tevékenységéhez kapcsolódó rajzainak, feljegyzéseinek, gyűjtéseinek, valamint úti jegyzőkönyveinek legnagyobb részét a MÉM MDK Tudományos Irattárának ún. Lymbus csoportja őrzi. Utóbbihoz ld.: *Rómer Flóris jegyzőkönyvei. Somogy, Veszprém és Zala megye (1861)*. S. a. r. Valter Ilona, Velladics Márta. Budapest, 1999. Ld. még: Kerny Terézia: Rómer Flóris hagyatéka az Országos Műemléki Felügyelőség gyűjteményeiben. *Archaeológiai Értesítő*, 118. 1991. 105–109.; *Archaeologia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján*. Szerk. †Kerny Terézia, Mikó Árpád. Budapest, 2015. (a korábbi irodalom összefoglalásával).

„NAGYON SZERETTEM A FŐOSZTÁLYT”

INTERJÚ GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY KATALIN MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSSZEL, 2. RÉSZ¹

F. Dóczi Erika: Az OMF 1992-es átszervezése után három szervezet vitte tovább a munkákat. Hogyan látja, működött a feladatmegosztás ezen intézmények között? A tudományos részleg hogyan alakult át az OMvH és az ÁMRK kapcsolatrendszerében?

Granasztóiné Györfly Katalin: Ez volt az első intézményi átszervezés az OMF létrejötte óta, ami drámai változást hozott. Az, hogy a hivatal a korábbi szakhatósági helyett ettől kezdve építési hatósági jogkörrel bírt, teljesen felborította a régi rendszert. Lényegesen bővült a jogköre, a szakhatósági állásfoglalás helyett műemlékek esetében a hivatal adta ki az építési engedélyt, így a szakágakkal, például a gépészettel is nekik kellett foglalkoznia. Emellett előlépett egy jogászokból álló társaság (külön Jogi Főosztály alakult a hivatalban), amelynek tagjai műemléket nemigen láttak, ellenben nagyon magabiztosak voltak, mert jogi kérdésekben ők voltak kompetensek. Mindez gyökeres változásokat eredményezett.

A másik nagy törés a kutatók munkájával kapcsolatban állt be. Az addigi gyakorlat nagyjából úgy nézett ki, hogy a felügyelő jelezte, ha valamelyik épületben roncsolásos kutatásra volt szükség, hivatalosan felkérte a főosztályt ennek a munkának az elvégzésére, mi pedig kiküldtünk valakit, vagy bekerült a feladat az éves munkatervbe. Ugyanakkor néhányan egy ideje magánvállalkozóként is vállaltak kutatási feladatokat a munkaidejükön kívül. Mindez oda vezetett, hogy az OMF átszervezését követően kettéválasztották a kutatógárdát: egy részük átment az ÁMRK-ba – ez az intézmény kvázi piaci alapon vállalt megbízásokat –, a másik az OMvH Tudományos Főosztályán folytatta a munkát, amelyen belül megalakult a Topográfiai Osztály, a Kutatási Osztály, illetve a Gyűjteményi Osztály. Ezekbe a részlegekbe osztották be a kollégákat annak megfelelően, hogy kitől milyen feladat elvégzését várták. Nehéz volt ezt megoldani, hisz mi alapján mondja azt az ember valakinek, aki húsz évig régészként vagy kutatóként dolgozott, hogy mostantól ne menjen többet terepre, mert más feladatokat kell ellátnia. Állandó súrlódással járt, hogy melyik munkát ki végezze el, hogy miért az ÁMRK foglalkozik azzal az épülettel, amit előtte más kutatott. Áldatlan helyzet alakult ki, amit tovább nehezített, hogy a kollégák az OMvH-ban köztisztviselői, az ÁMRK-ban viszont közalkalmazotti státusszal rendelkeztek; utóbbi rosszabb besorolást és alacsonyabb fizetést jelentett – rém kellemtlen volt. Ráadásul a hivatal reménytelenül felduzzadt, rengeteg emberrel, szerteágazó gazdasági részleggel rendelkezett. Bizonyos szobákról egy idő után már nem is tudtuk, hogy kik „lakják”.

¹ Az interjút F. Dóczi Erika és Kovács Gergely készítette 2023. október 12-én és november 7-én. A leíratot készítette, a szöveget gondozta és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczi Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (HUN-REN BTK MI).

Az új munkatársak többsége a minisztériumi-hatósági gyakorlatból érkezett, és nem voltak képesek integrálódni a műemlékes szervezetbe. Egyesek persze a mellüket verve hirdették, hogy a terület kiváló ismerői, de valójában nem értették, nem érzékelték az igazán fontos értékeket. A gazdasági vezetés részéről időnként olyan megjegyzéseket kaptunk, mintha mindannyian csalnánk egy kicsit, összekeverve a maszek munkákat a hivatali teendőinkkel. Szóval ez egy nagyon nehéz időszak volt, amit annak ellenére sem tudtam megszokni, hogy rengeteg szép feladatot sikerült magunkhoz vonni. Ismerik azt a fényképet,² ahol az egész Tudományos Osztály együtt van?

Kovács Gergely: Igen.

GGyK: Az egy nagyon ritka állapot volt, amikor minden egybe tartozott. Az OMF-ben egy nagyon jó, fiatal társaság jött össze, akik érdeklődők voltak, tanulékonyak, és a szétválás után is szinte mindegyikük ott maradt valamelyik utódszervezetnél.

A rendszerváltást követően a beruházások-kivitelezések terén is fajsúlyos változtatások történtek. Az OMF leggyakrabban beruházásból kivitelezett helyreállításokat finanszírozott az éves tervéből. Ugyanakkor a hivatal maga is kénytelen volt kivitelezési feladatokat vállalni, az azokat végző szakemberei viszont meghatározott havi bért kaptak, ellentétben a szabadúszó szobrászokkal, restaurátorokkal vagy akár a kőművesekkel, aki órabérben dolgoztak. Ez már 1989 előtt is lemorzsolódásokhoz vezetett – és általában az igazán jó szakemberek hagyták ott a hivatalt –, később pedig teljesen levált ez a feladatkör az OMvH-ról. A másik, némileg hasonló terület a műemlék-nyilvántartás volt. Azt is mindenki fontosnak tartotta, de igazában véve senki sem vette magára saját feladatáknak, emellett örökös presztízsharcot jelentett, hogy kinél van a nyilvántartás. Egy időben a Koordinációs Osztályhoz került, aztán megint vissza a Tudományos Osztályhoz – ebben a huzavonában, továbbá a folyamatos nehézségek közepette képtelenség volt előre jutni. Amikor megindult a nyilvántartás és a gyűjtemények számítógépes adatbázisba való átvitele, annak kapcsán is állandó harcok folytak, hogy kinek a programját használjuk.

Biztos vagyok benne, hogy ha nem ennyire nagyszámú és szerteágazó a hivatal, akkor ezekben a kérdésekben egységesebb szemlélet alakulhatott volna ki. A pénzügyi nehézségek persze így is állandóan jelentkeztek volna, az intézményi szétválás pedig tovább nehezítette a helyzetet. Például, amikor az ÁMRK mint „ellenőr” kiment, hogy a piacról élő restaurátorok munkáját ellenőrizze, utóbbiak fel voltak háborodva, hogy milyen alapon „kérik számon” őket azok, akik fiatalabbak náluk és nem értenek annyira a restauráláshoz. Lehet, hogy nem mindenki szenvedett ezektől, engem mindenestre nagyon zavartak az összetűzések, féltékenykedések, amik valahol neveltségek voltak egy ilyen hivatalban. Volt, aki küzdött, mint Sallay Marianne vagy Horler Miklós, de nem mindig egy irányba tartottak, mert az egyik inkább a hatósági részt, a másik pedig az előkészítést (pl. topográfia) szerette volna megerősíteni.

KG: 1995-től vezette a Tudományos Főosztályt. Hogyan látta annak szerepét és lehetőségeit az intézményen belül?

² A fényképet, amely Hokkyné Sallay Marianne nyugdíjba vonulása alkalmából készült, legutóbb a G. Lászy Judittal készített interjú illusztrációjaként közöltük: *Enigma*, 30. 2023. No 117. 52.

GGyK: Az osztály nagyon jól működött. Mint már említettem, rendkívül erős kutatógárda alakult ki az 1990-es évekre, amelynek gerincét a középgeneráció tagjai alkották: Lóvei Pál, Mentényi Klára, Somorjay Sélysette, Lászlai Judit, Haris Andra. Ők körülbelül egyszerre kerültek az OMF-be, és ekkor már régen maximális tudással rendelkeztek, továbbá hihetetlen lelkesedéssel végezték a munkájukat. Ha új kutatót sikerült alkalmazni, rögtön bevonták mindenbe, hogy tanulhasson, tapasztalatot szerezhessen. Sallay Marianne-nak még az utolsó pillanatban is sikerült néhány kollégát a hivatalhoz hívnia, később pedig én is felvehettem fiatal művészettörténészeket a topográfiai munkákra, akik aztán a főosztályon maradtak. Mindenkinél tetszett a munka, amit végzünk, mindenki érezte, hogy komoly dologról van szó, hogy mind a topográfiai kutatásban, mind az épületkutatásban, mind a gyűjteményi feldolgozásban jelentős értékek rejlenek. Jó hangulat volt a főosztályon, nem emlékszem komolyabb féltékenykedésekre. Néhányan persze önféjűbbek voltak, és nehezebben lehetett őket kezelni, kordában tartani, mint másokat. Aztán voltak a hiperszorgalmasak, akik éjt nappallá téve mentek, felmértek, dokumentáltak. Nagyon szerettem a főosztályt; a gyűjteményeket is. Időnként adódtak kisebb konfliktusok, de ilyenek minden munkahelyen, minden családban előfordulnak.

2004-ben mentem el nyugdíjba. Ekkor zajlott le a következő nagy átszervezés, így a KÖH-ben gyakorlatilag már nem dolgoztam. Ott aztán végképp nem értettük, hogy mi folyik. A Tudományos Főosztályt tovább aprították. Átmenetileg a Magyar Nemzeti Múzeumban működött egy régészeti-kulturális örökségi intézmény,³ aminek Jankovich Dénes⁴ volt a vezetője, és amit ekkor bepasszíroztak hozzánk. Az ily módon átalakított tudományos részlegnek két vezetője volt: Jankovich és én. Később azonban – bár ez nem okozott presztízavesztést számomra, de – úgy mentem el nyugdíjba, hogy közben visszaminősítettek osztályvezetőnek, mert a főosztályvezető így megtarthatta a jó fizetést. Ezek a harcok már korántsem a műemlékekről szóltak, hanem legtöbbször arról, hogy ki mit szerez meg magának, kinek hol lesz az irodája. Volt, aki átment az egykori Pénzügyminisztérium épületébe,⁵ a MÁG (később MNG) pedig egy vári lakást használt.⁶ Vagyis folytatódott az intézményrendszer szétaprózódása. Reméljük, hogy a mostani egy ideiglenes állapot, mert bár jelenleg is zajlanak műemléki kutatások a ti hivatalotokban⁷ vagy a minisztérium⁸ keretein belül, az a kapcsolatrendszer, a felügyelet és a kutatás közötti együttműködés, ami még az OMvH-ban is fennállt, az gyakorlatilag megszűnt. Nem tudom pontosan, mire kötelezi a törvény napjainkban a műemlék-felügyelőt, vélhetően szakvélemények és dokumentáció bekérésére, akárcsak régen, de hogy az azokban foglaltak mennyire

³ Kulturális Örökség Igazgatósága – 1998-ban, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának fennhatósága alatt hozták létre. Igazgatója Jankovich-Bésán Dénes volt.

⁴ Jankovich-Bésán Dénes (1949–), régész, történész, a KÖH egykori Dokumentációs Igazgatóságának igazgatója, a Magyar Régész Szövetség korábbi elnöke.

⁵ A Pénzügyminisztérium 1901–1904-ben épült budavári palotája: Szentháromság tér 6.

⁶ A Dísz tér 15. számú De la Motte-Beer-palota földszinti lakása.

⁷ Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

⁸ Építési és Közlekedési Minisztérium

érvényesülnek a gyakorlatban, és mennyire fogadják meg a szakemberek tanácsait, az valószínűleg megint más kérdés.

FDE: Milyen emlékeket őriz a tervtanácsról?

GGyK: Tulajdonképpen csak 1995 után jártam rendszeresen tervtanácsra, mert addig Sallay Marianne képviselte az osztályt, rajta kívül pedig mindig az a kutató ült be, aki részt vett az adott épület kutatásában, illetve Lővei Pali egy idő után állandó tervtanácsi résztvevővé vált. Én nem nagyon szerettem, mert általában rendkívül feszült légkör uralkodott; akkor is, ha hivatali munkatársak munkái kerültek bemutatásra. Ennek óhatatlanul így kellett lennie, hiszen az ellentétes vélemények, elképzelések ezen a fórumon találkozhattak. Viszont emlékszem már-már megalkuvó jellegű tervtanácsra is, ahol nem megfelelően bíráltak el bizonyos terveket. Amennyiben a szóban forgó munkának erős kutatója volt, a tudományos háttérrel és a kutatási előzményeket is részletesen bemutatták, emellett az építész is nyugodtan beszélhetett arról, hogyan jutott el a tervig. Összességében mindig nagyon érdekes és tanulságos volt a tervtanácsra zajló munka, azt viszont nem tudom, mennyire volt eredményes, vagyis, hogy valamennyi esetben sor került-e azokra a változtatásokra, amiket az egyeztetésen résztvevő munkatársak és a vezetők javasoltak, mert arról aztán már nem mindig lehetett tudni, hogy a terv végül hogyan alakult.

KG: A kiállításokról már esett pár szó, ezzel együtt a hivatal az 1990-as években és egy darabig 2000 után is nagyon sok kötetet, *Festschriftet* adott ki, sokkal többet, mint korábban.⁹ Tudatos arculatváltásról, feladatkör-bővülésről volt szó, vagy egész egyszerűen ekkoriban nyílt több lehetőség a tudományos publikációs tevékenységre?

GGyK: A hivatal 1972-től kezdve folyamatosan rendezett kiállításokat. Ebben az évben az OMF a Dísz térről átkerült a Táncsics Mihály utcába, a Budapesti Történeti Múzeumban pedig egy komoly tárlatot nyitott meg az intézményes magyar műemlékvédelem megalapításának 100. évfordulója alkalmából, az ICOMOS Budapesten tartott kongresszusának keretében.¹⁰ Ugyanakkor a kezdeti időszakhoz elsősorban látványos fotókiállítások fűződnek, de ezek természetesen nem voltak ennyire nagy szabásúak. Dobos Lajos legfrissebb fényképeiből gyakorlatilag évente nyílt egy bemutató,¹¹ amelyekhez – az Építészeti Múzeum lényegében ismeretlen magyar építészek hagyatékát bemutató kiállításaihoz hasonlóan – legfeljebb kis füzetek készültek, rendes

⁹ Lővei Pál-Klanczay Gábor: „Ha mindez így marad, akkor ez ennek a 140 éves történetnek a vége”. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal feloszlásáról. *Buksz*, 24. 2012. 260.: „a tudományos részleg éppen ekkor kitűnően élt például a publikációs lehetőségekkel. Soha annyi tanulmánykötet, kőfaragványkatalógus, évkönyv, folyóirat, nagy kiállítási katalógus nem jelent meg a magyar műemlékvédelem történetében, mint a kilencvenes évek közepe táján, második felében.” (Lővei Pál).

¹⁰ Az 1972. június 26-án megnyílt kiállításról ld.: Levárdy Ferenc: Száz év a műemlék-kiállítás tükrében. *Műemlékvédelem*, 16. 1972. 217–224.

¹¹ Dobos Lajos kiállításaihoz ld.: Császár László: Dobos Lajos (1924–2003). *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 64.: „Csak a teljesség igénye nélkül: itthon a korai időktől Nemzeti Galéria (1970), Tihany (1971) s több az akkori OMF aulájában. Külföldön Firenzétől (1972) és Párizstól (1974) Tokióig (1984) s több nagyvárosban bemutatták sikerrel.”

megtekinthető: hétfő-péntek 10-18 óráig
szombat-vasárnap 10-16 óráig

Várak és kastélyok Magyarországon XII-XIX. század

Országos Műemlékvédelmi Hivatal Bp. I., Táncsics M. u. 1.
1995 április 18. - június 30.

1. A Várak és kastélyok Magyarországon című kiállítás plakátja, 1995.

kek védelméről is rendeztünk kiállítást. Mozgalmasabb időszak kezdődött, ám azonnal kiderült, milyen szűkösek a kereteink, hiszen egy kiállításhoz sok minden kell, ami nem vagy csupán elavult állapotban állt a rendelkezésünkre, ezért újakat kellett gyártatni például a paravánokból vagy a vitrinekből. Ezek komoly összegeket emésztettek fel, állandó harcokat idézve elő a gazdasági igazgatósággal, mert az ő hozzájárulásukon múlt minden.

A gyűjtemények, illetve elsősorban az Építészeti Múzeum anyagai nemcsak a hivatalban voltak láthatók, hanem Erdélybe, Délvidékre, időnként pedig messzebbre is eljuttattak. Például a Magyar Évad¹³ – így nevezték Franciaországban – keretében, 2001-ben, az Építészeti Múzeum részéről Ritoók Pál, a fotótár részéről Plank Ibolya jóvoltából rendeztünk egy kiállítást a 20. század eleji magyar modern építészeti fényképészet remekeiből, amit az Aix-en-Provence-i Vasarely Múzeumban állítottunk ki.¹⁴ Ez is nagyon nagy dicsőség volt, akárcsak a franciák ezt követő felajánlása. Azt szerették volna, ha

katalógus soha. Ebben a helyzetben a kutatók egy része fellázadt, mondván, az éves reprezentatív kiállítások pusztán szép fotók seregszemléi, holott más is történik az intézményben. Szerették volna, ha a kutatás és a tervezés is bemutatásra kerülne, egy idő után pedig sikerült áttörést elérni, és két-három évente megrendezni egy-egy olyan, bizonyos tekintetben érdekesebb kiállítást, amelyek a műemlék-helyreállításokkal és azok előzményeivel foglalkoztak. Ezzel együtt a gyűjtemény fotótörténészei is munkához láttak, és kezdetét vette a fotótár archív anyagának feldolgozása, amelynek egyik első eredménye Gerecze Péter kiállítása volt.¹² A tervtárból Könyöki József és Myskovszky Viktor hagyatékát mutattuk be, illetve, mint már említettem, amikor megkezdődött a falurombolás, az erdélyi műemlé-

¹² Gerecze Péter (1856–1914), régész, művészettörténész, 1898-tól a MOB tagja. Az OMvH 1993-ban időszaki kiállítást (július 15.–szeptember 26.) rendezett fényképhagyatékából, melyhez ld.: Kerny Terézia: Gerecze Péter fényképhagyatéka. Kiállítás az Országos Műemlékvédelmi Hivatalban. *Műemlékvédelmi Szemle*, 4. 1994. 1. 105–118. A fényképhagyatékot feldolgozó forráskiadvány: Bakó Zsuzsanna Ildikó: Gerecze Péter fényképhagyatéka. Budapest, 1993. – vö.: Szakács Béla Zsolt: Bakó Zsuzsanna Ildikó: Gerecze Péter fényképhagyatéka. *Buksz*, 6. 1994. 94–96.

¹³ Année culturelle hongroise

¹⁴ Les Avant-Gardes Hongroises, 1920–1945 Peinture Architecture Photographie. 2001. szeptember 7–november 25. Fondation Vasarely, Aix-en-Provence. Rend. Cs. Plank Ibolya, Hajdú Virág, Ritoók Pál.

Magyarországra hozhatnának egy kiállítást a normandiai várakról, mi pedig Franciaországban mutatnánk be a magyarországiakat. Ennek a tervnek először csak az első fele, a normandiai kiállítás valósult meg Budapesten, amibe nem nyugodtunk bele. Úgy döntöttünk, feltétlenül meg kell valósítani a magunk tárlatát is, és elhatároztuk, hogy fa rekonstrukciós makettek készítettünk a legfontosabb hazai várakról egy rövid történeti áttekintéssel kiegészítve. Szerencsére sikerült elintézni, hogy ez a tárlat eljusson Franciaországba, Belgiumba, Luxemburgba, majd Németországba.¹⁵ Nagyon szép kiállítás volt, azonban elképzelhető, hogy némileg hozzájárult az utána kezdődő nagy rekonstrukciós hullámhoz, hiszen sokaknak megtetszettek ezek a gyönyörű fa makettek. A többségüket Szekér Gyuri¹⁶ tervezte, aki kiváló rekonstruktor volt. Szóval mozgalmas időket éltünk a kiállítások tekintetében. Nagyon igyekeztünk, ennek ellenére néha igencsak nehéz volt a mindennapi munkák mellett még egy kiállítást megrendezni, megírni hozzá a kísérőszövegeket, a katalógust – ez mindenkit igénybe vett.

A kiadványokra rátérve: a korábbi állandó periodika a *Műemlékvédelem* folyóirat¹⁷ és az évkönyv¹⁸ volt. Ezenkívül kiállítási katalógusok is megjelentek, de ez némileg más kérdés. Viszont egy időben – nagyjából a rendszerváltást követő években – rendkívül megcsappantak a hivatal kiadványai, főleg az évkönyv, az teljesen leült. A szerkesztők elvégezték volna az általuk vállalt feladatokat, de az évkönyvben „kötelező” beszámolók szerzői sok esetben nem írták meg a cikkeiket, így egész egyszerűen nem lehetett elérni, hogy egy kötet összeálljon és nyomdába kerüljön. Ekkor a Tudományos Főosztályról Lővei Pali és Bardoly Pista (aki azt hiszem, akkor éppen nem nálunk dolgozott)¹⁹ elhatározták, hogy ezt az állapotot meg kell változtatni, mert igenis szükség van kiadványokra. Ekkor vette kezdetét az az időszak, amikor valóban több pénz lehetett beállítani az éves tervben erre a célra, és így születtek meg az ismert tisztelgő kötetek²⁰ – Entz Géának,

¹⁵ A Várak és kastélyok Magyarországon a 12–19. században című utazó kiállítást 1993–1994-ben Angers-ben, Tournai-ben, Gentben, Brüsszelben, Viandenben és Stuttgartban rendezték meg, majd 1995. április 18. és július 10. között az OMvH aulájában volt látogatható, amelyhez ld.: Bozóki Lajos: Magyar várak és kastélyok. *Műemlékvédelmi Szemle*, 4. 1994. 2. 167–169.; Uo., 6. 1996. 1. 328. (Várak és kastélyok Magyarországon).

¹⁶ Szekér György (1959–), építész, művészettörténész. Nevéhez fűződik az elméleti rekonstrukció tudományos szintre emelése.

¹⁷ Az 1957-ben alapított *Műemlékvédelem* folyóiratnak 2023-ban a 67. évfolyama jelent meg, 2024-ben pedig folyamatban van a 68. évfolyam kiadása.

¹⁸ *Magyar Műemlékvédelem*: 1960 és 2011 között 15 kötete jelent meg.

¹⁹ Bardoly István 1983–1995 között az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének könyvtárában dolgozott.

²⁰ Entz Géa *nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Valter Ilona. Budapest, 1993.; *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Lővei Pál. Budapest, 1993.; *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Pamer Nóra. Budapest, 1994.; *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, 1998.; *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2002. Ld. még a Granasztóiné Györfly Katalin tiszteletére összeállított tanulmánykötetet: *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györfly Katalin tiszteletére*. Szerk. Bardoly István. Budapest, 2004.

2. Bugár-Mészáros Károly és Szekér György a Várak és kastélyok Magyarországon című kiállításon, 1995. MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, Ists. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

Horler Miklósnak, Gerő Lászlónak, Koppány Tibornak, Détsy Mihálynak. Amellett, hogy megemlékezhetünk a köztiszteletben álló kollégák különböző évfordulóiról, ezek a vállalkozások publikációs lehetőséget biztosítottak mindenkinek, aki szeretett volna és tudott is írni, ráadásul az itt dolgozó művészettörténészeknek ekkoriban kevés hasonló fórum állt a rendelkezésükre. Ez a munka ifjabb Entz Géza²¹ elnöki kinevezését követően újabb nagy lendületet kapott, mert ő maximálisan támogatta a kiadványok megjelenését. Ekkoriban olyan elképesztő könyveket tudtunk kihozni, mint A „szentek fuvarosa”²² vagy *A jáki apostolszobrok* című, a szoborgalériát bemutató hatalmas, tudományos kötet.²³ Utóbbi messze túlmutatott azon, amit addig a hivatalban megszoktunk, mert ez esetben (ahogy részint A „szentek fuvarosa” összeállításakor is) valóban összefogott a Művészettörténeti Intézet és az OMvH, így nagyon komoly szakértők írták a könyv tudományos tanulmányait. Az apostolszobrokról egy kiállítást is rendeztünk a székház aulájában,²⁴ ami meglehetősen hosszú ideig látható volt, mert egész egyszerűen

²¹ Entz Géza Antal (1949-) művészettörténész, politikus. 1973–1990 között az MTA MKCs munkatársa. 1998–2000: az OMvH elnöke.

²² A „szentek fuvarosa” 1999. i. m.

²³ *A jáki apostolszobrok/Die Apostelfiguren von Ják*. Szerk. Szentesi Edit, Ujvári Péter. Budapest, 1999.

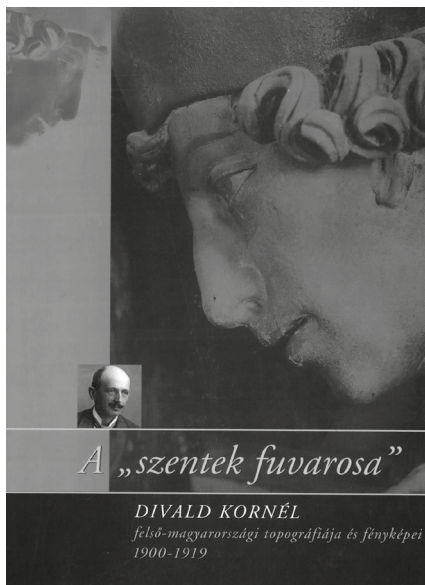
²⁴ A jáki templom kapuoromzatáról leemelt szobrok az Országos Műemlékvédelmi Hivatal aulájában megrendezett kiállításon voltak láthatók 1996. december 13. és 1997. március 28. között. – vö.: Tóth Sándor: A jáki apostolszobrok (kutatás-restaurálás). Kiállítás az OMvH székházában. *Műemlékvédelem*, 41. 1997. 68–70.; D. Mezey Alice: A jáki apostolszobrok. Kutatás-restaurálás. *Műemléklap*, 1. 1997. 1. 8.

nem tudtuk hol elhelyezni a szobrokat, amíg be nem fejeződött az apáti ház múzeumként történő helyreállítása.²⁵ A faragványok tehát sokáig hányódtak, de a kötet megjelenése hatalmas eredménynek számított. Más kiállítást is rendeztünk ekkor, például a *Táguló köröket*, ami szintén terjedelmesebb katalógust kaphatott.²⁶ Szóval nagyon jó időszak volt, rendkívül sokrétű publikációs tevékenységgel, aminek meglett az eredménye, mivel a tudományos teljesítményünkért komoly elismerést kaptunk – elsősorban a Művészettörténeti Intézet munkatársaitól.

KG: Arra kérnék, mondja el, milyen emlékeket őriz a *Műemlékvédelem táguló körei* című kiállításról.²⁷

GGyK: Az ezredfordulóhoz közeledve egyre több alkalommal vetődött

fel az aggasztó kérdés: mi lesz az 1960-as években épült, színvonalas épületekkel? Számos építész elavultnak tekintette a stílusukat, olykor szocialista-realistának bélyegezve, ami végképp nem volt igaz, és sok helyütt megkezdték a homlokzatok átalakítását. Lővei Pali volt az első, aki félreverte a vészharangot, mondván, itt baj lesz, tessék odafigyelni. Ezzel nagyjából egy időben Winkler Gábor²⁸ is hozzászólt, hogy összegyűjtse Győr azon izgalmas épületeit, amelyek érdemesek lennének a megóvásra,

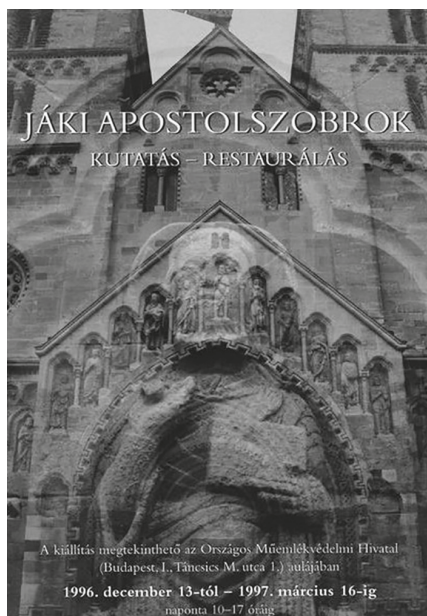
3. A „szentek fuvarosa” című kötet borítója, 1999.

²⁵ A jáki apátság templomból kikerült 13. századi kőfaragványokat 1912-ben a Vasvármegyei Múzeumba szállították, ahol csak 1956-ban került egy részük kiállításra. 1970-től tíz éven át raktárról-raktárra hányódtak, mígnem a kőszegi Zwingerbe, majd a jáki apáti ház telkén lévő kukoricagóréba kerültek. Ezt követően került sor a Táncsics Mihály utcában való kiállításukra, 2001-ben pedig az erre a célra felújított jáki apáti házban helyezték el őket, melyhez ld.: D. Mezey Alice: Muzeális kiállítóhely Jákon. A megvalósulás első szakasza az Apáti-házban. *Magyar Múzeumok*, 7. 2001. 3. 17.; Uő: A Ják nemzetiség udvarháza, apátok kúriája: a jáki Apáti-ház. *Műemlékvédelem*, 45. 2001. 366.

²⁶ A kiállítás 2000. április 17-én nyitott meg, és július 16-áig volt megtekinthető a Műemlékvédelmi Hivatal Táncsics Mihály utca 1. szám alatti székházának aulájában: *A műemlékvédelem táguló körei*. Szerk. Lővei Pál. Budapest, 2000. – vö.: Ritoók Pál: „Ha a ma lesz a holnap tegnapija”. A műemlékvédelem táguló körei. *Műemlékvédelmi Szemle*, 10. 2000. 197–207.; Sedlmayr János: Utólagos hozzászólás a „Műemlékvédelem táguló körei” című kiállításához. *Műemlékvédelem*, 44. 2000. 381–383.

²⁷ A kiállításához és keletkezéséhez történetéhez ld. még a Lővei Pállal készített interjúmat: *Enigma*, 29. 2022 (2023). No 113. 35–38.

²⁸ Winkler Gábor (1941–2015), építész, egyetemi tanár. 1967–1970: a Győri Tervező Vállalat építész, 1970–1990: a Győr-Sopron Megyei Tanácsi Tervező Vállalat építészeti csoportvezetője.

4. A Jákai apostolszobrok című kiállítás plakátja, 1996.

san feldolgozták. Ez az esemény nagy hatást fejtett ki, rengeteg mindenkét rádöbentve, hogy milyen fontos és színvonalas épületeket adott ez a korszak, amelyek a kellő odafigyelés nélkül komoly veszélybe kerülhetnek. Azt reméltük, a kiállításnak a gyakorlatban is pozitív lesz a hatása, de végül nem sikerült annyi épületet műemlékké nyilvánítani, amennyit szerettünk volna. Nem tudom, azóta nem csökkent-e még tovább az ebbe a korszakba tartozó műemlékek száma. Szerintem ez egy nagyon jó kezdeményezés volt, és úgy tűnt, hogy sokan csatlakoznak hozzá.

FDE: A 2000-es évek legelején a védetté nyilvánítás is a tudományos részleghez került.

GGyK: A védetté nyilvánítás sorsa is nehezen alakult. A felügyelők voltak azok, akik összegyűjtötték, hogy milyen épületeket kellene levédeni, majd ennek megfelelően benyújtották az előterjesztéseket. Később némileg megváltoztak a dolgok. Nagyon sok védetté nyilvánítást kezdeményeztünk, mert Budapesten és vidéken is vérszesen megfogyatkozott a műemlékek száma, amit így próbáltunk orvosolni. A védés Fejérdy Tamás elnökhelyetteshez tartozott, ő fogta össze a beérkező dokumentációkat, amiket aztán a minisztériumban jóváhagytak. Ez a folyamat egyéb lehetőségeket

továbbá Ferkai András²⁹ is hasonló munkának fogott neki. Szóval több építész-művészettörténész egyszerre észbe kapott, hogy a nagy átalakítási hullám megkezdődése előtt valamit tenni kellene.³⁰ Nem volt egyszerű, mert a hivatalvezetés elsőre meglepetten fogadta, hogy külső segítséget kérünk az épületállomány felméréséhez; nem az elnök, ifjabb Entz Géza, aki nagyon határozottan az ügy mellé állt, hanem elsősorban a gazdasági vezetés. Amikor ez az akadály elhárult, Paliék felkeresték a korszakkal foglalkozó szakembereket, a javaslatukat kérve arra vonatkozólag, hogy mely épületek kerüljenek be az ún. *Táguló körökbe*. A beérkezett anyagot némileg szelektálták, hogy ne kezelhetetlenül nagyszámú emlékekkel kelljen egyszerre foglalkozni, majd a kiállítás és a katalógus számára alaposan

²⁹ Ferkai András (1953–), építész, építészettörténész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. 1977–1982: a VÁTI, 1982–1986: az Általános Építettervező Vállalat tervezője. 1990–2019: a MOME munkatársa.

³⁰ Megemlítendő az Építészeti Múzeum ez irányú tevékenysége és több kiállítása, pl. *Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959*. Szerk. Fehérvári Zoltán, Hajdú Virág, Prádkfalvi Endre. Budapest, 2006.

is magában foglalt, ugyanis rengeteg érdekes épület vagy berendezés ekkor került reflektorfénybe, és sokan rádöbbenek ezekre a színvonalas „újdonságokra”. Természetesen mindig volt egy kis harc a Minisztériummal, hogy mit fogad el, mit nem, valamint, hogy a hivatalvezetés mit továbbít és mit nem. Én részt vettem a bizottsági üléseken, és rengeteget tanultam belőlük. Az egész borzasztó érdekes volt, és azt kell mondjam, hogy azok, akik ezen a feladaton dolgoztak, abszolút lelkiismeretesen jártak el, és igyekeztek minél inkább előtérbe helyezni a műemlékek érnyeit, ami a védelem elnyeréséhez kellett.

FDE: Az Építészeti Múzeumról szeretnénk még kérdezni.

GGyK: Ha úgy vesszük, tragikus történet. Amikor 1973-ban beléptem a hivatalba, az Építészeti Múzeum lent volt a földszinten, a fotótárban, ahol rendkívül élénk szellemi élet zajlott. Már akkoriban is próbálkoztak kiállításokkal, de főleg azzal, hogy megfelelő helyet találjanak a múzeumnak, ami hosszú időn át kivitelezhetetlennek tűnt. Nehezítette a helyzetet az OMF-nek az Építészeti Múzeum és az ehhez hasonlók iránt teljes érdektelenséget tanúsító, legfelső vezetése. Aztán a gyűjteményt leküldték Székesfehérvárra, a hivatal kivitelezői részlegének pincéjébe,³¹ ami elméletileg egy járható út lett volna, csak épp itt sem volt elegendő hely ahhoz, hogy mindent megnyugtatóan elhelyezzenek. Ha jól emlékszem, nem került minden Székesfehérvárra, hanem bizonyos anyagokat a Talpas utcában, az OMF Központi Műhelyének raktárépületében deponáltak. Ezek természetesen szükségmegoldások voltak a helyhiánynál is aggasztóbb problémákkal és körülményekkel, úgymint a magas hőmérséklettel vagy az örökös beázásokkal. Történtek javaslatok erre-arra, mindenki remek ötletekkel állt elő, de igazi eredményt ezek egyike sem hozott. Aztán jött egy újabb költözés, és az elmúlt időszakig az óbudai Mókus utca 20. adott otthont a múzeumnak, de itt sem tudták a teljes anyagot egyben tartani, illetve bemutatni.³² Úgy gondolom, ennek egyik oka abban keresendő, hogy évtizedeken át nem volt olyan vezetőjük, aki ezt a feladatot valóban a magáénak tekintette volna, helyette inkább másfajta célokat tűzött ki, fontosabbnak tartva az önmegvalósítást. Sajnos ebben felőröltek az egészen kitűnő kollégák, akik ott dolgoztak, és valahogy nem is tudtak már nekiállni egy nagy rendrakásnak, hogy minden átlátható legyen. Úgyhogy most várjuk a jobb időket. Borzasztó belegendolni, hogy minden nyugat-európai országban régóta van működő Építészeti Múzeum, ellentétben Magyarországgal. Hogy nem találtak évtizedeken át egy olyan ipari épületet, amit erre a célra át lehetett volna alakítani? Nem tudom, mi volt az oka ennek a tehetetlenségnek, és talán mások számára sem derült ki egész pontosan.

³¹ 1970 és 1987 között a múzeumi gyűjtemény részben az OMF székházának pincéjében, részben Székesfehérváron, az Arany János utca 10. szám alatt került elhelyezésre, melyhez ld.: Bugár-Mészáros Károly: A Magyar Építészeti Múzeumról. *Műemlékvédelem*, 46. 2002. 90-91.; Kovács Dániel: Fehérvártól a Sándor-palotáig: az Építészeti Múzeum korai története. *Építészfórum*, 2022. november 22. Online: <https://epiteszforum.hu/fehervartol-a-sandor-palotaig-az-epiteszeti-muzeum-korai-tortenete> (letöltés ideje: 2024. október 5.).

³² A Magyar Építészeti Múzeum 1987-től 2010-ig több mint két évtizedet töltött a Mókus utcai épületben: Bugár-Mészáros 2002. i. m. 91.; Kovács D. 2022.

5. A jászberényi fürdő. MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 187.937N. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

KG: Ameddig a hivatalnál dolgozott, milyenek látta a különböző műemlékes szakterületek (régész, művészettörténész, építész, restaurátor stb.) együttműködését, és hogyan alakult mindez az idő előrehaladtával, az intézményi változásokkal?

GGyK: A közös munkánk menetét alapvetően a hivatal működési rendje szabályozta. Ki kinek köteles feljegyzést írni, melyik osztályról hová kell átadni a különböző anyagokat – minden meghatározott forgatókönyv szerint zajlott. A tekintetben viszont jelentős különbségek mutatkoztak az egyes kollégák között, hogy ki milyen mértékben volt hajlandó együttműködni a másik részleg munkatársával; a felügyelő a kutatóval vagy az építésztervezővel és így tovább. Emlékszem rendkívül jó és gyümölcsöző kapcsolatokra, amikor a kutató és a tervező gördülékeny együttműködése révén izgalmas helyreállítások születtek. De olyanokra is, akik nemigen voltak hajlandók figyelembe venni a kutató javaslatát. Gyakran elhangzott, hogy azért késik a helyreállítás, mert a kutató túl sokáig kutat, és húzza az időt, utána pedig az, hogy a restaurátor miatt nem lehet átadni az épületet, mert az nem végzi el a munkát. Szóval adódtak feszültségek, de ezeket leszámítva zökkenőmentes volt az együttműködés a hivatalon belül. Azt hiszem, azok a kutatók, akik objektíven szemlélték a feladatukat, igyekeztek konszenzusra jutni az építésztervezővel, aki persze sokszor túlságosan is előtérbe helyezte a saját szakértelmét. Ugyanígy voltunk a restaurátorokkal, akik próbálták bebizonyítani, hogy nekik van igazuk, miközben a művészettörténészek azt, hogy nekik, de ezek a viták a legtöbb esetben gyümölcsözőnek bizonyultak. A szakmák összedolgozása különösen jól működött addig, amíg a „nagy öregek” is részt vettek egy-egy restaurálási zsűriben. Amikor az aszódi Podmaniczky-kastély

dísztermének Kracker³³ által festett, elpusztult sarokfiguráját rekonstruálták,³⁴ akkor egy olyan stáb vonult ki Entz Géza részvételével, ami később elképzelhetetlen lett volna. Izgalmas volt, amikor még ténylegesen meg lehetett vitatni a restaurátor vagy a művészettörténész javaslatát, noha a jó kapcsolatok mellett ez néha konfliktust szült. Utóbbiakat a legtöbbször elsimították, de olyan esetre is emlékszem, amikor az érintettek el kellett mennie a hivatalból, mert kizárólagosan és ellentmondást nem tűrően valósította meg a saját elképzeléseit. Egy idő elteltével azért sem vitattak meg ilyen magas szinten és széles körben egy-egy munkát, mert a felügyelő egymaga döntött (ehhez joga volt, és sok esetben jó döntés született).

A műemlékes munkamegosztás klasszikus rendje a hatósági túlburjánzásig³⁵ megmaradt. Egy kívülállónak talán nehezebb megértenie, miért olyan fontos a kutatás, és miért kell vele ennyi időt eltölteni. Ahogy hallom, azóta is több ízben vádként merül fel annak elhúzódása, és sokan tehernek érzik, hogy egy beavatkozás előtt kötelező jelleggel meg kell vizsgálni az épületet. Az elterjedt nézet szerint azonnal meg kell oldani mindent, ami gyorsan megoldható, ami előkészítést igényel, azt pedig elodázzák, hogy akkor éppen ne teljen vele az idő. Véleményem szerint a mai műemlék-helyreállítási elvek nagyon eltávolodtak a régiektől, ami részben helyes, hisz nyilvánvalóan a világon minden – az aktuális igényeknek megfelelően – változik. Mégis olyan furcsa nekem, hogy kvázi visszatérünk a purizmushoz, és új műemlékeket építünk, ahelyett, hogy megfelelően helyreállítanánk a meglévőket.

KG: Korábban említette az ICOMOS Budapesten rendezett III. nemzetközi kongresszusát (1972). Milyennek látta a magyar műemlékvédelem nemzetközi megítélését?

GGyK: Az OMF-nek a megalapításától kezdve az 1980-as évekig nagyon jó megítélése volt, mivel olyanok képviselték, mint Entz Géza, Dercsényi Dezső vagy Horler Miklós. Tudtak nyelveket, magas műveltséggel rendelkező, kulturált emberek voltak, így gond nélkül bekapcsolódhattak abba a nemzetközi folyamatba, ami akkor már zajlott – többek között ennek köszönhattuk a budapesti világkongresszust. Mindez később is érzékelhető volt, és amíg még ezek a művészettörténészek-építészek aktívak

³³ Johann Lucas Kracker (1719-1779), cseh családból származó festőművész. Több freskót festett a Magyar Királyság területén, például a jászói premontrei prépostság, a sasvári pálos templom vagy az egrí líceum számára. – Vö.: Jávor Anna: *Johann Lucas Kracker. Egy késő barokk festő Közép-Európában*. Budapest, 2004. A kötet recenziói: G. Györfly Katalin: Könyvismertetés, műemlékvédelmi tanulságokkal kiegészítve. Jávor Anna: *Johann Lucas Kracker. Egy késő barokk festő Közép-Európában. Műemlékvédelem*, 49. 2005. 377-382.; Garas Klára: Jávor Anna: *Johann Lucas Kracker. Egy késő barokk festő Közép-Európában. Buksz*, 17. 2005. 171-174.

³⁴ Harb József-Menráth Péter: *Aszód, Podmaniczky-kastély. Díszterem, mennyezetfreskók restaurálása. Festőrestaurátori dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1977. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 14146 (G. Györfly Katalin művészettörténeti tanulmányával). Előzmények: Papp Oszkár-B. Szentesi Róza-Illés János: *Aszód, Podmaniczky-kastély. Díszterem, Kracker-freskók. Festőrestaurátori jelentések 1958-1960*. Kézirat. Budapest, 1960. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 8862.

³⁵ A „hatósági túlburjánzás” az 1992-es intézményi változást követő évekre utal. Ehhez a fentiekén kívül ld. a Lővei Pállal készített interjúnkat: *Enigma*, 29. 2022 (2023). No 113. 33.

voltak, addig el tudták érni, hogy részt vegyünk bizonyos rendezvényeken, programokon. Több fiatal művészettörténészünk eljutott a poitiers-i nyári egyetemre,³⁶ cserekapcsolatunk volt a bécsi műemléki hivatallal, illetve Horler Miklós révén szorosabb viszonyt ápolunk a belga központi intézménnyel, ahol magas szintű építészettörténeti kutatás zajlott. Ráadásul később is óriási segítséget jelentett, hogy a *Műemlékvédelem* folyóiratért és az évkönyvéért olyan értékes cserepéldányokat (például teljes topográfiai sorozatokat) kaptunk Ausztriából és Németországból, ami máskülönben elképzelhetetlen – pontosabban megfizethetetlen – lett volna. Mindezt annak a régi hírnévnek köszönhetjük, hogy volt egyszer egy Entz Géza, egy Dercsényi Dezső, az osztrákokban és a németekben pedig rögzült, hogy nekik jár ez a lehetőség.

A nyugdíjba vonulásukat követően ezek az intézményközi kapcsolatok kezdtek kikopni. Minden évben több meghívó érkezett az igazgatónak külföldről, aki vagy elküldött valakit maga helyett, vagy még ennyi sem történt. Az osztrákok nagyjából a rendszerváltozás előtti évekig kitartóan próbálkoztak, majd szép lassan feladták a kapcsolatépítésre irányuló törekvéseiket. Egy embert tudnék mondani, aki mind a mai napig igazán kitartóan ápolja a nemzetközi összeköttetéseit: Fejérdy Tamást. Ő az ICOMOS révén számos távoli helyszínre eljutott, és sok mindent látott. Ezelőtt Román András is aktív volt e téren, de azt a fajta nemzetközi ismertséget nem tudta biztosítani a magyar műemlékvédelemnek, amit a három említett tudós korábban igen. Ezzel a témával szorosan összefügg, hogy Magyarországon az idegennyelvtudás valamiért mindig elég alacsony szinten volt. Általában a fiatalabb generáció tagjai közt sincs elég szakember, aki igazán jól tudna angolul, németül, franciául, olaszul, ezért nincs kit külföldre küldeni, amikor épp akadnak meghívások. Ez nagyon szomorú. Én mindig próbáltam rávenni a munkatársaimat, hogy tanuljanak nyelveket, még munkaidő-kedvezményt is kaptak érte. Volt, aki tanult, volt, aki nem; a magyarok egy részében van valami furcsa passzivitás e tekintetben. Ugyanakkor az az érzésem, hogy hiába voltak konferenciák, hiába volt az ICOMOS-nak rengeteg kiváló rendezvénye, ezek kevéssé tudták azt a célt szolgálni, hogy a tudományos kutatások eredményei a műemlék-helyreállítások során érvényre jussanak.

FDE: Milyennek látta a műemlékvédelem társadalmi megítélését és beágyazottságát?

GGyK: A megítélést leginkább a műemlék-helyreállítások befolyásolták. Akiket tulajdonosként ez nem érintett, azok általában egész más véleménnyel voltak a hivatáról, mint azok, akik találkoztak vele. Utóbbiak sokszor kijelentették, hogy az ő magántulajdonuk vagy templomuk helyreállításába az szóljon bele, aki a pénzt adja rá. Ez természetesen nem tett jót sem a műemlékeknek, sem a hivatal megítélésének. Több kísérlet is történt a műemlékügy népszerűsítésére, például a kiváló Tájak-Korok-Múzeumok sorozat, ám idővel ez is elhalt.³⁷ A maga nemében Ráday Mihály

³⁶ A poitiers-i nyári egyetemről bővebben ld. a Hokkyné Sallay Marianne-nal készített interjúnkat jelen számban.

³⁷ 1979-ben útjára indult a Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára című sorozat, amelynek keretében napjainkig összesen 864 darab, az egyes műemlékeket és múzeumokat monografikusan bemutató, ismeretterjesztő füzetet adtak ki. Ehhez ld.: Dercsényi Balázs: Tízéves a Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület. *Műem-*

műsora³⁸ is elért bizonyos eredményeket, de igazi áttörést nem hozott. A hivatalnak viszonylag kevés lehetősége nyílt saját tevékenységének reklámozására. A központi műemlékvédelem és a társadalom közti közvetítésben fontos szerepet játszottak a különféle társadalmi szervezetek, a műemléki albizottságok, amelyek évente rendeztek konferenciákat. Nálunk a Tudományos Főosztályon is volt egy némileg hasonló kezdeményezés. Valter Ilona és Dávid Feri nevéhez fűződött, és Soproni Továbbképzőnek neveztük. Minden évben háromnapos konferenciát szerveztünk, ami arra volt hivatott, hogy bevezesse az érdeklődőket a helyszíni kutatásba, illetve felhívja a figyelmet annak fontosságára. A meghívókat hivatalból szétküldtük az egész országba, így a vidéki tervezőirodába is eljutottak, a kollégák pedig eljöttek Sopronba, ahol nagyon komoly előadásokat hallgathattak, Dávid Feri megmutatta a falkutatási munkálatok aktuális eredményeit, majd egy nagy kiránduláson is részt vehettek. Ez a program éveken át ment, nagyon jó visszhangja volt, sok embert megérintett. Rendkívül fontos ez a fajta népszerűsítés, és nem is tudom, hogy a soproni kezdeményezés pontosan miért halt el. Talán azért, mert nagyon komoly szervezést igényelt, ám egy idő után nem volt, aki ezt magára vállalta volna. A nagyközönség manapság talán már nem is tudja, hogy mi az a műemlék, továbbá mi a különbség egy műemlék helyreállítása és rekonstrukciója között. De azt sem, hogy a mai rekonstrukciók zöme valójában nem is rekonstrukció, hanem hamisítás.

FDE: Az utánpótlás kérdéskörével záránk a beszélgetést. Katának lehetősége nyílt arra, hogy javaslatot tegyen az utódja személyére?

GGyK: Sajnos nem, mivel szétesett a főosztály. Lővei Palit szerettem volna utódomnak, de másképp alakultak a dolgok. A fiatalok, akiket odahívtam, többnyire zökkenőmentesen beilleszkedtek a hivatali környezetbe. Másokat is felvehettünk volna, mert sokan voltak, akik nem tudtak elhelyezkedni, és érdekelte őket a falkutatás, ami ennek az időszaknak a sarokköve volt. A módszertanát lefektető Dávid Ferinek óriási érdemei voltak abban is, hogy megismertette a munkatársakkal ezt a tevékenységet, akik később igyekeztek továbbadni azt a következő generációknak. Mára azonban kérdés, van-e igény egyáltalán a korábbi rétegek feltárására. Helyette sokszor megmaradunk valaminél, ami tetszetős, látványos és az átlagember számára is elfogadható.

A korábbi kérdések során felmerült, hogy kik voltak rám nagy hatással. Talán nem említettem meg mindenkit, ezért zárásként szeretnék erre visszatérni. Hokkyné Sallay Marianne olyan vezetési stílussal rendelkezett, ami egész egyszerűen utánozhatatlan

lékvédelem, 39. 1995. 210–211.; Tóth József: A Tájak-Korok-Múzeumok mozgalomról. *Honismeret*, 23. 1995. 1. 71–73.; Éri István: Dercsényi Balázs és a Tájak-Korok-Múzeumok (1975–2001). *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 355–359.

³⁸ A Magyar Televízió 1981–2010 között sugározta Ráday Mihály Unokáink sem fogják látni... című műsorát, amely az épített örökség értékeinek pusztulására, illetve megóvásuk fontosságára hívta fel a figyelmet. Ehhez ld.: *Népszabadság*, 2010. szeptember 21. 18. (Unokáink sem... Rádayt kitüntették, a műsor megszűnik); Papp Sándor Zsigmond: A városvédő. *Népszabadság*, 2010. szeptember 23. 20.; továbbá a *Budapest* folyóirat Ráday Mihály-emlékszámát: *Budapest*, 2021. november. Szerk. Hidvégi Violetta, Saly Noémi.

volt. Főleg a lelkierejét csodáltam. Szinte sosem borult ki, amikor pedig egy kissé mégis, az mindig hatékony fellépésre sarkallta. Mindenképp meg kell említsem Lővei Palit és Dávid Ferit. Egyikük sem volt a főnököm, viszont nagyon jelentős tudással rendelkeztek. Palival éveken át egy szobában ültünk, együtt mentünk ebédelni, és ilyenkor mindig meg tudtuk beszélni az aktuális ügyeket. Rengeteget tanultam tőle, ahogy Dávid Feritől is, főleg, ami a falképek kutatását illeti. Szóval nagyon szép időszak volt.

FDE-KG: Köszönjük szépen a beszélgetést!

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- ÁMRK: Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ
BME: Budapesti Műszaki Egyetem, ma: Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
ELTE: Eötvös Loránd Tudományegyetem
Forster Központ: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ; Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ
KÖH: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
KÖZTI: Középülettervező Vállalat
MÉM MDK: Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ
MIB: Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága
MNM: Magyar Nemzeti Múzeum
MOB: Műemlékek Országos Bizottsága
MTA MKCs / MTA MTI: Művészettörténeti Kutató Csoport / Művészettörténeti Intézet
OMF: Országos Műemléki Felügyelőség
OMvH: Országos Műemlékvédelmi Hivatal
VÁTI: Városépítési Tudományos és Tervező Intézet

Az interjúkban gyakrabban előforduló személyek:

Aradi Nóra (1924–2001), művészettörténész, az MSZMP KB Kulturális Elméleti Munkaközösségének tagja. 1953–1954: a Népművelési Minisztérium főosztályvezető-helyettese, 1954–1957: az MTA-TMB-én Vayer Lajos aspiránsa, 1957–1961: a Művelődésügyi Minisztérium képzőművészeti Osztálya vezetője. 1959-től nyugdíjba vonulásáig az ELTE Művészettörténet Tanszékének tanára, közben a Marxizmus Leninizmus Esti Egyetem Esztétika Tanszékének oktatója. 1969–1990: az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának alapító igazgatója.

Bardoly István (1955–), könyvtáros, szakbibliográfus. 1975-től 1983-ig az OMF, 1983-tól 1995-ig az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének könyvtárosa. 1995-től nyugdíjazásáig az OMvH, a KÖH és jogutódjai munkatársa, 2011-ig a hivatal Gyűjteményi Osztályának vezetője.

Cs. Dobrovits Dorottya (1941–1988), művészettörténész. 1964–1977: az OMF Tudományos Osztályának, majd a Terv- és Koordinációs Osztályának munkatársa, 1973–1976: az MTA TMB-én Garas Klára aspiránsa, 1977–1988: a Szépművészeti Múzeum muzeológusa, tudományos főmunkatársa.

Dávid Ferenc (1940–2019), művészettörténész. 1958 és 1963 között az ELTE művészettörténet szakán mások mellett Marosi Ernő és Galavics Géza évfolyamtársa. 1963 és 1986 között az OMF, 1986-tól haláláig az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének tudományos munkatársa. A falkutatás iskolateremtője.

Deák Klára (1937–2013), festőrestaurátor. 1961–1963: az OMF, 1963–1985: a budapesti Szépművészeti Múzeum restaurátora, 1986–2000: az OMF, majd az OMvH és az ÁMRK munkatársa. Ld. még: G. Györfly Katalin: Emlékezés Deák Klárára (1937. március 7.–2013. október 27.). *Műemlékvédelem*, 58. 2014. 138–141.

Dercsényi Dezső (1910–1987), művészettörténész, a háború utáni magyar műemlékvédelem egyik legfontosabb alakja. 1936-tól a MOB, majd jogutódai munkatársa. 1957-ben az ő beadványa nyomán alapították meg az OMF-et, amelynek 1975-ös nyugdíjazásáig tudományos igazgatóhelyettese volt.

Dobrovits Aladár (1909–1970), egyiptológus, muzeológus, egyetemi tanár. 1946: a Szépművészeti Múzeum Antik Osztályának vezetője; 1946–1950: a Magyar Nemzeti Múzeum elnöki tanácsosa; 1950–1961: az Iparművészeti Múzeum főigazgatója.

Entz Géza (1913–1993), művészettörténész. Az intézmény alapításától 1977-es nyugdíjba vonulásáig az OMF Tudományos Osztályának vezetője. – Vö.: Hokkyné Sallay Marianne: Entz Géza (1913–1993). *Műemlékvédelmi Szemle*, 3, 1993, 1. 145–146.

Fejérdy Tamás (Budapest, 1947–) építészmérnök, 1976-tól 2012-ig az OMF és jogutódjainak munkatársa. 1992–1996: az OMvH elnöke, később elnökhelyettese, az ICOMOS nemzetközi alelnöke, illetve Magyar Nemzeti Bizottságának elnöke.

G. Lászlai Judit (1955–), művészettörténész. 2017-ig az OMF és jogutódjainak tudományos munkatársa.

Géczy Csaba (1941–2019), történész, műemlékvédelmi szakmérnök. Az OMF Szakrestaurálási Csoportjának, később Szakrestaurálási Osztályának vezetője, 1992–2000 között az ÁMRK első igazgatója, egyidejűleg az OMvH általános elnökhelyettese (1997–1998).

Genthon István (1903–1969), művészettörténész, az MTA levelező tagja. 1934-től a MOB előadója, 1940-től három éven át a Római Magyar Akadémia, 1945-től 1949-ig a budapesti Szépművészeti Múzeum igazgatója, utóbb osztályvezetője.

Geróné Krámer Márta, művészettörténész. 1952-ben került muzeológus gyakoronokként a MuMOK-ba. Ezt követően a műemléki hivatal tudományos kutatójaként dolgozott.

Horler Miklós (1923–2010), építészmérnök. 1960-tól az OMF munkatársa, 1961-től 1977-ig a Tervezési Osztály vezetője. 1989-től az intézmény tudományos igazgatója, 1992-től 1994-es nyugdíjba vonulásáig az OMvH elnökhelyettese.

Koppány Tibor (1928–2016), építészmérnök. 1959-től nyugdíjba vonulásáig az OMF munkatársa: 1961-től a Tervezési Osztály építésze (műteremvezetője és osztályvezető-helyettese), az 1980-as években a Tudományos Osztály kutatója.

Lászlóné Laár Erika, könyvtáros. 2016-os nyugdíjba vonulásáig az OMF és jogutódai műemléki fotótárának munkatársa. A Magyar Fotótörténeti Társaság tagja.

Lóvei Pál (1955–), művészettörténész, az MTA doktora, 2022 óta az MTA levelező tagja. 1979-től az OMF és jogutódjainak munkatársa, 1992–2007 között a KÖH és az OMvH Kutatási Osztályának vezetője. 2013 óta az MTA BTK Művészettörténeti Kutatóintézetének munkatársa (tudományos tanácsadó).

M. Lukács Zsuzsa (1943–2002), művészettörténész. Az OMF munkatársaként főleg középkori templomok kutatója, a szegedi Alsóvárosi ferences templom monográfusa.

Mendele Ferenc (1934–1994), építészmérnök. 1960-tól az OMF Tudományos Osztályán a népi műemlékek kutatója, később a Tervezési Osztály munkatársa. 1980-tól az OMF igazgatója, 1989-től műszaki igazgatója, 1992-től a Magyar Építészeti Múzeum igazgatója.

Mentényi Klára (1955–), művészettörténész. 1979–2017: az OMF, illetve jogutódjainak tudományos munkatársa, elsősorban falkutatóként dolgozott.

Merényi Ferenc (1923–2006), építészmérnök, egyetemi tanár. 1958 és 1965, valamint 1977 és 1983 között a Római Magyar Akadémia, 1966–1974 között az OMF igazgatója.

Oroszlán Zoltán (1891–1971), régész, művészettörténész. 1919-től az MNM segédőre, 1923-tól a budapesti Szépművészeti Múzeum Antik Osztályának, majd Szoborgyűjteményének munkatársa. 1936-tól a szegedi egyetem, 1945–1967 között az ELTE oktatója.

Radocsay Dénes (1918–1974), művészettörténész. 1941-től a Szépművészeti Múzeum Modern Képtárának munkatársa, később Régi Magyar Gyűjteményének vezetője. 1970-től az Iparművészeti Múzeum Igazgatója. Főként a középkori Magyarország táblakép- és falfestészetével, faszobrászatával, valamint címeresleveleivel foglalkozott, több korpuszt összeállítva.

Ritoók Pál (1961–), művészettörténész. 1987 óta a Magyar Építészeti Múzeum munkatársa. A DOCOMOMO magyar munkacsoportjának vezetője.

Román András (1929–2005), építész, építészettörténész, egyetemi tanár. 1961–1962, 1970–1995: az OMF, OMvH munkatársa, osztályvezetője. 1990–1996 között az ICOMOS alelnöke, 1999-től örökös tiszteletbeli tagja. 1995–2001: a *Műemlékvédelem* folyóirat főszerkesztője.

Somorjay Sélysette (1956–), művészettörténész. 1981-től 2016-ig az OMF és jogutódjainak tudományos munkatársa, 2005-től a KÖH keretein belül megalakult Műemlékvédelmi Tudományos Intézet igazgatója.

Tillinger István (1920–1993), eredetileg szabósegéd. Tizenhat éven át székesfehérvári tanácselnök, 1974 és 1980 között az OMF igazgatója.

Váliné Pogány Jolán (1944–), építész, az OMF, majd jogutódjai tervtárának vezetője.

Valter Ilona (1938–), régész. 1964-től nyugdíjba vonulásáig az OMF és jogutódjai tudományos kutatója, a *Műemlékvédelem* egykori főszerkesztője, az MTA Régészeti Bizottságának tagja.

Vayer Lajos (1913–2001), művészettörténész, az MTA levelező, majd rendes tagja. 1936-tól a Szépművészeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában dolgozott. 1958–1978: az ELTE Művészettörténet Tanszékének vezetője.

Zádor Anna (1904–1995), művészettörténész. 1936–1949: a Franklin Társulat szerkesztője, majd igazgatója. 1950: a MuMOK osztályvezetője; 1951-től az ELTE Művészettörténet Tanszékének tanára.

Csilla Markója

„TRUE” CRIME

KYLE FAULKNER'S *STREET* AND THE ETHICS OF TRUE CRIME

The true crime genre, which has become increasingly popular in the world of streaming platforms and podcasts, has been the subject of much justified criticism. For example, that it is inherently exploitative, capitalising on real-life tragedies for entertainment value, a kind of 'sensationalism' that can dehumanise victims and reduce them to plot devices, re-traumatising the individuals and communities involved. The question of 'dignity' and 'consent' arises when painful memories are used for profit, often without the consent of families. The 'glamorisation of violence', or the glorification, mystification and unintentional heroization of perpetrators, is also a matter of criticism. It is a serious concern that encouraging audiences to identify with or obsess over perpetrators may perpetuate desensitisation to violence and reduce social condemnation of horrific acts.¹ It is also an important observation that the continuous consumption of violence-saturated, detailed narratives is numbing, especially if the viewer does not perceive any form of sublimation or artistic meaning. This can desensitise viewers to real suffering, normalise traumatic events, undermine empathy and a sense of responsibility, and increase the cognitive dissonance associated with voyeurism.² At the same time, the focus on extreme cases distorts perceptions of the reality of criminal justice and public safety, the real work of police and investigative agencies, and contributes to reinforcing stereotypes about certain types of crime and communities. Exploitation of trauma, of victims and families, glorification of violence, romanticization of perpetrators, desensitisation to abuse and tragedy, profit motive, distortion of justice and misrepresentation of crime statistics, invasion of privacy and lack of consent – these are the main accusations against the true crime genre, and it is quite obvious that the true crime industry simply ignores the ethical problems that arise, leaving consumers and creators alike to ponder these dilemmas. Even recent documentaries, such as the Netflix miniseries about the murder of JonBenét Ramsey, while willing to detail the role of the press in persecuting the family, go no further than that; the fact that the father is the only one of JonBenét's family to speak out is telling; the brother, who was a child at the time of the crime, refused to take part in the new documentary; and the mother died in such a way that, although someone tried to apologise for the murder before she died, the identity of the perpetrator was never revealed. *The Cold Case: Who Killed JonBenét Ramsey* (2024)

¹ David Frank Schmid: *Natural Born Celebrities. Serial Killers in American Culture*. Chicago, The University of Chicago Press, 2005.

² Deborah Jermyn: *Crime Watching: Investigating Real Crime TV*. I. B. Tauris, London, 2007.

1. Zoé's dance. Excerpt from Kyle Faulkner's *Street*, with Scarlet McPherson

is guilty of almost all of the above counts, and we haven't even begun to talk about the astonishing visual and formal immodesty that characterises this film.

It is perhaps a surprising research finding that the consumers of true crime are overwhelmingly female, white, middle-class women. When the researcher on the subject,³ Rachel Monroe, was asked why this was the case, she gave the following complex answer: „One common, overarching explanation is that true crime stories allow women to talk about and explore vulnerability. Reading a true crime story about a stalker who murdered his girlfriend might be a way for a woman to process her own anxieties. But I think there's a danger in that formulation. It risks replicating cultural ideas about who is the most dangerous and who deserves protection and who doesn't. One thing troubling about the true crime genre is how disproportionately it favours stories about attractive middle-class white women who've gone missing versus stories about the people who are much more likely to suffer violence in our society. When was the last time Oxygen or Investigation Discovery did a show about sex workers? Or young black men, who are actually the primary victims of violence in the United States? Those victims don't make it onto those shows. Something that has come to frustrate me about true crime - or at least much of what we call true crime - is that it focuses so much on individual psychology. The villain is always an individual bad person instead of equally important, but more complicated, structural factors, like the jurisdictional squabbles that make Native American women vulnerable. Yet those are things we could actually fix.”⁴

³ Rachel Monroe: *Savage Appetites: Four True Stories of Women, Crime, and Obsession*. New York, Scribner, 2019.

⁴ J. Oliver Conroy: *Why are women obsessed with true crime? Rachel Monroe has some answers. An interview*. <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2019/aug/20/rachel-monroe-savage-appetites-true-crime-book-interview>

Of course, behind the ability of a true crime film to represent reality lies a much deeper philosophical debate about art, which itself problematises the relationship between visual representation and truth. The concept of 'image as testimony', the extent to which images can serve as reliable witnesses and whether they accurately reflect reality, is a concern for scholars in philosophy, media studies and aesthetics.

In Walter Benjamin's *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*,⁵ he examines how reproduction changes the nature and authenticity of images, particularly in photography and film, and how it deprives images of their 'aura', their unique presence in time and space, a shift that raises questions about the reliability of images as witnesses as reproduced images are further removed from their original context and meaning. In *Camera Lucida*,⁶ Roland Barthes sees photography as a unique medium that has an inherent relationship to reality in that the photograph testifies to the presence of the photographed object at a given moment, but this testimony is inherently ambiguous and can give rise to personal interpretations that depart from objective truth, i.e. photographs are also open to emotional interpretation and cultural meaning, which makes them difficult to trust as testimony. John Berger's book *Ways of Seeing*⁷ is concerned with how images are interpreted and how cultural and social factors shape their reception, given that images, especially in art and advertising, are made with certain biases and intentions in mind. Berger argues that images are not passive transmitters of truth, but are shaped by cultural and ideological influences and intentions. Susan Sontag, in her book *On Photography*,⁸ argues that photographs, while capable of capturing moments, do not necessarily convey the deeper context or meaning of the events they depict. In *Regarding the Pain of Others*⁹ she explores the ethical responsibility of the viewer and the manipulation of photographic truth, particularly in the case of images of war and suffering, as they can be manipulated or framed to evoke specific responses or narratives and thus serve ideological purposes. In *Simulacra and Simulation*,¹⁰ Jean Baudrillard argues that images can cease to reflect objective truth or reality and instead become 'simulacra', or 'copies without an original'. Thus, in a media-saturated society, images often replace or obscure reality, leading viewers to confuse representation with truth; images become self-referential and detached from any real reference. In a hyper-real culture, images lose their connection to objective reality, making them unreliable as testimony and blurring the line between representation and truth. Jacques Derrida, in *Memoirs of the Blind: The Self-Portrait and Other Ruins*,¹¹ explores the limits of visual representation and

⁵ Walter Benjamin: *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* (1936). In: *Gesammelte Schriften. Band I.2. Abhandlungen*. Hrsg. von Rolf Tiedemann, Hermann Schweppenhäuser. Frankfurt am Main, 1980. 471-508.

⁶ Roland Barthes: *La Chambre claire*. Paris, Gallimard, 1980.

⁷ John Berger: *Ways of Seeing*. London, Penguin, 1972.

⁸ Susan Sontag: *On Photography*. Farrar, Straus and Giroux, 1972.

⁹ Susan Sontag: *Regarding the Pain of Others*. Farrar, Straus and Giroux, 2008.

¹⁰ Jean Baudrillard: *Simulacres et simulation*. Paris, Galilée, 1981.

¹¹ Jacques Derrida: *Mémoires d'aveugle. L'autoportrait et autres ruines*. Paris, Ministère de la culture, 1990.

2. Rob in front of the screen. Excerpt from Kyle Faulkner's *Street*, with Josh Lacy

concludes that all images are in some sense partial or incomplete testimonies because they inevitably fail to capture the full reality of what they represent. Derrida questions the reliability of images, emphasising their inherent incompleteness and blind spots, and argues that visual testimony can only ever be partial and suggestive, not absolute. W. J. T. Mitchell, in *What Do Pictures Want?*,¹² examines the life of images and how they convey meaning. He sees the ability of images to 'speak' or 'testify' as a kind of anthropomorphism, and argues that images are shaped by the intentions of their creators and viewers, meaning that images have power but are not inherently true; their meaning and reliability depend on how they are interpreted in a given context. Through a variety of approaches - psychological, phenomenological, ethical or epistemological - these thinkers show that pictures are never simple or straightforward testimonies to truth, but complex representations shaped by intention, perception and interpretation.

This is all the more true in the case of films that deal with crimes that have occurred but about which the truth has not been revealed, such as JonBenét Ramsey, whose parents exposed her to false visual representations in the world of child beauty pageants. Misleading images of the little girl have been produced which are thought to have attracted sexual predators, but even this is only speculation as to the cause of the child's death after being brutally tortured and strangled in the basement of her own home. The crime, which has been a source of public excitement in the United States for decades, is the subject of a film that takes the true crime approach to a media-critical, even philosophical dimension. *Casting JonBenet* (2017) is a hybrid documentary, an experimental film by Australian independent filmmaker Kitty Green, that can be seen as a kind of community theatre performance. Selected from a pool of nearly 75 local applicants, the amateur actors who applied to play the roles of the people involved in the JonBenét case were asked during the casting process to share

¹² W. J. T. Mitchell: *What Do Pictures Want?* Chicago, The University of Chicago Press, 2005.

their personal opinions, speculations, memories and emotional reactions to the case. In this way, the film is less about reconstructing the specifics of the crime and more about exploring how individuals process the tragedy, how they form narratives and draw conclusions based on incomplete information, eventually arriving at conspiracy theories or even talking about their own traumas, thus presenting trauma as a „collectively mediated affinity”.¹³ This is a kind of deconstruction of the true crime genre, a self-reflexive critique that highlights how storytelling is inherently linked to arbitrary speculation, our desire to construct whole, round stories, our personal preconceptions and projections. It is an accurate insight into how the stories of others are mediated both by our own individual traumas and by established community interpretations and beliefs. In the film’s brilliant final scene, all the voices of the chorus are heard at once, and the crime is revealed as a multitude of simulacrum, a series of stage scenes seen simultaneously, side by side, among which, in the spirit of Baudrillard, we search in vain for a ‘true’ or ‘original’. Megan Spencer, who interviewed Kitty Green, summed up her experience of the film: „Embracing the artifice of theatre, the intimacy of camera-confessional and the stylisation of drama, the film cannily and courageously uses meta-narrative to subvert both audience expectations and documentary form. A multiplicity of voices and viewpoints are heard. At heart it’s a provocative and empathetic meditation on cinema, human tragedy, collective memory and how we each relate to grief, pain and loss. In effect, the film looks back at us.” The interview reveals that Kitty Green saw the film as a collaborative project, a piece of community theatre, an ensemble piece. „Reality should always be in quotations”; so too, Green may reason, should the „true” in „true crime”.¹⁴

In the artist’s statement for his indie film *Street* (2022), Kyle Faulkner cited two main sources of inspiration. Kyle Patrick Alvarez’s *The Stanford Prison Experiment* (2015) for its notions of the Lucifer effect and the liminal psychological blurring of reality/act, and Kitty Green’s hybrid documentary *Casting JonBenet* (2017). As its director writes of *Street*, „through a series of characters, the film sets out to critique the true crime industry as a whole, in a way that implicates creators and consumers alike, the rote delivery of categorized genre content as labour and our complicity as voyeurs. It also addresses the psychological complexities of the relationship victims and survivors and potential perpetrators have with such content. By maintaining an open dialogue with itself the intention is to go beyond the conservative view of ‚violent movies bad’, because violence has no one definition, and different forms of violent media can be a necessary source of catharsis and meaning. But the modern industrialization of these objects has overcoded the humanity, normalized bloodlust, and desensitized us to the suffering of the victims and survivors in the real world, families just collateral damage in the perpetual media orgy fuelled by market and

¹³ Kyle Faulkner: *Street* - Artist’s Statement. <https://filmfreeway.com/Street504>

¹⁴ Megan Spencer: *Casting JonBenet director on our obsession with the murder of a child pageant queen*. <https://www.theguardian.com/film/2017/mar/10/casting-jonbenet-director-on-our-obsession-with-the-of-a-child-pageant-queen>

ratings games. (...) At the same time the film asks so many questions from so many angles that it's not really saying any one thing. It is simply an examination of the themes through a complex structure of intertwining characters and their stories, that I hope becomes the catalyst for much discourse. (...) It's also a film on historicity, a reflexive glance in the rear-view mirror at a horrific Australian past now being swallowed by a behemoth of modernity perhaps more insidious. *Street* is about a lot of things, too many things in fact. It's funny and dark and sad all at the same time. It's also dense, exhausting, deeply flawed and problematic. (...) What I wanted most of all was to make a film about men for men, to reinterpolate the fatherly (as distinct from the paternal) back into our broken family, to say a prayer for the victims of real-life violent crimes whose trauma is marginalized by the industry, and to give everyone a hug for everything they've been through and are going through. It's a thinkpiece but in the end it's to be less thought and more felt."¹⁵

Kyle Faulkner is best known for his meditative landscape films. But this two-hour-plus feature is something new, something narrative that achieves a surprising genre synergy on the border between film drama and docufiction. This low-budget, minimalist, indie film, this 'thinkpiece', is the product of an exceptional moment in which the enthusiasm and talent of a small group of people, a very topical subject, Kyle Faulkner's critical reflections and his proper distance from his own trauma came together in a highly creative way. The sign and the euphoria of this moment will always be carried and conveyed by this film, whatever its fate.

The introductory image sequence with its delayed music subtly links Faulkner's film to his earlier landscape work; the colour palette of the grainy 16mm also separates and highlights, at once a motto, a watermark, an analogue personal tattoo written into the body of the digital film, and part of the plot in the form of a flashback. After a heated debate, Cass leaves the house in a rage and goes into the woods with a plastic can of refrigerant. We sense, we know that she will never return.

„An obsessed young man, cast in the role of a killer in an upcoming true crime production, befriends a surviving family member of the real events”. That is the summary. Nothing happens for the first 15 minutes, except that Rob sets up a spy camera outside a house on the street. Then he goes shopping. Then he sits in front of a monitor watching the house. We watch with bated breath because something is wrong with Rob. Rob is obsessed, Rob is dangerous. We don't know how dangerous. He's under enormous pressure. The performance of Josh Lacy, who plays Rob, is without exaggeration breathtaking. He is a caged beast whose gaze is visibly, physically focused on one thing, almost mad with concentration. The film abandons the dichotomy of good and evil within the first few minutes. Although the film deals with moral issues related to the crime industry, good and evil are not part of the film's vocabulary. The whole character is a single, deep wound, and the trauma, like a terrible vacuum, has temporarily sucked out his everyday personality and moved into its place. Rob represents pain. Rob represents toxic masculinity and female sen-

¹⁵ Kyle Faulkner: *Street* - Artist's Statement. <https://filmfreeway.com/Street504>

3. Zoé's dance with the ghost. Excerpt from Kyle Faulkner's *Street*, with Scarlet McPherson

sitivity at the same time. He is a suffering human being. Strangely, it also gives him a strong presence, his magnetism, his gravitas. The intensity of suffering makes Rob charismatic, and the characters in the film are drawn to this self-destructive power. Kyle Faulkner's film is about a 'true crime film based on a real crime', reconstructed with the help of Steve, a survivor, and about the trauma-obsessed, frustrated Rob, who not only plays a killer, far too convincingly, but is also a voyeuristic observer of a real crime. The more the actors in the film try to separate the real crime from the fictional treatment, the more the differences are shown and discussed from so many angles that in the end the audience does not know whether they are watching a fictional drama or a docu-fiction, whether the actors are acting for us or whether they are the characters in the 'film within the film'. In the end, they go to the actual crime scene, where the symbolic act of reenactment comes frighteningly close to psychodrama. Rob can't tell the difference between the horror genre and real horror, because everyone's own trauma is marked by the single, undivided „uncanny". The film multiplies its points of view, which also means that we don't just see Rob's grief, we see Steve's coping process and all the wounds at the same time - I don't know if Kyle Faulkner did it on purpose or by instinctive genius, but in the axis of the film, behind Zoé's dance, the white ghostly figure of a woman from the YouTube music clip spins across the screen as if she were standing on a disc. It is an endless record of grief, of trauma in the age of hauntology, of the aesthetics of the spectral.

The structure of the film, which in its infinite loops revolves around the axis of the ghost, the victim, and juxtaposes different levels of fiction and reality, is interesting in itself, but the acting, which is truly brilliant in all the characters (Josh Lacy, Scarlet McPherson, Ron Kelly, Peter Morrissey, Victoria Darbro, Laetitia Brooke and others all give excellent performances), and the editing, which is at once subtle and brutal, but in all cases very precise, following the film's inexorable inner metronome, also worked on a second viewing. Zoé's dance, Zoé herself in her patterned children's socks and pink silk dress over a T-shirt, with her femininity at once childlike

and witchy, with her tough, critical, serene, hungry, intense being, contrasts with the aggressive seriousness of the men and is in itself a feminist statement. In this case, although the cut is almost physically painful, I could have watched this energy-laden Allie X clip forever in Scarlet McPherson cheeky and sweet, yet asexual and at the same time erotic performance – we have to love Zoe, but Rob can't love her. Rob sets out to destroy himself and others as his unprocessed grief dictates, and whether the sublimation exercise has helped him is only revealed in the last tenth of a second of the film. The characters in the film pretend to be themselves, or pretend to be the characters in a film that re-enacts an event that, of course, cannot be reconstructed. In the mirror labyrinth of representations, they themselves ask more and more questions to which there are fewer and fewer rational answers. At the climax of the film everything collapses, and at the end of the film a single image appears on the retina, an image that is a pathosform in the sense of Aby Warburg, a pose, a posture that means the same thing to all of us, the iconographic topos of the prodigal son's return home. Yet even this reassuring, absolving image is imbued with ambiguity. The ending is pure catharsis, but when the wonderful voice of Aldous Harding (just after Perfume Genius) swims in with the words „He's coming home”, we can only hope that this „coming home” is really what it seems, what it looks like in the struggle, in the scuffle. Because even if it only lasts for a moment, it's worth it – and even if it's a smart film, a serious film, a partly funny film, a socially sensitive film, a complex film, a radically critical film, a film glowing with emotion, a beautiful film, a film about drug abuse, a moving film, a disturbing film, and certainly has its own little flaws – this film, for all its disturbing themes, is never for a minute uncanny, never for a minute inhuman, and therefore never bad to watch. When Rob begins to run, the pain he carries at the height of his suffering is perhaps transformed into something else, into something good, in the original sense of euphoria. Kyle Faulkner wants this film to be the starting point for a discourse on the toxic practice of the 'true crime' genre. He is right, we should talk about the artificial excitement and gratification of bloodlust and the social background of this infantilisation, about the continued violation of survivors' sensitivities, about the global disregard for trauma that is also a denial of our deepest understanding of ourselves. And many other things that this film discursively raises. But for me, *Street* is first and foremost a film about grief, a deeply humanist film, in the original sense of humanism, without sentimentality, always spoken de profundis, from the depths of personal, lived experience, from the abyss.